

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KUR'AN'A ORYANTALİST YAKLAŞIMLAR:
JOHN WANSBROUGH ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN

HAZIRLAYAN
Şenol ÇAKMAK

ELAZIĞ-2016

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'A ORYANTALİST YAKLAŞIMLAR:
JOHN WANSBROUGH ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN

HAZIRLAYAN
Şenol ÇAKMAK

Jürimiz, / / 2017 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği/oy çokluğu ile başarılı bulmuştur.

Jüri Üyeleri:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof.Dr. Ömer Osman UMAR
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar:
John Wansbrough Örneği****Şenol ÇAKMAK****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı****Tefsir Bilim Dalı****Elazığ – 2016, Sayfa: IX + 135**

Batı'nın Doğu'yu tanımlama çabalarının çeşitli şekillerini sergileyen oryantalist yaklaşımlar içinde en dikkat çekici husus Kur'an'a bakış açılarındaki kendini göstermiştir. İslam'ın ana kaynağı olan Kur'an'a müslümanlar Kelamullah nazarıyla bakarken gayr-ı müslimlerin temsil ettiği oryantalist yaklaşımlar Kur'anı farklı şekillerde tanımlamışlardır. Kimi oryantalistler onu Kitab-ı Mukkades'in taklidi, kimileri Hz. Muhammed (s)'in hayatına ışık tutan tarihsel bir belge, kimileri de bir edebiyat ürünü olarak tanımlamışlardır. Bu bakış açılarındaki farklılık oryantalistlerin farklı metodolojiler ve ön kabuller doğrultusunda hareket etmelerinden kaynaklanmıştır. Batı'da geliştirilen oryantalist yaklaşımların ortak yanı Kur'an'ın Allah kelamı ve Hz. Muhammed (s)'in de Allah'ın resulü olduğu inancını inkar etmeleri olmuştur. Bu ortak paydada hareket eden bir oryantalist olan John Wansbrough geleneksel oryantalist yaklaşımlardan farklı olarak Kitab-ı Mukaddes araştırmalarında kullanılan edebi tahlil metodunu Kur'an'a ve erken dönem İslam literatürüne uygulamaya çalışmıştır.

Bu çalışmada oryantalist yaklaşımlara örnek olarak Kur'an'ı üçüncü/dokuzuncu yüzyılda kanonik metne dönüşmüş bir kitap ve İslam'ı da Mezopotamya'da Yahudi ve Hristiyan gruplarla polemik içine giren Arapların iki asırlık uzun bir süreçte manevi baskı altında oluşturduğu bir din olarak sunan John Wansbrough'nun hayatı, eserleri, teorileri ve metodolojisi incelenmiştir. Wansbrough'nun tarihsel ve toplumsal

gerçeklerle örtüşmeyen tez ve iddialarıyla hem İslam tarihçiliğini hem de islami rivayetlerin tarihsel vakıalara delaletini kabul eden oryantalist muktesebatı hiçe indirgeyen ve tüm İslam literatürünü kurguya bağlayan bir ön kabülle inceleme yaptığı sonucuna varılmıştır. Wansbrough'nun öncülük ettiği revizyonist/aşırı şüpheci anlayışın bilimsel inceleme kisvesinde İslam'ın temel unsurlarını tahrip etmeye çalışan menfi bir oryantalist yaklaşımdan ibaret olduğu tespiti yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, John Wansbrough, Kur'an, Batı, Doğu.

ABSTRACT**Master Thesis****Orientalist Approaches to the Quran; the Example of John Wansbrough****Şenol ÇAKMAK****Firat University****Institute of Social Sciences****Department of Basic Islamic Sciences****Sub-department of Exegesis****Elazig - 2016, Pages: IX + 135**

One of the most remarkable aspects of orientalist approaches which depict various forms of efforts made by the West to define the East has been with regard to their view of the Quran. While Muslims have looked at the Quran as the word of Allah, the orientalist approaches, the representatives of which are non-Muslims, defined it in many different ways.

Some have defined it as an imitation of the Bible, some as a historical document which sheds light to the life of the Prophet Muhammed (pbuh), and some as a literary product. Differences in the approaches stemmed from their motions with different methodologies and postulates. The common point which brings together all the orientalist approaches in the West is their denial of the Quran to be the word of Allah and of the Prophet to be his messenger. Sharing this common point with other orientalists, but as distinct from traditional approaches, John Wansbrough tried to apply the literary analysis method used in biblical studies to the Quran.

In this study, as an example of orientalist approaches, the life, works, theories and methodology of John Wansbrough who asserted that the Quran was a book brought together first in the third/ninth century, and that Islam is a religion composed by Arabs under moral pressure in Mesopotamien in polemic with Judeo-Christian sects in a long period comprising approximately two centuries are examined. It has been inferred that Wansbrough with his thesis and assertions which do not overlap with social and

historical facts studied the Islamic literature and the Quran by a prejudice rendering the Islamic historiography and the orientalist acquis, which at least accepts the attest of Islamic accounts to historical events down, and ascribing the whole Islamic literature to fictions of later generations.

Key Words: Orientalism, John Wansbrough, Quran, West, East.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GENEL HATLARIYLA ORYANTALİZM.....	5
1.1 Oryantalizmin Tanımı ve Özellikleri	5
1.2 Oryantalizmin Ortaya Çıkışı Ve Arka Planı	7
1.3 Oryantalizmin İslama Ve Kur'an'a Yaklaşımları.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

2 JOHN WANSBROUGH, ORYANTALİZM VE KUR'AN	25
2.1 John Wansbrough'nun Biyografisi	25
2.2 Eserlerine Genel Bakış	28
2.2.1 Kitapları.....	28
2.2.2 Makaleleri	29
2.2.3 Diğer Çalışmaları.....	32
2.2.3.1 Ansiklopedi maddeleri	32
2.2.3.2 Kitap değerlendirme yazıları ve notlar	32
2.3 'Quranic Studies' İsimli Eseri Ve Eserin Oryantalist Çalışmalar Arasındaki Konumu.....	33
2.3.1 Eserin Dili ve Üslubu Üzerine.....	34
2.3.2 Kitabın Ana fikri.....	35
2.3.3 Eserin bölümleri.....	36
2.4 Wansbrough'nun The Sectarian Milieu isimli eseri	39
2.5 Wansbrough'nun 'Res Ipsa Loquitur: History and Mimesis' İsimli Makalesi	41
2.6 Lingua Franca in the Mediterranean.....	42
2.7 Wansbrough'nun Oryantalist Yaklaşımı	42
2.7.1 Wansbrough'nun Yaklaşımının Felsefî Arka Planı.....	42
2.7.2 Wansbrough'nun Metodolojisi	44
2.7.3 Wansbrough'nun Terminolojisi	48

2.8 Wansbrough'nun Kur'an'a Yaklaşımı.....	51
2.8.1 Wansbrough'ya Göre Kur'an Vahyi, Metni Ve Yapısı.....	51
2.8.2 Kur'an Tarihine Bakışı	58
2.8.3 Erken Dönem İslam Toplumuna Ve Sünnet'e Bakışı.....	66
2.8.4 Tefsire Bakışı.....	71
2.8.4.1 Haggadic (anlatıma dayanan/ rivayet) tefsirler	76
2.8.4.2 Halakhic (fikhî/ahkâm) tefsirler	77
2.8.4.3 Masoretic (linguistik/dilsel) tefsirler	80
2.8.4.4 Rhetoric (belağat) ve allegorical (işarî) tefsirler	82
2.9 Wansbrough'nun Mirası	82
2.10 Wansbrough'ya Yöneltilen Eleştiriler	84
2.10.1 Bazı Oryantalistlerin Eleştirileri	85
2.10.1.1 William A. Graham	86
2.10.1.2 G.H.A. Juynboll.....	88
2.10.1.3 Angelika Neuwirth	92
2.10.1.4 Fred McGraw Donner.....	97
2.10.1.5 D. J. Sahas.....	98
2.10.1.6 Robert Bertram Serjeant	99
2.10.2 Bazı Müslüman Bilim Adamlarının Eleştirileri.....	102
2.10.2.1 Mustafa Azami.....	102
2.10.2.2 İsmail Albayrak	103
2.10.2.3 Yaşar Çolak	104
DEĞERLENDİRME	110
SONUÇ	126
BİBLİYOGRAFYA	129
EKLER	134
Ek 1. Orijinallik Raporu	134
ÖZGEÇMİŞ	135

ÖNSÖZ

İyimser bir bakış açısıyla Batı'nın Doğu'yu anlama, algılama, analiz etme çabalarının akademik formu olarak değerlendirilebilen Oryantalizm, tarihi haçlı seferlerine hatta daha da ötede İslamın erken dönemlerine kadar götürülebilen bir olgu olmasına karşın, oryantalizm ve oryantalistler hakkındaki çalışmaların ise, ancak yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren belirmeye başladığı görülmektedir. Günümüzde oryantalizm ortaya koyduğu değişik ve aykırı fikirler ve çalışmalarla bugün hakkında çokça yazılır çizilir hale gelmiştir. Bizim bu çalışmamız da evvela oryantalizmi, oryantalistleri ve onların Kur'an'a yaklaşımlarını genel hatlarıyla ve sonrasında özellikle İslamî rivayetlere aykırı ve geleneksel oryantalist çizgisinin de ötesine geçen bir metot ve teorem ile Kur'an'ı değerlendiren John Wansbrough'nun görüş ve metodolojisini incelemeye yönelik bir çalışmadır.

Çalışmam için gerekli kaynakları temin etmemde yardımları olan Aydın Karabulut'a ve Abdullah Gökhan Tugan'a, özellikle de tefsir alanında yüksek lisansa başladığım günden beri anlayışlı yaklaşımı, çalışma konuma yönelik tavsiye, teşvik ve değerli katkılarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. Gıyasettin Arslan'a teşekkür etmek isterim.

KISALTMALAR

(a)	: aleyhisselam
age	: adı geçen eser
agm	: adı geçen makale
agmd	: adı geçen madde
agt	: adı geçen tez
ay	: aynı yer
Alm.	: Almanca
Bkz	: Bakınız
BSOAS	: Bulletin of the School of Oriental and African Studies (Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu Dergisi)
c	: cilt
Çev	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed	: Derleme
Krş	: Karşılaştırınız
Hz	: Hazreti
in	: İçerisinde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
K	: Kur'an-ı Kerim
QS	: Quranic Studies
S	: Sayı
s	: Sayfa
(s)	: Sallallahu Aleyhi Vesellem
SOAS	: School of Oriental and African Studies (Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu)
SM	: The Sectarian Milieu
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb	: ve benzeri
vs	: ve saire
Yay	: Yayınları, Yayınevi

GİRİŞ

Oryantalist çalışmalar çoğunlukla gayr-ı Müslim ve Batılı araştırmacılar tarafından yapılan genelde Doğuya özelde İslam'a ve Kur'an'a yönelik çalışmalardan oluşmaktadır. Bu çalışmalar ele aldıkları konular itibariyle çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu alan öncelikle İslam dini, tarihi, kültürü, literatürü, Ortadoğu ve Uzak Doğu coğrafyası, bu coğrafyada yaşamış ve yaşamakta olan toplumları, dilleri, ve kültürleri içine alır. Oryantalist araştırmacılar tarafından İslam'a ve Kur'an'a yönelik olarak yapılmış binlerce çalışma bulunmaktadır. İlgili literatür incelendiğinde oryantalist bir araştırmacı olan John Wansbrough'nun da Kur'an'a, Kur'an tarihine ve tefsire yönelik çalışmalar yaptığı ve bunlarda sergilediği görüşlerini ve ortaya attığı iddialarını Türk İlahiyat camiasında başlı başına değerlendiren çalışmaların ise bir elin parmaklarının sayısı kadar dahi olmadığı görülmüştür. Genel kabul gören İslami rivayetlere aykırı olduğu anlaşılan bu görüş ve iddiaların ciddi bir incelemeye konu teşkil edeceği düşünüldüğünden Kur'an'a yönelik oryantalist bir bakış açısı olarak John Wansbrough örneği bu çalışmaya konu olarak seçilmiştir.

Tespitimize göre Türkiye'de bazı çalışmalar içerisinde görüşlerine ya da metodolojisine yönelik olarak yapılan atıflar haricinde John Wansbrough ile ilgili olarak yapılmış yalnızca birkaç çalışma bulunmaktadır. Bunlardan ilki Yaşar Çolak tarafından yapılan *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook - Patricia Crone Ve Lawrence I. Conrad Örneği* başlıklı doktora tezindeki değerlendirmelerdir. Diğerleri İsmail Albayrak tarafından 2001 yılında yayınlanan "John Wansbrough'nun Kur'an Tarihi Teorisi ve Batı'da Doğurduğu Tartışmalar" başlıklı makale ve daha sonra yine Albayrak tarafından 2004 yılında yayımlanan bu makalenin bir özeti sayılabilecek ve Wansbrough'nun ahkam tefsirine dair fikirlerini ele alan 'John Wansbrough ve Ahkam Tefsiri' isimli makedir. Dolayısıyla bu çalışma Türkiye'de münhasıran John Wansbrough üzerine yapılan ilk yüksek lisans çalışması olması özelliği ile Wansbrough hakkında ileride yapılacak araştırmalara bir zemin teşkil edeceği ve literatüre anlamlı bir katkıda bulunacağı ümit edilmektedir.

Oryantalistler tarafından İslam ve Kur'an üzerine yapılan çalışmaların tarihi bin yıl öncesine kadar varmasına karşın, oryantalizm ve oryantalist araştırmacılar üzerine yapılan çalışmaların ancak yirminci yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıkmaya başladığı

görülmektedir. Bir oryantalizm eleştirisi olan Edward W. Said'in *Şarkiyatçılık* isimli eseri, bu alandaki ilk eserlerden birisidir. Said'in *Şarkiyatçılık* eseri, oryantalizmin özellikle modern dönemdeki karakterini betimlemesi nedeniyle günümüzde oryantalizm üzerine yapılan hemen her çalışmada ana kaynaklar arasında gösterilmektedir. Bu nedenle bizim çalışmamızın da birinci bölümünde faydalandığımız kaynaklardan birisi olacaktır. M. Hamdi Zakzuk'un *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı* ve Yücel Bulut'un *Oryantalizmin Kısa Tarihi* gibi eserleri de oryantalist çalışmaların felsefi, dinî veya siyasî arka planını ve gelişim evrelerini gösteren çalışmalar olarak dikkat çeken eserlerdendir. Abdulaziz Hatip'in bir doktora tezi olarak hazırladığı *Kur'an ve Hz. Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar* isimli eseri de birinci bölümünde konumuza kaynaklık edecek bilgiler ihtiva etmesi dolayısıyla yine temel kaynaklarımız arasındadır. Bunun yanında, bir tefsir uzmanı olan ve Müslümanlara çok sayıda faydalı eserler veren İsmail Cerrahoğlu'nun 'Batı'da Kur'an Tetkikleri' isimli makalesi de bu dönemde oryantalistler tarafından Kur'an hakkında yapılmış çalışmaların bir sergüzeştini sunması bakımından bizim için büyük önem taşımaktadır. Bunlardan başka, oryantalizm ile doğrudan veya dolaylı olarak alakalı, ancak yayımlanmamış birçok yüksek lisans ve bazı doktora tezleri de mevcuttur. Bunlar arasında Esmâ Atay'ın *İlk Dönem İngiliz Oryantalistlerin Kur'an Çalışmaları W.Muir Ve D.S.Margoliouth Örneği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinem Atalay'ın *Oryantalizm, Oryantalistler Ve Arap Dili Çalışmaları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hüseyin Polat'ın *Alman Oryantalistlerin Kur'an ve Tefsir Çalışmaları (Rudi Paret Örneği)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) ve Osman Sarı'nın *Oryantalizm Üzerine Bir Arastırma* gibi çalışmaları sayılabilir. Bunlardan başka oryantalizm konusu ile alakalı birçok yerli ve yabancı eser bulunmaktadır. Araştırma esnasında bunlar arasında ulaşabildiklerimizden de faydalanacağız.

İkinci bölümde kaynaklarımız John Wansbrough'nun eserlerini ve onlarla alakalı olarak yazılmış bazı eleştiriler ve değerlendirme yazılarını içermektedir.

Bu çalışmanın amacı, öncelikle Oryantalizmin ilk dönemlerinden başlayarak gelişimini göstermek, sonrasında resmi bir hüviyet kazandığı, akademik bir disiplin olarak ortaya çıktığı, kimileri için bir kimlik tanımlaması olarak kullanımın tescillendiği dönemden yani 19. yüzyıl başından, zirveye ulaştıktan sonra faaliyetlerinin eleştirisi oklarına tutulmaya başlandığı 20. Yüzyıl sonralarına kadar olan serüveninde kendisine konu edindiği öğelerden en mühimi ve İslam dininin kaynağı olan Kur'an'a

yaklaşımlarını John Wansbrough örneğinde incelemektir. Bu kapsamda John Wansbrough'nun argümanlarının tarihi altyapısını, oryantalist gelenek içerisindeki konumunu, bunun yanında diğer oryantalistler üzerinde bıraktığı etkiyi, literatüre nasıl bir katkı yaptığını, bir oryantalist olarak Kur'an'a yaklaşımının şekillerini, iddialarının ve metodolojisinin tutarlı ve isabetli olup olmadığını ortaya koymaktır.

Oryantalizmin tarihi boyunca ve özellikle modern dönemde İslam'a ve Kur'an'a bakışını ve oryantalizmi eleştirenlerin yönelttikleri eleştirileri nesnel bir şekilde ortaya koymak için oryantalistlerin görüşleri, mümkün olduğunca birinci kaynaklar kullanılarak ve yaklaşımlarına esas teşkil eden düşünceler, bizzat oryantalistlerin ve eleştirmenlerin kendi çalışmalarındaki ifadelerle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada öncelikle konunun alt yapısını oluşturmak amacıyla oryantalizmin ne olduğu ve tarihi serüveni anlatılacak, daha sonra modern dönemde oryantalistlerin İslam ve Kur'an üzerine yaptıkları eleştiriye konu olabilecek nitelikteki çalışmalarından örnekler tespit edilecek, ikinci bölümde de John Wansbrough'nun hayatı, eserleri, düşünceleri ve iddiaları ortaya konulduktan sonra iddialarının tutarlı olup olmadığı tarihi vakıalar, deliller, mantıksal değerlendirmeler ve diğer bazı oryantalistlerin kendisiyle ilgili yaptıkları değerlendirmeler dikkate alınarak bir sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

Bu kapsamda aşağıdaki hipotez ve sorulara cevaplar aranacaktır:

John Wansbrough Kur'an, Kur'an tarihi ve tefsiri alanlarında yaptığı çalışmalarında nasıl bir yöntem kullanmaktadır?

John Wansbrough klasik oryantalist anlayışa sahip birisi midir?

John Wansbrough'nun (varsa) diğer oryantalistlerle ortak ve onlardan ayrılan yönleri nelerdir?

John Wansbrough'nun (varsa) oryantalist literatüre nasıl bir katkısı olmuştur?

John Wansbrough'nun çalışmalarının Kur'an tarihi araştırmaları açısından konumu nedir ve iddialarının tutarlılık değeri var mıdır?

Sınırlılık va kapsam açısından bu çalışma ilk bölümde oryantalistlerin Kur'an'a yönelik değişik dönemlerde ortaya koydukları bir takım fikir ve iddiaları, ikinci bölümde ise John Wansbrough'nun hayatı, eserleri, Kur'an, Kur'an tarihi ve tefsiri ile ilgili fikir ve iddialarını kapsamaktadır ve bu konuları araştırırken ulaştığımız kaynaklarla sınırlıdır.

Yöntem olarak, gerek oryantalizmin tarihi serüveni boyunca Kur'an'a yaklaşımını gösteren bilgiler gerekse John Wansbrough'nun ve diğer oryantalist

araştırmacıların fikir ve iddiaları öncelikle birincil kaynaklardan tespit edilmeye çalışılacak, bunlara ulaşılamaması durumunda bu görüş ve iddiaları nakleden veya bunlar üzerine yapılan araştırmalardan faydalanılarak veriler toplanacak ve betimsel karakterli doküman analizi yöntemiyle ilgili konular tespit edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bu amaçla çalışmamızın birinci bölümünde John Wansbrough'nun da bir mensubu olduğu yapı olan oryantalizmin ne anlama geldiğini, tarihi serüvenini, bugüne kadar oryantalistler tarafından Kur'an'a yönelik yapılmış belli başlı çalışmaları, yaklaşım ve görüşleri ortaya koyarak alt yapı oluşturmaya çalışacağız. İkinci Bölümde ise araştırmamızın ana konusunu oluşturan John Wansbrough'nun hayatını, eserlerini, bu eserlerde Kur'an'a ve Kur'an tefsirine bakış açısını, ortaya attığı teoriyi, bu teorinin oryantalist camiada bıraktığı etkisini ve kendisine yöneltilen eleştirileri yansıtmaya çalışacağız. Sonuç bölümünde Oryantalizmin genel bir değerlendirmesiyle beraber John Wansbrough'nun görüşleri ve metodolojisiyle ulaştığımız sonuçların bir değerlendirmesini yapacağız.

Çalışmamız içerisinde açıklanması gerektiğini düşündüğümüz ifadeleri yuvarlak parantezle, yabancı kavramların ya da cümlelerin tarafımızdan yapılmış tercümelerini ve metinlerin anlaşılması açısından gerekli gördüğümüz ifadeleri köşeli parantezler içerisinde göstereceğiz. Yabancı dillerden yaptığımız tercümeler konusunda olabilecek hataların tarafımıza ait olduğunu belirtmek isteriz.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GENEL HATLARIYLA ORYANTALİZM

1.1 Oryantalizmin Tarifi ve Özellikleri

‘Oryantalizm’ kelimesi, Fransızca ‘Orientalisme’ ve İngilizce ‘Orientalism’ kelimelerinin Türkçe uyarlamasıdır. Almancada ‘Orientalismus’ ve ‘Orientalistik’, Arapçada ‘İstişrak’, Osmanlıcada ‘Şarkiyat’ sözcükleriyle ifade edilmektedir. Oryantalizm, doğu Bilimi, doğu kültürü araştırma bilimi anlamında kullanılmaktadır. Kelime, Latince ‘Orient’ sözcüğünden türetilmiştir ve bugün aynı şekilde İngilizce ve Almancada kullanılmaktadır. ‘Orient’, ‘doğu, şark’ demektir. Oryantal (İng. ‘Oriental’, Alm. ‘Orientale’) ‘doğulu, şarklı’, ‘doğuya ait’ anlamlarında; ‘Oryantalist’ (İng. ve Alm. ‘Orientalist’) ise ‘doğu bilimlerini araştıran bilim adamı, doğu bilimcisi’ anlamında kullanılmaktadır.¹

Orient kelimesinin kökeni çok eskiye dayanmaktadır. Roma İmparatorluğu zamanında Roma şehri meskûn dünyanın merkezi sayılmış, doğu tarafı için "oriens" batı tarafı için "occidens" tabiri kullanılmıştır.² Bu kelimeler daha sonraları ‘orient’ (doğu) ve ‘occident’ (batı) şeklinde kullanılmaya başlanmıştır.

Oryantalist kelimesi “Doğu araştırmalarında uzmanlaşmış kişi” mânasında İngilizcede ilk defa 1779’da Edward Pococke üzerine kaleme alınmış bir makalede, Fransızcada ise 1799’da Magasin Encyclopédique’te kullanılmıştır. Oryantalizm (Orientalisme) kelimesi de "Doğu incelemesi" anlamıyla 1838’de Fransızca Akademi Sözlüğü ‘*Dictionnaire de l’Académie française*’e girmiştir.³

Günümüzde oryantal ve oryantalist kelimeleri itici ve rahatsız edici anlamlar taşıyan kelimeler olarak tarif edilmektedir.⁴

Yirminci yüzyılda Kur’an araştırmalarıyla meşhur oryantalist Rudi Paret’e göre de oryantalizm, güneşin doğması ve doğu anlamına gelen “Orient” kelimesinden türemiş bir sözcüktür. Doğu bilimi veya Doğuya ait bilim anlamında kullanılmaktadır.

¹ Bkz. *Longman Dictionary of Contemporary English*, 3rd Edition, Longman Group Ltd, Great Britain, 1995, s.1000; *Langenscheidt’s Taschen Wörterbuch Türkisch*, Langenscheidt, Berlin, 2001, s. 813; *Fono Universal Sözlük, Almanca-Türkçe*, Fono Açıköğretim Kurumu, İstanbul, 2004, s.873; Wehr, Hans, *Arabisches Wörterbuch*, Vierte Auflage, Librairie du Liban, Lübnan, s. 426.

² Bulut, Yücel, ‘Oryantalizm’, *DİA*, 2007, C. 33, s. 428.

³ Bulut, Yücel, *agmd, DIA*, s. 428.

⁴ Bkz. ‘Oriental’ maddesi, *Longman Dictionary of Contemporary English*, s. 1000.

Doğudan kastedilen; ortaçağda Avrupa'ya nispetle Akdeniz'in doğusunda kalan coğrafya ve bu coğrafya insanının din, dil, kültür gibi değerleridir. Oryantalizm, XIX. yüzyıldan itibaren modern Avrupa ve Almanya'sında birçok üniversitede anabilim dalı olarak kürsüleri bulunan bir sosyal bilim haline gelmiştir.⁵

Oryantalizmin birçok farklı tanımı yapılmıştır. Bu tanımlamalar arasında Edward Said'inkisi hem kapsam hem de içerik açısından oldukça anlamlıdır: 'İster özel ister genel yönleriyle uğraşsın -antropolog, sosyolog, tarihçi ya da filolog olması fark etmez- Şark hakkında yazan, ders veren ya da Şark'ı araştıran kişi Şarkiyatçıdır ve yaptığı iş de Şarkiyatçılıktır. (...) Kazanımları, dönüşümleri, ihtisaslaşmaları ve aktarımlarıyla kısmen elinizdeki çalışmaya konu olan bu akademik gelenekle bağlantılı, daha genel bir anlamı da vardır Şarkiyatçılığın. Şarkiyat, 'Şark' ile (çoğu zaman) 'Garp' arasındaki ontolojik ve epistemolojik ayırma dayanan bir düşünme biçimidir. (...) Şimdi Şarkiyatçılığın, diğer ikisine göre daha tarihsel, daha somut bir tanımı olan üçüncü anlamına geliyorum. Kabaca belirlenmiş bir başlangıç noktası olarak on sekizinci yüzyıl sonu alınırsa, Şarkiyatçılık, Şark'la -Şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, öğreterek, oraya yerleşerek, onu yöneterek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası Şark'a egemen olmakta, Şark'ı yeniden yapılandırmakta, Şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir batı biçemi olarak incelenebilir, çözümlenebilir.'⁶

Oryantalizm buna ilaveten, "Kendinden menkul bir üstünlük psikolojisi ile konuşan Batı'nın, Doğu'ya karşı üstünlük duygusundan ileri gelen bir davranış kodu" olarak tanımlanmaktadır.⁷

Oryantalizm ayrıca, Doğu'nun Batılı gözüyle incelenmesini amaçlayan siyasal bir ideoloji olarak da tanımlanmaktadır.⁸

Oryantalizm, aynı zamanda bir düşünce biçimi ve uzmanlık alanı olması itibarıyla ilk olarak, Avrupa ve Asya arasında değişken tarihsel ve kültürel ilişkiyi; ikinci olarak, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren çeşitli Doğu kültürlerinin ve

⁵Polat, Hüseyin *Alman Oryantalistlerin Kur'an ve Tefsir Çalışmaları (Rudi Paret Örneği)* (Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2011, s. 5.

⁶ Said, Edward W. *Şarkiyatçılık, Batının Şark Anlayışları*, Çev., Berna Ülner, Metis Yay. Beşinci Basım, İstanbul, 2010, s. 12-13.

⁷ Sarı, Osman, *Oryantalizm Üzerine Bir Arastırma* (Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2008, s. XI.

⁸ Nar, Mehmet Şükrü, 'Oryantalizm Üzerine Antropolojik Tartışmalar', *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/5 Spring 2014, s. 1653.

geleneklerinin incelenmesinde uzmanlaşmayı ifade eden Batı'daki bilimsel disiplini, üçüncü olarak da dünyanın Doğu olarak isimlendirilen bölgesi hakkındaki ideolojik varsayımları, imgeleri ve hayali resimleri içerir.⁹

1.2 Oryantalizmin Ortaya Çıkışı ve Arka Planı

Oryantalizmin ne zaman ortaya çıktığı konusunda bir fikir birliği bulunmadığından kesin bir tarih vermek zordur. Oryantalizmi, Hristiyan âlimlerinin İslam'a karşı bir reddiye faaliyeti olarak ele aldığımızda (ki oryantalizm, ismi sonradan konulmuş olsa da, bize göre genelde Batının özelde Hristiyanlığın ve Yahudiliğin İslam'a karşı bir tepki faaliyeti olarak ortaya çıkmıştır) bunu yedinci yüzyıl sonları ile sekizinci yüzyıl ortalarında yaşamış olan Yuhanna ed-Dımeşkî (John of Damascus/Ionnas Damaskenos) (675/676 – 749)'ye kadar götürmek mümkündür. Bilindiği üzere İslam'a karşı reddiye yazan ilk Hristiyan ilâhiyatçısı Yuhanna ed-Dımeşkî'dir.¹⁰ Oryantalistlerin bugüne özellikle de modern döneme kadar Kur'an'ın mahiyeti ve kaynağı hakkında ileri sürdüğü kimi iddialarının izlerini Yuhanna ed-Dımeşkî'nin İslam'a karşı yazdığı reddiyede görmek mümkündür.

Oryantalistler hakkında *el-Müsteşrikin* isimli üç ciltlik bir eser yazmış olan Mısırlı Necîb el-Akîkî, eserinde Oryantalizmin Fransız rahip Gerard de Oraliac (940-1003)'tan başlayarak bin senelik bir sicilini tutmuştur.¹¹

“Rudi Paret dâhil birçok oryantalistin paylaştığı kanaate göre oryantalizm, 1143 yılında Petrus Venerabilus Von Cluney'in Kur'an'ı ilk defa Latinceye tercüme girişimiyle başlatılmalıdır. Oryantalizmin çıraklık dönemi olarak değerlendirilebilecek bu dönemde ilk oryantalist çalışmalar dilbilim alanında yapılmıştır. Bu anlamda XII. yüzyılda Arap araştırmaları alanında İspanya'da yapılmış olan Latince-Arapça sözlük çalışması son derece önemlidir.”¹²

Cerrahoğlu'na göre, bu hareket Avrupa'da bir birlik ve beraberlik içinde 1311-1312 senelerindeki Viyana Konsilinin kararlarına dayandırılıyorsa da, aslında Batı

⁹ Bulut, Yücel, agmd, *DİA*, 2007, C. 33, s. 428.

¹⁰ Kaplan, İbrahim, “Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği”, *Hikmet Yurdu*, 2010, C. III, S. 5, s. 166.

¹¹ Bayraktar, İbrahim, “Müsteşrikler ve Hz. Peygamber'e Bakışları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, S. 21, s. 23.

¹² Polat, Hüseyin, *agt*, s. 8.

Hristiyan Dünyasının İslam tehlikesi karşısında var olabilme davası olarak vasıflandırılabilir.¹³

Bilindiği gibi Ortaçağda Avrupa, kilisenin egemenliği altında, bağnazlık içinde, ilimden uzak ve karanlık bir dönem yaşıyorken İslam dünyası onlara nispetle refah içerisindeydi. Müslümanlar Bağdat'tan Endülüs'e kadar birçok merkezde antik Yunan filozoflarının eserleri de dâhil birçok alanda ilim tedris ediyorlardı. Müslüman toprakları Sicilya ve İspanya'ya kadar genişlemiş ve bu durum Hristiyan Avrupa için en büyük tehdit haline gelmişti. Avrupalılar kaybettikleri toprakları geri almak için Haçlı seferleri düzenlerken İslam medeniyetini de yakından görme imkânını elde etmişlerdi. Müslümanları mağlup etmenin yolunun savaşla olamayacağını anladıklarında geri kalmışlıktan kurtulmak ve Müslümanları dinlerinden döndürebilmek için Müslümanların dillerini ve kitaplarını öğrenmeleri gerektiği kanaatine varmışlardı. Böylece Avrupa'da Arapçaya olan ilgi artmış ve Oryantalizmin ilk faaliyetleri Arapça eserleri kendi dillerine tercüme etmek şeklinde ortaya çıkmıştı. O dönemde Avrupa'ya üstatlık eden Endülüs'te, Kur'an ilimleri, hadis, fıkıh, kelam, felsefe, Arap edebiyatı, tarih, astronomi ve tıp bilimleri üzerine dayalı bir ilim hayatı bulunuyordu. Avrupalılar özellikle felsefe, tıp ve astronomi alanlarındaki eserleri tercüme etmeye başladılar. Örneğin, Palermo'da 13. Yüzyılda Kral 2. Frederick (1215 -1250)'in pek çok Yahudi ve Hristiyan mütercime, Yunancadan Arapçaya çevrilmiş olan eserleri Latinceye tercüme ettirdiği, aynı 2. Frederik'in hizmetine giren Tabip Ferec b. Salim'in, er-Razî'nin (1149 -1209) tıbbı ait büyük eserini tercüme ettiği ve hatta A.J. Arberry'nin, (1905 -1969) Arap tarihi araştırmalarında önemli bir yeri olan William Bidwell (1561 -1632)'den naklen, Arapçanın Kanarya Adalarından Çin'e kadar tek diploması ve din dili olduğunu yazdığı nakledilmektedir.¹⁴

Avrupalıların, Kur'an ile ilmî olarak ilgilenmelerinin ise bir başpapaz olan Pierre le. Venerable (1092-1156) (Peter the Venerable)'nın XII. asrın ortalarına doğru Toledo'yu ziyaret etmesiyle başladığı söylenmektedir. Bu zat, İslam'la akli bir şekilde mücadele etmek istemiş ve İslam'ın bütün problemleriyle meşgul olacak bir ekip teşkil ederek onları zamanlarının ilmî temellerine oturmuş çalışmalar yapmakla görevlendirmiştir. Böylece bu heyetten İngiliz Robert de Retines (Robert of

¹³ Cerrahoğlu, İsmail, 'Batı'da Kur'an Tetkikleri', *Vakıflar Dergisi*, 1976, S. 11, s. 323-342.

¹⁴ Özsoy, Nuriye, *Der İslam Dergisinde Yayımlanan 112. El-İhlas Suresiyle İlgili Makaleler Örneğinde Oryantalistik Kur'an Çalışmalarının Değerlendirilmesi* (Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010, s. 12.

Ketton/Robertus Retenensis) ile Dalmaçyalı Hermannus ilk faaliyetleri olarak 1143 senesinde Kur'an-ı Kerim'i Latinceye tercüme etmişlerdir.¹⁵

Bu tarihten on sekizinci yüzyılın sonuna kadar olan dönem (bu da kendi içinde erken (12-16. Yüzyıllar arası) ve geç dönem (16-19. Yüzyıllar arası) şeklinde ikiye ayrılarak incelenebilmektedir) oryantalizmin klasik dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemdeki oryantalist çalışmalar genellikle Arapçadan Latinceye ve diğer Avrupa dillerine yapılan çeviriler ve dilbilimsel faaliyetler şeklindedir. İslam ve Kur'an'la ilgili olarak söyledikleri de Kur'an tercümelerinin başlarına ekledikleri mukaddimelerdeki bilimsel bir hüviyet taşımayan iftira ve hakaretler şeklindeki yazılardan ibaret olmuştur. Bu dönemdeki çalışmaların itici gücü misyonerlik faaliyetleri olmuş ve Papalık kontrolünde yürütülmüştür. Yani oryantalistlerin Arapçaya, Kur'an'a ve İslam'a gösterdikleri ilginin arka planında, sapıklık ve barbarlıkla itham ettikleri Müslümanları dinlerinden döndürebilmek, kafalarına şüpheler sokmak gibi ana saikler bulunmaktaydı.

Avrupa'da aydınlanma hareketleri ve 18. yüzyıldaki ihtilal dönemiyle birlikte Oryantalistlerin Kur'an'a yaklaşımlarında da değişiklik meydana gelmiş, oryantalizm açısından modern dönem diye tabir edilen bir döneme girilmiştir. Bu dönemde Avrupa'da kilisenin etkisi kırılmış, çeşitli bilim dallarında ilerlemeler kaydedilmiş, çok sayıda şarkiyat enstitüleri açılmış ve oryantalistler daha bilimsel çalışmalar yapmaya başlamışlardır. Modern oryantalizm diye bilinen bu dönemin başlangıcı olarak da farklı tarihler ve olaylar gösterilebilmektedir. Cerrahoğlu, Modern Oryantalizmin başlangıcının, Fransız İnkılâbından sonra, Cumhuriyetçi hükümetin 29 Nisan 1795 de Paris'te "L'Ecole Superieur des Langues Orientales Vivantes" (Yaşayan Şark Dilleri Okulunun) tesisi ile başladığını ifade etmektedir. Dönemin meşhur oryantalisti Sylvestre de Sacy bu okula ilk Arapça öğretmeni olarak seçilmiş ve bu okul bütün Avrupa'ya ve doğuya diplomatik çevrelerde görev alacak tercümanları ve bilim adamlarını yetiştirmiştir. Bu dönem oryantalizminin ruhunu yansıtmaması bakımından okulun kuruluş kanununun birinci maddesi oldukça manidardır: "Politika ve ticaret için faydası düşünülen, yaşayan şark dillerini öğrenme hususunda kurulmuş bir halk okulu, Milli Kütüphanenin duvarları içinde tesis edilecektir."¹⁶

Bir başka tespite göre modern oryantalizm, Napolyon'un 1798 ile 1801 yılları arasında Mısır'ı işgal etmesi ile başlamış, Batılı bilginler bundan sonra Doğu üzerine

¹⁵ Cerrahoğlu, İsmail, agm, s. 327.

¹⁶ Cerrahoğlu, İsmail, agm, s. 327.

daha yoğun bir ilgi göstererek çalışmaya başlamış ve oryantalizm sistemli bir çalışma alanı haline gelmiştir.¹⁷

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılları kapsayan bu dönem oryantalizm faaliyetlerinin zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur. Bu dönemin bir özelliği Avrupa'nın ekonomi, sanat, sanayileşme, çeşitli bilim dalları, hukuk gibi sosyal alanlarda gösterdiği gelişmeler ve elde ettiği başarılar neticesinde bir üstünlük psikolojisine girmesi ve kendi din ve kültürlerinden olmayan insanları ötekileştiren ve hakir gören bir tavır içinde olmasıdır. Gerek aydınlanma döneminde gerekse sonrasındaki bu modern dönemde oryantalistlerin İslam ve Müslümanlar, özellikle de Araplar hakkındaki görüşleri nesnellikten uzak ve yanlış betimlemelerle doludur. Voltaire, Hume ve Kant gibi Avrupa'nın önde gelen filozoflarının eserlerine de bu önyargılar yansımıştır. Örneğin meşhur İngiliz filozofu David Hume bu önyargılı ve hatalı bakışla şöyle diyebilmiştir:

'Beyaz tenliler haricinde hiç kimsenin medeni bir milleti olmamıştır, onlar (Araplar) arasında bir ferd ne önemli bir hareket ya da düşünce kuramı, ne ustaca yapılmış bir ürün, ne sanat ne de bilim yapamaz.'¹⁸

19. yüzyıldan itibaren klasik Arapça eserler Avrupa dillerine tercümelerle sınırlı kalmamış, analiz edilmeye, eleştirileri yazılmaya ve bu şekilde İslam ve Müslümanlar aleyhinde kullanılmaya başlanmıştır. Batı(!)'nın bu dönemde Doğu(!) hakkında ürettiği bilgi birikimi bugün karşımıza Oryantalizmin bilimsel mirası olarak çıkmaktadır. Bu dönemde Oryantalizm, Avrupa'nın sömürgecilik faaliyetlerinin gölgesinde ve koruması altında gelişmiştir. Napolyon 1798'de Mısır'ı işgale gittiğinde yanında dönemin oryantalistlerini de götürmüştür. Oryantalizm adeta sömürgeciliğin sağ kolu haline gelmiştir.

Oryantalizmin serüvenini bilmek Batının İslam dünyasına ve Kur'an'a bakışını doğru anlamak açısından çok önemlidir. Nitekim Yücel Bulut, "Oryantalizmin Kısa Tarihi" adlı eserinde Oryantalizmin tarihi hakkında şöyle bir tanımlama yapmaktadır: "Oryantalizmin tarihi batının bizzat kendisinin tarihidir. Oryantalizmin tarihi, bize batılı bilincin de tarihini sunmaktadır."¹⁹

Oryantalizm ile kendilerini Batı dünyası diye tanımlayan Avrupalı güçlerin kendilerinden dışarıda kalan dünyaya özellikle de Doğu'ya uyguladıkları sömürgecilik

¹⁷ Rafiq, Aayesha, 'From European to American Orientalism', *Academic Research International*, C. 5, S. 4, Temmuz 2014, s. 289.

¹⁸ Rafiq, Aayesha, agm, s.289 (David Hume'un 'Essays, Moral, Political and Literary' eserinden naklen).

¹⁹ Sarı, Osman, agt, s. XII.

faaliyetleri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Bu ilişki, bilgi ile güç kavramlarının birbirlerine olan bağlılığını açıkça ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi, Michael Foucault'ın bilgi ve güç arasında kurduğu doğrudan ilişkiyi Edward Said Oryantalizm isimli eserinde gündeme getirerek ilim çevrelerince daha iyi bilinmesini sağlamıştı. Said'in ortaya koyduğu tez Foucault'ın kullandığı paradigmalara eşleştirildiğinde bilgi ve güç kavramları oryantalizm ile sömürgecilik şeklinde kendini gösteriyordu. Said'in bu konudaki tespitinin yerindeliğini ifade eden Bryan Turner ise, bilgi ile güç arasındaki ilişkiyi 'Bilmek, hükmetmektir' [To know is to subordinate] şeklinde ifade etmektedir.²⁰

Batı dünyası doğuya hükmedebilmek için çalışmalarına yön verecek olan bilgiye ihtiyaç duyuyordu. Oryantalizm tam da bu işlevi yerine getirecek enstrümanlardan birisi olmuştur. Bu noktada oryantalizm, Batı dünyasının doğuyu kontrol etmek, egemenliği altına almak ve hükmetmek için çalıştırdığı akademik bir sistem özelliği göstermektedir. Oryantalizmin, Batılı güç odaklarına ya da başka bir ifadeyle doğuya ait bilginin sömürge faaliyetlerine yaptığı hizmetin örneklerini 19. Yüzyıla kapı aralarken 1798 yılında Modern Oryantalizmin başlangıcı olarak kabul edilen Napolyon'un Mısır'ı işgale giderken yanında dönemin ünlü oryantalistlerini de götürmesinde görebildiğimiz gibi 20. Yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'den transfer edilerek Amerika'da görevlendirilen ve dönemin en çok tanınan oryantalistlerden birisi ve tezimizin konusu olan John Wansbrough'nun da doktora hocası olan İngiliz asıllı Bernard Lewis'in Amerika Birleşik Devletleri'nin Irak'ı işgalinde Amerikan başkanı George W. Bush'un danışmanlığını yapmasında da görmek mümkündür.²¹ Ne ilginçtir ki kurumsallığı konusunda hiçbir şüphe olmayan ve Avrupa'da çok sayıda kuruma, dergiye ya da organizasyona adını veren oryantalizm kavramını, oryantalizm birikiminin belki de en kapsamlı eseri olan ve MEB tarafından Türkçeye de çevrilen İslam Ansiklopedisinin (Encyclopedia of Islam) ne orijinal İngilizce baskılarında ne de Türkçe versiyonunda görmek mümkün değildir. Bunun arkasında yatan da pek tabii ki oryantalizmin doğuyu ve doğuya özgü değerleri aşağılayan, hakir gören, pozitif eleştiriden ziyade ötekileştiren, bilimsellik kılıfında tahrife çalışan faaliyetlerinin ve ön yargılı bakış açısının insanî değerlere verilen önemin yükseldiği post-modern dünyada müşterilerinin

²⁰ Turner, Bryan S. *Orientalism, Post Modernism and Globalism*, Routledge, 2003, s. 21.

²¹ Bu konuda güzel örnekler ve ayrıntılı bilgi için bkz: Shaar, Stuart. "Orientalism at the Service of Imperialism." In: *Orientalism, A Reader*, ed. by A. L. MacFie, New York University Press, New York, 2000, pages 181-193.

azalması ve hatta bir nefret unsuru haline gelmesi ve bunun yanında oryantalizmin siyaset ve menfaat ilişkileri gölgesinde sömürgeciliğe yaptığı hizmetler gibi nedenlerdir. Çalışmalarının saf ilim merakından kaynaklandığını iddia eden bir zihniyetin her şeyi tanımlamaya ve bir ad koymaya çalışırken bugün geldiği noktada kendi birikimini tanımlamaktan uzak durması oldukça düşündürücüdür. Hatip'in ifade ettiği gibi:

Oryantalizm çok çeşitli eğilim, ekol ve yöntemleri barındıran son derece kompleks bir yapıdır. Bu akımın içinde yer alanlar, nadiren ilmî ve insanî saiklerle, çoğu kez ise, siyâsî, dinî ve emperyalist mülâhazalarla çalışmalar yapan, amaçlarına hizmet ederken bazen son derece yararlı eserler de ortaya koyan bir harekettir. Bu hareket, faaliyetleriyle Müslümanların dinî hamiyetlerini uyandırıp kamçılama yaramışsa da genellikle İslam akidesinin temellerini sarsmaya, imanın köklerini kurutmaya yönelmiştir. Kısaca, oryantalizm, ilmî olmaktan ziyade sömürgecilik, misyonerlik, siyonizm, ticari çıkar gerçeklerinin ilim kisvesi altında ortaya çıkmasından ibarettir.²²

Cerrahoğlu da aynı noktalara temas etmiş ve şöyle demiştir: 'Batıda Kur'an ve Kur'an İlimleri üzerindeki incelemeler, Oryantalizmin diğer şubelerinde de olduğu gibi, genellikle misyonerlik, ticaret ve sömürgeciliğin öncülüğünü yapmakla kalmamış, aynı zamanda İslam akidesinin temeline de dinamit koymuştur. Müslümanların miras olarak aldıkları yüksek değerleri, bir hiç mesabesine indirmek, Batılılar için zevkli bir çalışma tarzı olmuştur.'²³ Bu nedenle oryantalizmin tarihini bilmek, arka planında gizlenen zihniyeti tanımak açısından büyük önem taşımaktadır. Özellikle modern dönemdeki oryantalistlerin çalışmaları ve hangi metotları kullandıkları dikkatle incelenmeli ve kasıtlı bir şekilde yaptıkları yanlış tanımlamalar, ön yargılı yaklaşımlar analize tabi tutularak ortaya konulmalıdır. Bizim bu çalışmamız da yirminci yüzyılda yaşamış ve ortaya attığı iddialarla Batı'daki oryantalist çevreler arasında önemli derecede bir etki bırakmış olan John Wansbrough'nun oryantalizm sahasında böyle bir rolünün olup olmadığını tespitiye yöneliktir.

²² Hatip, Abdulaziz, Kur'an ve Hz. Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar, Nesil Basım Yayın, İstanbul 1997, s. 35.

²³ Cerrahoğlu, agm, s. 135.

1.3 Oryantalizmin İslama Ve Kur'an'a Yaklaşımları

Günümüzde yapılan kimi çalışmalarda genellikle oryantalistlerin 19. yüzyıl öncesindeki yaklaşımları ortaçağın polemikleri denilerek gözardı edilmekte ve 19. yüzyıl bir milat gibi alınarak yapılan akademik çalışmalar ve bunlardaki yaklaşımlar esas alınarak bir sınıflandırma yapılmaktadır. Biz bu tarz bir değerlendirmenin oryantalizmin resmini çizmede yetersiz kaldığını düşünüyoruz. Çünkü oryantalizm hristiyan unsurların oluşturduğu Batı toplumları içinde ortaya çıkmış ve gelişmiş bir yapıdır. Bununla beraber kaynağını ve dayanağını Hristiyanlık'tan almış, değerlendirmelerinde ve iddialarında Hristiyan ve Yahudi kaynaklarını esas alarak gelişmiş, referans kaynağı hristiyanlık ve yahudilik gelenekleri olmuştur. Modern döneme gelene kadar oryantalizm alanında ismi anılan önemli çalışmalar ya bizzat papazlar, hahamlar ya da onların yönlendirmesindeki kişiler tarafından yapılmıştır. Geçmişte olduğu gibi bugün de oryantalizmin kurumları hristiyan ve yahudi kültürünün egemen olduğu toplumlar içerisinde varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle, oryantalizmin İslama ve Kur'an'a yaklaşımından bahsederken başından itibaren Hristiyan kültürünün itici gücüyle ortaya çıkan yaklaşımlara işaret etmek, oryantalist yaklaşımların evrilme yönünü görmek açısından en az 19. yüzyıl sonrası dönem kadar önemlidir.

Bu nedenle biz Hristiyan ağırlıklı olan Batılı düşüncenin İslama karşı yaklaşımını ayırd edici özelliklerini dikkate alarak dört bölümde incelemenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Birinci dönem, Hristiyanlığın İslamiyetle ilk karşılaştığı 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan dönemdir. Bu dönemde Hristiyan din adamlarının kendi dindaşlarını muhafaza etmek gayesiyle yazdıkları reddiye, polemik ve günlük türü eserler bulunmaktadır. Bu eserlerde ana saik hristiyan din adamlarının yeni ortaya çıkan İslam tehdidine karşı dinlerini savunma refleksidir.

Burada tezimizin konusunu teşkil eden John Wansbrough'nun teorisinin değerlendirmesi açısından büyük önem taşıdığı için Hz. Muhammed (s), Kur'an ya da İslamdan bahseden bazı ilk hristiyan kaynaklarındaki ifadelere özellikle dikkat çekmek isteriz.

Hristiyan kaynakları arasında İslamın yükselişine atıflarda bulunan muhtemelen en eski Süryanice kaynak büyük olasılıkla Miladi 637 tarihinde *Miaphysite*²⁴ ve anonim bir yazar tarafından yazıldığı düşünülen kronik (günlük) türü eser *Account ad 637*'dir.²⁵ Bu eserde Hz. Muhammed (s)'in ismi Araplara atıfla ve önüne rahip anlamına gelen 'priest' kelimesi konularak kullanılmakta ve İslamî fetihlerin en önemlilerinden birisi olarak Yermuk muharebesinden bahsedilmektedir. Miladi 636'ye denk gelen Seleucid takvimine göre 947 tarihi verilerek yapılan savaşta Muhammed (s)'in [Arapların] geldiğini, pekçok kişinin öldürüldüğünü, Romalıların Şam (*Damascus*) dan kaçtıklarını, ertesi yıl Romalıların tekrar gelerek 20 Ağustos 947 (M. 636)'de *Gabitha*'da toplandıklarını ve Romalılardan 50 bin kişinin öldürüldüğü ifade edilmektedir.²⁶

Bu eserde dikkat çekmek istediğimiz husus Araplardan bahsederken onları Hz. Muhammed (s)'in şahsıyla irtibatlandırmaları ve O'na rahip yakıştırması yapılarak bahsedilmesidir.

Erken dönemden kalma ikinci bir hristiyan kaynağı, *Chronicle ad 640* olarak bilinen günlüktür. Araplar ve Bizanslılar arasında meydana gelen muharebelerden bahseden bu eserde de Filistin'de Gazze'nin 12 mil doğusunda Muhammed'in Arapları ile Romalıların arasında 945 (M. 634) yılında 4 Şubat Cuma günü bir savaş olduğu ve Romalıların kaçtıkları, vs.... anlatılmaktadır.²⁷

Üçüncü bir kaynak olarak, Abiabene'de asil bir aile içinde doğduğu rivayet edilen Isho'yahb III (ö. 659) isimli bir keşişin yazdığı mektuplar vardır. Bunlarda Isho'yahb III tarafından Müslümanlar genellikle *Hagarene Arabs* [Hacer'in soyundan gelen Araplar] olarak tanımlanmaktadır ve Simeon isimli bir piskoposa 650 yılında yazdığı bir mektubunda 'Tanrının bu sefer dünyanın kontrolünü Araplara verdiğini',

²⁴ Hz. İsa (a)'nın hem insan hem de ilah olduğu inancını öngören Doğu Ortodoks Kilisesine mensup kişiler için kullanılan bir terim.

²⁵ Bu eserin İngilizceye yapılmış çevirisi için bkz: Penn, Michael Philip, *When Christians First Met Muslims, A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, University of California Press, California, 2015, s.21-24.

²⁶ Londra'da British Library'de *British Library Additional 14,461* numarasıyla kaydedilen *Miaphysite* İncili içerisinde bulunan bu eserin elyazma nüshası ve tercümelemleri ve detaylı bilgi için bkz. Penn, Michael Philip, *When Christians First Met Muslims, A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, s. 21-24.

²⁷ Araştırmacıların ittifakıyla 640 yılında yazıldığı sonucuna varılan ve *British Library Additional 14,643* kaydı ile muhafaza edilen bu eser de yine Londra'da British Library'de bulunmaktadır. Bkz. Philip Penn, M., age, s. 25-28.

Arapların genellikle Hristiyanları övdüklerini ve inançlarını devam ettirmelerine müsaade ettikleri ifade edilmiştir.²⁸

590 ile 650 yılları arasında meydana gelen olayları anlatan yaklaşık 660 yılında anonim olarak yazıldığı, telifi hususunda en geç tarih olarak da 680 yıllarının verildiği Doğu Süryanîlerine ait diğer bir günlük türü eser de *Khuzistan Chronicle*'dir. Bu eserde iki yerde İslam'dan bahsedilmektedir. Müslümanlar Hacerin Oğulları ya da Araplar kelimeleriyle tarif edilmekte, yaptıkları fetihler anlatılmakta, liderlerinin Muhammed olduğu, tüm Fars imparatorluğunu ele geçirdikleri, Tanrı'nın İsmail oğullarına Bizanslara ve Farslara karşı zafer verdiği, başkentlerinin Yesrib diye de bilinen Medine olduğu, Yemame, Dumet Cendel, Mazun,... gibi bereketli toprakların onların olduğu vs. bir çok detay bilgi verilmekte ve Ebu Musa ve Halid bin Velid gibi sahabe komutanlardan bahisler de bulunmaktadır.²⁹

Bunlardan başka İslam'a karşı yazılmış reddiyelere örnek olması bakımından erken dönemde yaşamış John of Damascus (Yuhanna ed-Dımişkî, 675/676 – 749)'un yazdığı bilinen ilk reddiyeye işaret etmek isteriz. Ona göre, İslamiyet Hristiyanlığın sapık bir kolu (İsmailî Sapıklık), Müslümanlar da İsa aleyhtarı olanların öncüsüdür. Tanrı'nın oğlunun bedene büründüğünü, onun mükemmel Tanrı olduğunu, aynı zamanda da mükemmel bir insan olduğunu kabul etmeyenler için John of Damascus'un kullandığı kavramlardan biri deccaldir. Ona göre, Ariusçu bir rahiple dostluk kurarak Eski ve Yeni Ahit'e dayanarak kendi mezhebini kurmuş olan Hz. Muhammed yalancı bir peygamberdir. Çünkü o da tıpkı Arius gibi Kutsal Ruh'un ilâhiliğini inkâr etmektedir.³⁰

Bu konuda John of Damascus üzerine yaptığı çalışmasıyla tanınan D. J. Sahas'ın bazı tespitlerine de değinecek olursak; John of Damascus bu reddiyesinde iki yerde Kur'an'a gönderme yapmaktadır. Birincisinde İsmailî Sapıklık başlıklı bölümün başında kendi ifadesine göre Muhammed'in (s) kitabında yazdığı 'takipçilerinin uymaları için tevdi ettiği bazı doktrinlerden' bahsetmiştir. Bu noktada kapsamlı şekilde Kur'an'ın bazı surelerini ele almaktadır. Surelerle alakalı olarak; onları 'kitaplar' şeklinde niteleyerek kendisine göre 'akıl almaz', 'gülünç' ve 'aptalca' bulduğu dört sure hakkında bilgi vermektedir. Sahas, John of Damascus'un ismini verdiği dört sureden

²⁸ Letter 14C kaydıyla muhafaza edilen bu mektub hakkındaki detaylı anlatımlar için bkz: Penn, age, s. 29-36.

²⁹ Penn, M., age, s. 47-53.

³⁰ Kaplan, İ., "Erken Dönem Müslüman-Hristiyan Polemik Geleneği", *Hikmet Yurdu*, 2010, c. III, S. 5, s. 166 – 167.

fazlasını okuduğuna ya da duyduğuna inanmaktadır. Bu sadece onun John of Damascus'un eserinde incelediği yerlerden çıkardığı bir sonuç değil aynı zamanda John of Damascus'un kendi teyidine dayanmaktadır. Çünkü John, tartışmasının başında "Bu Muhammed...çok sayıda akıl almaz şeyler (yazılar, örneğin Sureler) yazdıktan sonra onların her birine bir isim koymuştur, ...gibi" demektedir. Dört Sure hakkındaki tartışmasının sonunda da şöyle demektedir: "Bakara yazısı ve diğer akıl almaz şeyler, gülünçtür, ki onlar çok sayıda olduğundan bence benim [onları dikkate almadan] geçmem lazım"³¹

İslam'ın erken döneminden on ikinci yüzyıla kadar olan dönemde bu tür daha bir çok Hristiyan kaynağında Hz. Muhammed (s), Kur'an yahut İslam'ın çeşitli hükümleri hakkında kendi bakış açılarıyla yazılmış tanımlamalar görmek mümkündür. Bu birkaç örneğin Kur'an ve İslam hakkında erken dönem Hristiyan bakış açısını göstermek açısından yeterli olacağını düşünüyoruz.

Bu dönemden sonra 1143 yılında Robert of Ketton tarafından Kur'an'ın Latinceye ilk tercümesinin yapıldığı 12. yüzyıldan 18. yüzyıl sonuna kadar olan dönemi ikinci dönem olarak niteleyebiliriz. Bu dönemin itici gücü misyonerlik faaliyetleridir. Bu dönemde Arapçadan çeşitli Avrupa dillerine tercümeler yapılmıştır. Gittikçe yükselen İslam medeniyetini karşılarında bulan Hristiyan din adamlarının ve araştırmacılarının bu dönemde İslam ve Kur'an'la alakalı olarak yaptıkları çalışmaların sayısı binlerle ifade edilmektedir. Alman oryantalist Johann Wilhelm Fück (1894-1974) tarafından hazırlanan *Die arabischen Studien in Europa vom 12. bis in den Anfang des 19. Jahrhunderts* isimli eserde 12. yüzyıldan 19. yüzyılın başına kadar Avrupa'da Arapça ve İslam'la alakalı olarak yapılmış çalışmalar ve yazarlar hakkında etraflıca bilgi verilmektedir.

Yirminci yüzyılda Oxford'da bir Ortaçağ tarihçisi olan Richard Southern'e göre bu dönemde Hristiyanlığın en büyük problemi İslam'dı. Batı, İslam dünyasıyla sayısız şekillerde yakın ilişkiye girmişti. Haçlı seferleri ve yeniden fetih teşebbüsleri hikâyenin sadece bir kısmıydı. Bu kısımlar ve diğerleri İslam'a karşı düşmanlığın çoğunun kaynağıydı. Üstün olan İslam geleneğini ıslah etmek için hemen her zaman çarpışan bakış açılarının Avrupa'nın içine doğru akan gizli bir etkisi vardı. Diplomatlar, tüccarlar, din adamları, sanatçılar, şairler, hacılar, köleler vs. her sınıftan insanın doğuyla bir bağlantısı vardı ve Avrupa'ya dönenler iğrençlik ve hayret hikâyeleri

³¹ Sahas, Daniel J., *John of Damascus on Islam*, E. J. Brill, Leiden, 1972, s-89-93.

getiriyorlardı. Bu çeşitli izlenimler, önyargılı fikirlerle karışmış bir şekilde hikâyeler, şiirler, masallar, vaazlarla yayılıyordu. Fakat çoğunlukla ağız yoluyla yayıldı ve sonunda tüm Avrupalıların kolektif ‘öteki’ anlayışlarını belirleyen fikirler seti oluşturuldu ve sonunda her bir Avrupalı bunlar içinden kendi düşüncesine bilgi sağlayan unsurları seçmek zorunda kalacaktı.³²

Orta Çağ’da ve Rönesans döneminde Avrupa’da İslam’ın sunumu zaman zaman neredeyse orijinalinin zıttı şeklindeydi. Yanlış anlama ve şeytanlaştırma süreciyle ikon kırıcılık putperestlik, medeniyet barbarlık, tevhid inancı pagan şirki vs. oluyordu.³³

Avrupa’da bu dönemin seçkin insanları arasında olan ve oryantalistlerin ilkleri olarak nitelenebilecek kişilerin yaptıkları çalışmalar gittikçe yayılan İslam’ı durdurma ve mümkünse çürütme emelleri üzerine kuruluydu.

Eğitimli seçkinler arasında İslam dininin yayılmasını kendilerine göre barışçıl yollarla durdurmak için çalışanlar vardı. Bunların İslam’ı ele alışları genellikle Hristiyanlığı yaymak ve İslam’ı çürütmek için hazırlanan polemiksel projenin parçası olarak üretiliyordu. Ricolto da Monte Croce, Mark of Toledo, Ramon Lull, Ramon Marti, Peter the Venerable, Robert of Ketton ve Hermann of Dalmata gibi Ortaçağ bilim adamlarının hepsi papaz ya da vaizlerdi. Bunlar Ortaçağın skolastik bakış açısıyla İslam’ı tercüme ettiler, tarif ettiler ve kötülediler. Fakat onların İslam diniyle ilgili öğrenime dayanan tanımlamaları bile genellikle İslam’ı, sapıklık ya da sahtekârlık ve [Hz.] Muhammed’i [s] dolandırıcı olarak gösteren çarpıtma ya da uydurma şeylerdi. Ortaçağda İslam’la ilgili bu rivayetler hem Katolik hem de Protestan erken modern dönem teologlarının tavırları açısından önemli bir temel oluşturmaktaydı.³⁴

Vitkus, o dönemde oryantalistlerin bakış açılarının gerçeklerden uzak, tahrif ve karalamadan öteye geçmeyen bir anlayıştan ibaret olduğunu şöyle ifade etmektedir:

“Avrupalıların çeşitli Doğu etnik grupları hakkındaki kafa karışıklığına ve İslam dininin uygulamalarına çarpıtılmış bir İslam Peygamberi resmi eşlik etti. O bir idol olarak tasvir edilmediği zaman bir döne ve dolandırıcı olarak tarif edildi ve onun dini hile üzerine kurulmuş bir sapkınlık ve şiddet yoluyla yayılmış olarak kötülendi. Peygamberin hayatı ve İslam’ın kurulması hakkında geç Ortaçağ ve erken modern

³² Blanks, David R. ‘Western Views of Islam in the Premodern Period: A Brief History of Past Approaches’, in: Blanks, David R. & Miachel Frassetto, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, St. Martin’s Press, New York, 1999, s. 2.

³³ Vitkus, Daniel, ‘Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth-and Seventeenth-Century Europe’ in: Blanks, David R. & Miachel Frassetto, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, St. Martin’s Press, New York, 1999, s. 207.

³⁴ Vitkus, agm, s. 208.

dönem rivayetleri ya [Hz.]Muhammed'i papa seçilme hırsı engellenmiş bir Katolik Roma kardinali ya da Hristiyan ve Musevi inançlarından yeni bir din derlemek için sapkın bir Suriyeli keşişten ders alan fakir deve çobanı olduğunu iddia ederler. Bu polemik biyografiler kendisinin Tanrı'nın seçtiği peygamber olduğu desisesiyle ikna ederek, hileli 'Mucizeler' ve kara büyü ile Arap insanları aldattığını iddia ederler. Kur'an genellikle aşağılanarak tarif edilmiştir. Peygambere ve Kitab'ına yönelik İslam karşıtı propaganda İngiltere'deki ilk tam eğitimli Arap bilimcilerden birisi olan William Bedwell tarafından yazılmış bir polemik diyalog içinde tipikleştirilmişti. 1615 yılında basılan risalesi İslam'a karşı Batı Avrupa tavrının eğilimini göstermekteydi. Başlığı şöyleydi: *Muhammed'in Desisesi: Yani, Çok Yönlü Aldatmacanın, Sahteliklerin ve Dine İnanmayan Lanetli Aldatıcı Muhammed'in Korkunç Saygısızlıklarının, Onun Kur'an'ının İçerdiği Hukukun Yetersizliğinin Gösterilmesiyle Beraber Meydana Çıkarılması*³⁵

William Bedwell'in eserinin başlığında bile net bir şekilde görülen anlayışın örneklerini dönemin oryantalistlerinin eserlerinde sıkça görmek mümkündü. Ancak on yedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İslam'a karşı toleranslı ve açık olma yönünde sesler geniş çaplı şekilde işitilmeye başlamıştı.³⁶

Kilisenin tasallutunun kırılmaya başlaması ve rasyonalist düşüncenin yaygınlaşmasıyla birlikte oryantalist çevrelerde nispeten daha objektif yaklaşımlar ortaya çıkmaya başladı. Richard Simon, filozof Pierre Bayle ve Simon Ockley gibi Doğu ve Müslümanlar hakkında eserler kaleme alan kişiler bunlar arasında sayılmaktadır.³⁷

Bilimsel çalışmalar açısından Hollanda Autricht Üniversitesi Doğu Dilleri Profesörü Hadrian Reland (ö. 1718) İslamiyet üzerine ilk bilimsel çalışmayı yapan kişi olarak bilinir. Reland'ın 1705 yılında Latince olarak kaleme aldığı 'de Religione mohammedica' eseri Avrupa'da büyük etki yapmış, İngilizce, Almanca, Fransızca, İspanyolca ve Hollandaca tercümeleri yapılmış, ancak Katolik kilisesi tarafından yasak kitaplar listesine konulmuştur. Aslında tek amacı İslam Dini'ni doğru bir şekilde anlamak, böylece de eskisinden daha etkili bir metotla Hristiyanlığın İslam'la

³⁵ Vitkus, agm, s. 217.

³⁶ Vitkus, agm, s. 226.

³⁷ Zakzuk, M. Hamdi, *Oryantalizm*, (Çev.) Abdulaziz Hatip, İzmir, 1993, s. 22.

mücadelesini sağlamak olan yazarı hakkında İslam propagandası yapıyor şeklinde şüpheler ortaya atıldı.³⁸

On sekizinci yüzyılda Almanya’da ilk Alman oryantalist olarak bilinen J.J. Reiske ile ılımlı bir akım başladı. Fakat onun İslam’ın hurafelerden ibaret olduğu yönündeki düşüncüyü reddeden ılımlı yaklaşımı, kendisinin başına büyük felaketler getirdi. Hayatının sonuna kadar maddi sıkıntılar içinde yaşadı. Onun İslamiyet’i yakından ve peşin hükümsüz olarak tanıma konusundaki teşebbüsleri Avrupalı zihinlerdeki kötü imajı silip yok etmekte yeterli olamadı.³⁹

On dokuzuncu yüzyıl başından yirminci yüzyıl ortalarına kadar olan dönemi üçüncü dönem olarak görmek mümkündür. Modern dönem olarak nitelenen bu iki asır oryantalist çalışmaların parlama dönemidir. Oryantalizmin kurumsal bir statüye kavuşarak açtığı şark cemiyetleri, çıkardığı dergiler, milletler arası konferanslar vs. ile akademik hüviyete bürünmesiyle artık yapılan çalışmalar sadece Arapça ve tercümelerle sınırlı kalmamış Kur’an, Kur’an tarihi, İslam tarihi, Siyer vs. birçok alanda ayrıntılı eserler ortaya konmaya başlandı. Ne var ki bu dönemin çalışmalarının da pek iyi niyetli yaklaşımlar taşımadıkları görüldü. Batılı devletlerin çeşitli alanlarda elde ettikleri başarılar ve gelişmeler bir üstünlük psikolojisine dönüşmüştü. Doğu’ya hâkim olma emelleriyle yapılan sömürgecilik faaliyetleri ortaya çıkmış ve oryantalizm de bunun bir parçası haline gelmişti. Pek çok oryantalist elde ettikleri ilimlerinin Müslümanların zelil kılınmasına, İslam’ın şan ve şerefine zayıflatılmasında vasıta yapılmasına razı oldu ya da bizzat içinde bulundu. Bu durumdan rahatsız olan insafli oryantalistler de vardı. Örneğin Alman oryantalist Stephan Wild bu konuda şöyle demişti:

“Bundan daha çirkini, kendilerine müsteşrik adını veren bir grup, İslamiyet ve İslam Tarihi hakkındaki bilgilerini, İslam’ın ve Müslümanların zayıflatılması yolunda kullandılar. Bu, misyonlarına samimiyetle bağlı müsteşriklerin bütün açıklığıyla itiraf etmeleri gereken acı bir gerçektir.”⁴⁰

Oryantalizmin sömürgeciliğe yaptığı hizmetin çok sayıda örnekleri vardı. Bilimsel karakterli yapılan çalışmalar da genellikle siyasi ve sömürgeci hedefler doğrultusunda ortaya çıkmıştı. Örneğin, Almanya’da halen devam eden *Der Islam* dergisinin kurucusu Karl Heinrich Becker bu amaçlara hizmet eden birisiydi. Bu konuda bir diğer Alman oryantalist olan Ulrich Harmann şöyle demiştir:

³⁸ Zakzuk, M. Hamdi, age, s. 23.

³⁹ Zakzuk, age, s. 27-28.

⁴⁰ Zakzuk, age, s. 34.

“1919’dan önce, Âlem-i İslam hakkındaki Alman araştırmaları daha az masum ve iyi niyetliydi. Bizim büyük müsteşriklerimizden birisi olan Karl Heinrich Becker, siyasî faaliyetlere dalmış bulunmaktaydı. Öyle ki, 1914 yılında Afrika’da İslamiyet’in İngilizlere karşı bir siyasî zırh olarak kullanılma planlarının ateşli bir taraftarı olmuştu.”⁴¹

İngiliz bir devlet adamı olan ve Hindistan valiliği de yapmış olan Lord Curzon yirminci yüzyılın başlarında İngiltere’de bir Şark araştırmaları okulunun açılması fikrinin şiddetli savunucusuydu. Çünkü bunu ‘İmparatorluğun tesisinin zaruri bir parçası’ saymaktaydı. Bu okul İngiltere’nin Doğu’da elde ettiği mevkiini korumaya devam edecekti.⁴² Bu doğrultuda 1916 yılında açılan okul, sonradan Londra Üniversitesi’ne bağlı Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu’na (SOAS) dönüştürüldü. İlerleyen yıllarda Bernard Lewis gibi oryantalistler bu okulda görev yaptılar. Tezimizin konusunu teşkil eden John Wansbrough da Lewis’in öğrencisi olarak bu okula katılan ve kariyerinin tamamını orada geçiren bir oryantalistti.

On dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda oryantalizmin inceleme alanları gittikçe çeşitlendi. Oryantalistler zamanla hemen her İslami disiplini inceleyen çalışmalar yapmaya başladılar. On dokuzuncu asrın başlarından yirminci yüzyılın ortalarına kadar Batılı oryantalistler tarafından Doğu ile ilgili olarak 60 bin kitabın yazıldığı yönünde bir tahminî bilgi verilmektedir.⁴³ Bu rakamın bugün itibariyle yüzbinleri aştığını söylemek her halde abartı olmayacaktır.

Bu dönemde oryantalistler Kur’an ve İslam araştırmalarında çeşitli yöntemler ve bakış açıları ortaya koymaya başladılar. Hadis üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan Harald Motkzi’nin ifadesine göre; modern dönemde Batılı gayr-i Müslim araştırmacıların Kur’an’a yaklaşımları temelde tarihsel ilgi yönünden olmuştur. Kur’an; [Hz.] Muhammed’in (s) öğretileri, onun peygamberlik kariyerinin ayrıntıları, İslamın erken döneminin bir belgesi ve hatta Arapların İslam öncesi dini ve toplumu hakkında bir kaynak olarak görülmekteydi.⁴⁴

Modern dönemde oryantalist araştırmacıların zihniyet, kabiliyet ve arka planlarına bağlı olarak Kur’an’a yönelik farklı bakış açıları ortaya konulmuşsa da genel olarak oryantalistlerin eğilimini belirleyen bir yaklaşımdan bahsetmek mümkündür.

⁴¹ Zakzuk, age, s. 35.

⁴² Zakzuk, age, s. 36.

⁴³ Zakzuk, age, s. 58.

⁴⁴ Motzki, Harald, ‘The Collection of the Qur’an, *Der Islam*, Volume 78, Issue I, 2001, s. 1.

1970’li yıllara kadar çok sayıda örneği bulunan bu yaklaşım oryantalistlerin kendileri tarafından da *geleneksel yaklaşım (traditional approach)* olarak nitelendirilmektedir.⁴⁵

Geleneksel yaklaşım, İslam kaynaklarını İslami araştırmalardaki kavram ve geleneklere uygun şekilde inceliyordu. Bu yaklaşımı tasvirî yaklaşım olarak tanımlayanlar da vardır. Bu dönemde ortaya çıkan ve geleneksel yaklaşımdan tamamen farklı bir bakış açısıyla İslam kaynaklarını değerlendiren diğer bir yaklaşım da revizyonist yaklaşım (*revisionist approach*)dır.

Başka bir ifadeyle 19. yüzyıl başından ikinci dünya savaşı sonrasına kadar devam eden dönem Oryantalizmin akademik hüviyete bürünmesi açısından geleneksel diye ifade edilebilecek bir yaklaşımı yansıtırken ikinci dünya savaşı sonrasında yani post-modern dönemde John Wansbrough’la başlayan ikinci bir yaklaşım tarzı ortaya çıkmıştı, ki bu yaklaşım günümüzde revizyonist yaklaşım olarak adlandırılmaktadır. Bu post-modern dönemi oryantalistin gelişimi açısından dördüncü dönem olarak nitelemek mümkündür.

Bu iki yaklaşımın farklı metodolojilerle ortaya çıkmış olsalar da Kur’an’a ve İslam’a yönelik benzer varsayımlar, iddialar veya sonuçlar ortaya koydukları görülüyordu. Örneğin Wansbrough’nun öncülüğünü yapacağı revizyonist yaklaşımla ortaya atacağı iddialar 1832’de Abraham Geiger’in yayımladığı *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* isimli çalışmasındakilere sonuçları açısından benzerlik gösterecekti.

Aslında Geiger’in çalışmasında ortaya koyduğu yaklaşım, Kur’an’ın kaynağını Yahudilikte ve kısmen de Hristiyanlıkta arayan Avrupaî akademik araştırmaların başlangıcını oluşturmaktaydı. Artık Hz. Peygamber (s.) Ortaçağdaki (hâşa) bir sahte peygamber olduğu fikrine dayanan bakış açısıyla değil, dîni misyonunda samimi olduğu şeklinde bir varsayımla görülmeye başlanmıştır. Oryantal çalışmalara yeni bir yön veren Geiger’in çalışması genel olarak daha önceden bilinmeyen bilmeye yönelik arzusunun üstünde ve ötesinde bir değer atfedilmeyen Aydınlanma dönemi sonrası çalışmaların temel güdüsünden kaynaklanmıştır.⁴⁶

Revizyonist yaklaşım, İslamî kitabiyatı kaynak eleştirisine (source-criticism) dayanan metotlarla incelemeye aldı. Bu yaklaşım, delil olarak Arapça olmayan

⁴⁵ Örneğin; Koren, J.& Nevo, Y.D. ‘Methodological Approaches to Islamic Studies’, *Der Islam*, Volume 68, Issue 1,1991, Pages 87–125. Revizyonist yaklaşımı benimsemiş olan bu yazarlar makalelerinde geleneksel ile revizyonist yaklaşım arasındaki farkları ve sonrakinin öncekine üstünlüğünü göstermeye çalışırlar.

⁴⁶ Rippin, A., “Foreword”, in: Wansbrough, J., QS, s. ix.

literatürler, arkeolojik bulgular, yazı bilimi ve nümizmatik gibi geleneksel yaklaşımda incelemeye dahil edilmeyen araçların kullanımını da içeriyordu.⁴⁷

Geleneksel yaklaşımı temsil eden oryantalistlerin üzerinde ittifak ettikleri yegane husus, Kur'an'ı siyerin sahih ve otantik kaynağı olarak kabul etmeleri idi. Kur'an dışındaki kaynaklara, yani hadislerle, siyer ve megazi rivayetlerine ve şiire yaklaşımları aynı değildir. Mesela bunlardan bazıları, hadislerde ve diğer İslamî rivayetlerde “tarihsel öz”ün varlığını kabul ederken (Gustav Weil, Sir William Muir, Alois Sprenger, D. Samuel Morgoliouth, Theodor Nöldeke, Rudi Paret, W. Montgomery Watt gibi), diğer bazı oryantalistler (Leone Caetani, Henri Lammens, ve kısmen Regis Blachere gibi) Kur'an dışındaki malzemenin “tarihte gerçekten olan”ın bilgisini vermediğini düşünüyorlardı.⁴⁸

Revizyonist anlayışı benimseyenler ise tüm İslami literatürdeki rivayetlerin tarihi vakıalara delaletini saf dışı eden bir metodoloji ile Kur'an'a yaklaşacaklardı. Revizyonist yaklaşım Avrupa'da geliştirilen ve Kitab-ı Mukaddes incelemelerinde kullanılan tarihsel eleştiri (*historical criticism*) metodunu edebiyat eleştirisi (literary analysis) şeklinde uygulamaya dayanıyordu.

Revizyonist yaklaşımın Kur'an'a bakış açısıyla ilgili ayrıntılarını çalışmamızın ikinci bölümünde John Wansbrough'nun metodolojisi ve Kur'an'a bakışı ile ilgili bölümlerde ortaya koymaya çalışacağız.

Onun öncesinde ise modern dönemde oryantalist yaklaşımlara fikir babalığı yapan en önemli çalışmalar arasında hiç şüphesiz Joseph Schacht ve Ignaz Goldziher'in eserleri bulunmaktaydı. Kendilerinden sonra İslam ve Kur'an üzerine kalem oynatan hemen her oryantalistin çalışmasında bu iki şahsı referans kaynağı olarak görmek mümkündür.

Tarihsel eleştiri metodunu kullanan bu oryantalistler İslami rivayetleri tekzip eden bir takım iddialar ortaya atmışlardı. İslam hukukunu çalışan Schacht, İslam'da hukukun kaynağının birkaç istisna dışında Kur'an'dan kaynaklanmadığını, Emeviler dönemindeki bir takım adet ve uygulamalardan oluşturulduğunu iddia etmişti. Hadisler

⁴⁷ Koren, J.& Nevo, Y.D., agm, s. 87.

⁴⁸ Sarıçam, İ., Özdemir M.& Erşahin, S., İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2011, s. 113.

üzerine eserler kaleme alan Goldziher ise hadislerin güvenilir olmadığını, sonraki dönemlerde uydurulduğunu iddia etmişti.⁴⁹

Bu dönemde oryantalistlerin birbirinden etkilenecek geliştirdikleri teoriler olduğu gibi oryantalistler arasında bir diğerini nakz ya da tekzip eden düşünceler ortaya koyanlar da vardı. Örneğin; Nöldeke 1860 yılında yayımlanan Kur'an Tarihi isimli eserinde İslamî rivayetleri baz alarak Kur'an tarihini anlatmıştı. Goldziherin iddiaları oryantalist çevrelerde yankı bulduktan sonra Nöldeke'nin eserini yeniden yayımlayan Friedrich Schwally, Nöldeke'nin ulaştığı sonuçlardan epey farklı bir şekilde Kur'an tarihini sergiledi. Schwally, Hz. Ebubekir tarafından Kur'an'ın ilk defa iki kapak arasında toplandığını anlatan rivayetin Hz. Osman dönemindeki istinsah işine temel oluşturmak için sonradan uydurulduğunu iddia etti. O dönemde diğer bazı oryantalistler de aynı rivayeti kuşkuyla değerlendirdiler. Paul Casanova Kur'an'ın Emevi halifesi Abdülmelik döneminden önce derlenmediğini iddia eden ilk kişi oldu. Yirminci yüzyılda Alfonse Mingana da bu görüşe sarıldı ve detaylı olarak ispat etmeye çalıştı. 1950'lerde Schacht'ın hadislerin ikinci yüzyılda uydurulduğu şeklindeki tezi Kur'an'la ilgili rivayetlere de teşmil edildi. 1977 yılında John Wansbrough ve John Burton Schacht ve Goldziher çizgisinde hareketle tüm İslami rivayetleri ikinci yüzyılın sonundan itibaren uydurulmuş kurgular olarak yansıttılar. Burton, Kur'an'ın derlenmesiyle ilgili rivayetlerin usul alimlerinin belli amaçlar doğrultusunda tartışmalarından dolayı uydurulduğu, Kur'an'ın bugünkü halinin Hz. Muhammed'den (s) kalmış olması gerektiği sonucuna vardı. Böylece bir yüzyıl içinde dört oryantalist araştırmacı dört farklı tarihlendirmeye ortaya çıkmış oldu. Schwally Kur'an'ı Hz. Osman dönemine; Mingana hicri birinci yüzyılın sonunda halife Abdülmelik dönemine; Wansbrough üçüncü yüzyıl başlangıcına, Burton ise Hz. Muhammed (s) dönemine tarihlendirdi.⁵⁰

Motzki, İslamî kaynaklardaki rivayetleri kabul etmeyenlerin tezlerini eleştirel bir yöntemle birer birer ele aldıktan sonra, sonunda İslami rivayetlerin daha eskiye dayandığını ve bu nedenle rivayet edilen olaylara Batılı araştırmalarda farzedilenlerden

⁴⁹ Schacht'ın yaklaşımlarındaki tutarsızlıklar ve çarpıtmaları gösteren bir çeviri ve derleme çalışması '*Oryantalist Düşünceye İtirazlar*' adıyla Mehmet Emin Özafşar tarafından yayımlanmıştır. M. Mustafa el-Azami'nin '*on Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*' isimli eleştirel çalışması da Mustafa Ertürk tarafından '*İslam Fıkhi ve Sünnet, Oryantalist J. Schacht'a Eleştiri*' başlığı ile çevirilmiştir. Goldziher'in iddialarına, çarpıtma, hata ve teorilerine verilmiş cevaplar için bkz: Koçyiğit, Talat, 'Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil Ve Tenkidi', AÜİF Yay., 1967, Cilt XV, s., 43-55.

⁵⁰ Motzki, 'The Collection of the Qur'an. A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments', *Der Islam*. Volume 78, Issue 1, 2001, s. 7-10.

çok daha yakın olduğunu, kimi rivayetlerdeki bazı detay bilgilerin açıklama yapılmayı beklediğini kabul ile beraber daha makul ve tarihsel olarak daha güvenilir diye bunların yerine konulmaya çalışılan Batılı görüşlerin açık bir şekilde bu iddialarından çok uzak oldukları sonucuna varmaktaydı.⁵¹

⁵¹ Motzki, Harald, agm, s. 31.

İKİNCİ BÖLÜM

2 JOHN WANSBROUGH, ORYANTALİZM VE KUR'AN

2.1 John Wansbrough'nun Biyografisi

John Edward Wansbrough, 19 Şubat 1928 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin Illinois eyaletinin Peoria şehrinde doğdu. Harvard Üniversitesinde dil üzerine⁵² yüksek öğrenim gördü. Dilbilim konusunda yetenekliydi. Hayatının ilerleyen yıllarında akademik sahada enerjik birisi olduğunu göstereceği gibi gençliğinde de bir hayli aktif ve enerjik olduğu, dağcılık yaptığı, hatta Colorado eyaletindeki Longs Zirvesi (Longs Peak)'ne tırmanan ilk dağcı olduğu ve aynı zamanda bir tenis oyuncusu olduğu da nakledilmektedir. Wansbrough Amerikan Deniz Kuvvetlerinde askerlik yapmış, 1 yıl kadar İsveç'te kaldıktan sonra 1957 yılında İngiltere'ye göç etmiştir. Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu (**SOAS: School of Oriental and African Studies**) tarih bölümünde Ekim 1957'de İslam tarihçisi Bernard Lewis'in öğrencisi olarak doktora öğrenimine başladı. 1959 yılında Maria Biffar ile evlendi ve bu evlilikten ilerleyen yıllarda 3 kız çocukları dünyaya geldi. Doktorasını bitirdiği 1960'tan 1967 yılına kadar aynı kurumda yakın ve ortadoğu tarihi alanında öğretim üyesi olarak çalıştı.⁵³

⁵² Albayrak (2004) makalesinde John Wansbrough'nun biyografisine yönelik bilgi verirken kaynak göstermeksizin Harvard'da Sami dilleri üzerine tahsil gördüğünü, akademik kariyerini anlatırken de Sami dilleri bölümünde başkanlık ve dekanlık da yaptığını nakletmektedir.. Bkz. Albayrak, İ., "John Wansbrough Ve Ahkam Tefsiri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2004, s.127-128. Çolak (2007) da basılmamış doktora tezinin John Wansbrough ile ilgili bölümünde biyografi altında Wansbrough'nun yükseköğrenimi için 'oryantal diller bölümünde tamamlamış' demektedir. Bkz. Çolak, Y., *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook- Patricia Crone Ve Lawrence I. Conrad Örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2007 s.51. Çolak'ın kullandığı ve bizim de esas aldığımız Michael Brett ve Charles E. Jones tarafından yazılan biyografik ölüm ilanlarında ise Wansbrough'nun yükseköğrenimiyle ilgili olarak yalnızca Harvard'da diller (languages) departmanında öğrenim gördüğü nakledilmektedir. Sami dilleri ya da oryantal diller ifadeleri bulunmamaktadır. Ancak Wansbrough'nun daha sonra tarih alanında çalışırken Arapça lisans eğitimi alması ve kitaplarında Almanca, Fransızca, Latince ifadelerle sıkça atıflar yaptığını da dikkate aldığımızda Harvard'da Semitik dillerle beraber Avrupa dillerini de içine alan bir program üzerine okumuş olması muhtemel görünmektedir. Ayrıca, Albayrak'ın verdiği bilgilerde bir de düzeltme yapmak isteriz. Wansbrough SOAS'ta dekanlık değil müdür yardımcılığı (*pro-director*) yapmıştır. Krş. Brett, Michael, "Obituary: John Wansbrough - Scholar whose work on the Koran brought him to controversial conclusions", *The Independent*, Independent Print Ltd, London, Jun 28, 2002, s. 18.

⁵³ Brett, Michael, "Obituary: John Wansbrough - Scholar Whose Work on the Koran Brought Him to Controversial Conclusions", *The Independent*, Independent Print Ltd., London, 28 June 2002, s. 18.

Bu dönemde Wansbrough'nun tarih tutkusu hayatının diğer yönlerinde de etkisini gösteriyordu. Bir yandan akademisyen olarak çalışmalara başlarken eşi ve genişleyen ailesiyle birlikte Londra'nın kuzeydoğusunda bir kontluk olan Essex'te on yedinci yüzyıldan kalma içinde yaşamaya pek de elverişli olmayan bir eve yerleşti. Kendisinin doktora başladığı gün Bernard Lewis'in odasında bulunan ve o gün öğretim üyesi olarak işe başlamış olan Malcolm Yapp daha sonra mesai arkadaşı olduğu Wansbrough'a 'neden daha modern bir evde yaşamadığını' sorduğunda, kendisi şaşırması bir şekilde 'İngiltere'de yaşayıp da biraz tarihi olan bir evde yaşamamak bir ziyan olurdu' diye cevap vermiştir. Wansbrough, daha sonra Islington'a taşınana kadar bu tarihî evde yirmi yıldan uzun süre yaşamıştır. Tarih bölümünde akademisyen olarak geçirdiği süre ise bundan daha kısa olmuştur. Tutkusundan dolayı içerisinde tarih kokusu alabileceği eski bir evin fiziksel sıkıntılarına katlanacak kadar tarihi seven Wansbrough, alanlarının derinliklerini araştırmak için kendilerini yeterince geliştirme zahmetine katlanmaktan ziyade bilimin yüzeyinde çabuk ve üstünkörü okumalar yapmaya meyilli kişiler olarak gördüğü tarihçiler hakkında çeşitli şüpheler taşıyordu. O zamanlar bilinirliği kullanımından daha yaygın olan 'dil bir çalışma aletidir' şeklindeki etkin bir deyişten Wansbrough, dilin geçmişin araştırılmasında bu sözün ifade ettiği anlamdan çok daha temel bir unsur olduğu sonucuna varmıştı. Doktora öğrenimi kapsamında Avusturyalı tarihçi Paul Wittek'in Osmanlı tarihi derslerine katılmış ve Wittek'in tüm öğrencilerine ya da en azından öğleden sonra 3'te başlayıp gece saatlerine kadar devam eden derslerine katılan öğrencilerine gösterdiği hedef doğrultusunda dil ve tarihin birleşimine yönelik çalışmalara meyletmişti. Wansbrough bu kararlılıkla o dönemde akademik personele sağlanan rahatlıkla bir taraftan tarih bölümünde öğretim üyesi olarak çalışırken bir taraftan da Arapça üzerine lisans programını (*Bachelor of Arts*) okudu ve birinci sınıf dereceyle bitirenler arasında lisans derecesini tamamladı. Arapça çalışmaya olan ilgisi ve bölümdeki davranışları o dönemin serbestlik sınırlarının ötesine geçmişse de bunlar bölümdeki meslektaşları tarafından bilimsel meraktan kaynaklanan bir heves olarak değerlendirilmişti. Bu dönemdeki araştırmaları Ortaçağ'da Akdenizde Müslüman devletler ve İtalyan tüccar toplulukları arasındaki temaslar neticesinde yapılmış diplomatik ve ticari anlaşmalara yönelikti. Ancak daha sonra Wansbrough 1967 yılında tarih bölümünü bıraktı ve aynı kurumun Yakın ve Orta Doğu bölümünde Arapça hocası olarak çalışmaya başladı. Sonraki 15 yıl boyunca Wansbrough öğretim ve araştırma faaliyetleriyle, Sami dilleri

konusundaki bilgisini artırarak ve özel ilgi alanı haline gelen İslamın ilk yıllarını keşfetme merakıyla zamanını geçirdi. Ignaz Goldziher ve Joseph Schacht'ın yazılarına uzun süredir ilgi duyuyordu. Bu yazarların öncülük ettiği İslamın erken dönemiyle alakalı kaynaklara yönelik araştırma çizgisini takip ederek öğretilerinde ve yazılarında oldukça tartışmalı görüşler ortaya koymaya başladı. Bu görüşleri ve öğretileri gerek çalıştığı kurumda gerekse daha sonraki nesil olarak aynı kurumda çalışan diğer oryantalistlerin çalışmalarında görülebileceği şekilde oldukça etkili olmuştu. Bilginlerin verdiği hükümlerde kullanılan dildeki kesinlik ve delillerin yakından ve eleştirel bir şekilde incelenmesi Wansbrough'nun yaklaşımının en belirgin özelliği idi. Kariyerinin ilk döneminde Yahudi Arapçası (*Judeo-Arabic*) ve Akdenizde Ticaret tarihi üzerine yoğunlaşmış olan Wansbrough'nun, Rippin'in belirttiğine göre, Kur'an çalışmalarına geçişi, genelde edebiyata özellikle de orta çağdan kalma belgelerin edebî özelliklerine olan ilgisinden dolayı olmuştu.⁵⁴ Çalışmalarına Arapça, Kur'an ve tefsirler üzerinde devam eden Wansbrough, 1975'te Arapça alanında doçentlik (*readership*) ünvanını elde etti. Wansbrough bu arada Kur'an, Kur'an tarihi ve İslamiyetin oluşumuna yönelik bir teori oluşturmuştu. Bu teorisini ve geleneksel tarih okumalarına uymayan fikirlerini ilk olarak 1977 yılında *Quranic Studies* isimli kitabında yayımladı. Bu eserde ortaya attığı teori yayımlandığı yıldan itibaren büyük sansasyona neden oldu. Avrupa ve Amerika'da dönemin bir çok dergi ve yayımlarında bu eserle ilgili tanıtım ve değerlendirme yazıları yayımlandı.⁵⁵ 1978 yılında da bu eserin bir nevi devamı niteliğinde olan *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History* isimli kitabını yayımladı. Wansbrough'nun bu iki eserin yayımlanmasından sonra tehditler aldığı söylenmiştir.⁵⁶ Wansbrough bundan sonraki çalışmalarını ise İbranice ve antik bir çivi yazısı dili olan Ugaritçe üzerine yoğunlaştırdı. 1982'de Sami dilleri bölüm başkanlığı'na, 1984'te Sami dilleri alanında profesörlüğe ve 1985'te müdür yardımcılığı (*pro-director*) görevlerine getirilen Wansbrough, tüm akademik kariyerini SOAS'ta geçirdi. Kariyerinin son 10 yılında SOAS'ta idari faaliyetlerle yeni enstitülerin kurulmasında ve yeni kadroların oluşturulmasında merkezi rol oynayan Wansbrough, 1992 yılında müdür yardımcılığı

⁵⁴ Bkz. Rippin, A., 'Foreword', *Quranic Studies*, s. xiii.

⁵⁵ Adams, C., "Reflections on the work of John Wansbrough", *Method & Theory in the Study of Religion*, Brill, Vol. 9, No. 1 (1997), s.77.

⁵⁶ Wansbrough'nun doktora talebelerinden Andrew Rippin'in bir doktora talebesi olan Mallat Chibli bunu nakletmektedir. Bkz. Chibli, Mallat, 'Readings of the Qur'an in London and Najaf: John Wansbrough and Muhammad Baqir al-Sadr', *BSOAS*, LVII (1994), s.159. Albayrak makalesinde Chibli'den naklederken hatâen bu iki kitabın yayımlanmasından 'önce' tehditler almıştır şeklinde belirtmiştir. Bkz. Albayrak, İ., agm, s.164.

görevinde iken emekli olduktan sonra eşiyle birlikte Fransa'nın güney batısında Lot vadisinde Montaigu - de-Quercy şatosunun bulunduğu aynı adlı yerleşim yerine taşındı ve şato alanında üzerini otların kapladığı bir yeri yalnız başına temizleyerek dostları ve ailesi için bir ev yaptırdı. Wansbrough'nun burada hayatının kalan zamanını yeni doğan 3 kız torununu büyütme neşesiyle ve ziyaretçileriyle ilgilenererek geçirdiği ve roman yazmaya başladığı nakledilmektedir.⁵⁷ Fakat bu romanlar yayınlanmamıştır. Albayrak (2004)'ın ifadesine göre İslam tarihiyle ilgili radikal yaklaşımı nedeniyle tehdit edildiği gerekçesiyle Fransa'ya yerleşmiş olan Wansbrough 74 yaşında iken 10 Haziran 2002'de Montaigu - de-Quercy'de kanserden öldü.

2.2 Eserlerine Genel Bakış

Wansbrough'nun 3 kitabı ve biri sonradan kitapçık şeklinde yayınlanan 30 civarında makalesi, batılılar tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisi (*Encyclopedia of Islam*) için yazdığı çeşitli maddeler ve çok sayıda kitap ve makale değerlendirmesi, bazı akademisyenler için yazdığı biyografik ölüm ilanları ve yalnızca bir tanesi yayınlanmış bazı edebî kurgu ürünleri⁵⁸ bulunmaktadır. Eserlerinin tamamını, Latince başlıklarla yayımladığı makaleleri de dahil, İngilizce yazmıştır.

2.2.1 Kitapları

1. *Qur'anic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Oxford: Oxford University Press, 1977
2. *Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford: Oxford University Press, 1978
3. *Lingua Franca in the Mediterranean*, London: Curzon Press, 1996

⁵⁷ Albayrak, Wansbrough'u tanıyan Prof. Neal Robinsonla yaptığı kişisel görüşmesinde kendisine Wansbrough'nun son dönemlerini dedektif hikâyeleri yazarak geçirdiğini söylediğini nakletmektedir. Bkz. (dipnot 2) Albayrak, İ., agm, s. 164.

⁵⁸ Bunlardan birisi makaleleri arasında sıraladığımız, İngiltere'de bir edebiyat dergisi olan *Encounter* de yayımlanan 'Let not the Lord Speak' başlıklı hikâyedir. Wansbrough, talebesi Rippin'e yazdığı 18 Haziran 1980 tarihli bir mektubunda, bir de Mart-Eylül 1979 döneminde yazdığı fakat yayımlamadığı 'Palimpsest' (Yeniden yazılmış Parşömen) isimli bir romanı olduğunu bildirmiştir. Bkz. 2 no'lu dipnot Wansbrough, *Quranic Studies*, s. xiii. Wansbrough'nun bu romanı, San'a'da 1972 yılında Ulu Cami'de bulunan ve yapısında daha önceden yazılmış, sonra silinerek üzerine Hz. Osman döneminde kullanılan standart yazı ile yeniden yazılmış Kur'an ayetleri olan ve yapılan karbon testlerine göre % 99 ihtimalle 671 yılına dayandığı tesbit edilen iki katmanlı parşömenle alakalı olarak yazmış olabileceği akla gelmektedir. Ayrıca, ölümünden önce Fransa'da iken yazdığı dedektif hikâyeleri ve/veya romanlar da yayımlanmamıştır.

Wansbrough, bu kitapların yanında aşağıda makaleleri arasında yer verdiğimiz içerisinde kendisinin ‘Antonomasia: The case for Semitic 'TM’ isimli bir makalesinin bulunduğu 1987 yılında yayımlanan *Figurative language in the ancient Near East* [*Antik Orta Doğu’da Simgesel Dil*] isimli bir kitabın da ortak editörlüğünü yapmıştır.

2.2.2 Makaleleri

Wansbrough’nun yayınlanmış makalelerini, tarihle başlayıp Arapçaya, Belağat sanatlarına, Kur’an ve tefsire ve daha sonra da Sami dillerine yönelen çalışmalarının evrilme yönüne de işaret emesi bakımından kronolojik sıra ile burada aktarıyoruz.⁵⁹

1. 'A Mamluk Letter of 877 /1473' [877/1473 Tarihli Bir Memluk Mektubu], *BSOAS*, 24, (1961), 200-213.
2. 'A Moroccan Amir's Commercial Treaty in Venice of the Year 913/1508' [913/1508 Yılında Faslı Bir Emir’in Venedik’te Yaptığı Ticaret Anlaşması], *BSOAS*, 25, (1962), 449-471.
3. 'A Mamluk Ambassador to Venice in 913/1507' [913/1507’ de Venedik’te Bir Memluk Elçisi], *BSOAS*, 26, (1963), 503-530.
4. 'Venice and Florance in the Mamluk Commercial Privileges' [Memluk Ticari İmtiyazlarında Venedik ve Floransa], *BSOAS*, 28, (1965), 483-523.
5. 'A Mamluk Commercial Treaty Concluded with the Republic of Florance [Floransa Cumhuriyeti ile Yapılan Bir Memluk Ticaret Anlaşması], 894/1489', (ed) S.M. Stern, *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford: Oxford University Press, (1965), 2~].-222.
6. 'A Note on Arabia Rethoric' [Arap Belağatı Hakkında Bir Not], *Lebende Antike: Symposion für Rudolf Sühnel*, Berlin: Erich Schmidt Verlag, (1967), 55-63.

⁵⁹ Burada sunduğumuz bu liste ve daha sonra diğer çalışmaları başlığı altında vereceğimiz kitap değerlendirme yazılarında bahsedeceğimiz içeren liste Wansbrough’nun talebelerinden M. Brett and G. R. Hawting tarafından hazırlanan ve *BSOAS*’ta Wansbrough’nun anısına çıkarılan sayıda yayımlanan “Published Writings of John Wansbrough” başlıklı derleme listesine dayanmaktadır. Tarafımızdan yapılmış bazı açıklayıcı bilgiler, eklemeler ve düzenlemeyle burada aktarıyoruz. Krş. Brett, M., & G. R. Hawting, “Published Writings of J. E. Wansbrough”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), pp. 4-13.

7. 'A Judaeo-Arabic Document from Sicily' [Sicilya'dan Yahudi Arapçasıyla Hazırlanmış Bir Belge], *BSOAS*, 31 (1967), 305-313.
8. 'The Decolonization of North African History' [Kuzey Afrika Tarihinin Sömürgelelikten Çıkışı], *Journal of African History*, 9 (1968), 643-650.
9. 'Arabic Rhetoric And Qur'anic Exegesis' [Arapça Belağat Sanatı ve Kuran Tefsiri], *BSOAS*, 31 (1968), 469-485.
10. 'On Recomposing the Islamic History of North Africa'[Kuzey Afrika'nın İslamî Tarihinin Yeniden Tertibi Üzerine], *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1969), 161-170.
11. 'Theme, Convention and Prosody in the Vernacular Poetry of North Africa' [Kuzey Afrika'nın Yerel Şiirinde Tema, Gelenek ve Vezin], *BSOAS*, 32 (1969), 477-495.
12. 'Africa and the Arab Geographers' [Afrika ve Arap Coğrafyacılar], (ed) D. Dalby, *Language and History In Africa*; London: Frank Cass (1970), 89-101.
13. 'Majaz Al-Qur'an: Periphrastic Exegesis' [Kur'an'da Mecaz: Dolaylı Anlatımlı Tefsir], *BSOAS*, 33 (1970), 247-266.
14. 'The Safe Conduct in Muslim Chancery Practice' [İslami Temyiz Uygulamalarında Güvenli Geçiş İzni Belgesi] Tem, *BSOAS*, 34 (1971), 20-25.
15. 'Let Not the Lord Speak' [Tanrı Konuşmasın], *Encounter*, 54 (1980), 3-7.
16. 'Hebrew Verse: Scansion and Parallax' [İbrani Vezni: Vezin Bulma Ve Paralaks], *BSOAS*, 45 (1982), 5-13.
17. 'Hebrew Verse: Apostrophe and Epanalepsis' [İbrani Vezni: Tevcih-i Kelam ve Vurgu Zamiri], *BSOAS*, 45 (1982), 425-433.
18. 'Metra Ugaritica: Pro et Contra' [Ugaritçe Vezni: Artıları ve Eksileri], *BSOAS*, 46 (1983), 221-234.
19. 'Rhetorica Semitica' [Semitik Belağat Sanatı], *BSOAS*, 46 (1983), 46 (1983), 531-533.
20. Notes and Communications [Notlar ve İletişimler], (Joshua Blau ve D. N. Mackenzie ile ortak makale) *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 46, No. 3 (1983), pp. 529-535.

21. 'Diplomatica Siciliana' [Sicilya Diplomasisi], *BSOAS*, 47 (1984), 10-21 .
22. 'Gentiles and Appellatives: Notes on Ahabis Quraysh' [Soyisimleri ve Ünvanlar: Habeş Kureyşiler Üzerine Notlar], *BSOAB*, 49 (1986) 203-210.
23. 'Scrolls And Scribes' [Parşömenler ve Katipler], (Ed) G.R. Hawting, *Sacred Writings In Oriental And African Religions*, London: Soas External Services Division, (1986), 5-6.
24. 'Ugaritic in Chancery Practice' [Temyiz Mahkemesi Uygulamalarında Ugaritçe], (ed.) Klaas R. Veenhof, *Cuneiform Archives and Libraries: Papers Read at the 30th Recontre Assyriologique Internationale*, Leiden, 4-8 July 1983, İstanbul: Nederlands Historisch Archaeologisch Institut, (1986), 205-9.
25. 'Res ipsa Loquitur: History and Mimesis' [Eşya kendini anlatır: Tarih ve Taklit], Jerusalem: *The Israel Academy Of Sciences and Humanities*, (1987).
26. 'Antonomasia: The case for Semitic 'TM'', *Figurative language in the ancient Near East*, edited by M. Mindlin, M.J. Geller, J.E. Wansbrough, London: University of London, School of Oriental and African Studies, (1987).
27. Paul Wittek and Richard Hakluyt: a Tale of Two Empires' [Paul Wittek ve Richard Hakluyt: İki İmparatorluğun Hikayesi], *The Journal of Ottoman Studies*, 7~8 (1988), 55-70.
28. 'Sic enim est traditum' [Bu gelenekseldir], *BSOAS*, 51 (1988), 203-213.
29. "Ugarit: a Bronze Age Hansa?" [Ugarit: Tunç Çağında bir Hansa (Ticaret Birliği) mı?] (ed) K.R. Haellquist, *Asian Trade Routes, Continental and Maritime*, London: Curzon Press, (1991), 21-26.
30. "The Medieval Karim: An Ancient Near Eastern Paradigm?" [Ortaçağ'da Kerîm: Bir Antik Yakın Doğu Paradigması mı?], G.R. Hawting, J.A. Mojaddedi, A. Samely (eds.), *Studies in Islamic and Middle Eastern Texts In Memory of Norman Calder, Journal of Semitic Studies Supplement*, 12, Oxford: Oxford University Press, 2000.

2.2.3 Diğer Çalışmaları

Akademik kariyeri boyunca hayli üretken olan Wansbrough, yukarıda sıraladığımız kitap ve makalelerinden başka ansiklopedi maddeleri, çeşitli makale ve kitaplar için yazdığı birkaç istisna dışında hemen hepsi kendi çalıştığı kurumun yayın organı olan *BSOAS*'ta yayımlanan kitap ve makale değerlendirme yazıları ve doktora döneminden hocası olan Paul Wittek ve Samuel Miklos Stern gibi akademisyenlerin ardından yayınlanan biyografik ölüm ilanlarını (*obituary*) da yazmıştır.

2.2.3.1 Ansiklopedi maddeleri

John Wansbrough batılılar tarafından hazırlanan İslam Ansiklopedisinin ikinci baskısı (*Encyclopedia of Islam, Secon Edition*) için aşağıda belirttiğimiz Memluklu Sultanlarından iki tanesi hakkındaki maddelerin yazarlığını, sonraki iki maddenin de ortak yazarlığını yapmıştır⁶⁰:

- ‘Hasan al-Malik al-Nāşir Nāşir al-dīn Abū l-Ma‘ālī’
- ‘Faradj al-Malik al-Nāşir Zayn al-Dīn Abu ’l-Sa‘ādāt’
- ‘imtiyāzāt’⁶¹
- ‘hiba’⁶²

2.2.3.2 Kitap değerlendirme yazıları ve notlar

Wansbrough’nun çeşitli kitap ve makaleler için yazdığı 155 kadar değerlendirme ve tanıtım yazıları (*review and notices*) olmuştur. Bu kitap ve makalelerin isimleri Wansbrough’nun ölümünden sonra talebelerinden G. R. Hawting ve M. Brett tarafından kronolojik sıraya göre derlenenek çalıştıkları kurumun yayın organı olan *BSOAS*’ta yayımlanmıştır.⁶³

⁶⁰ Krş. <<http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-2>>

⁶¹ Halil İnalçık, A.K.S. Lambton ve G. Baer ile birlikte. Bkz. "Imtiyāzāt." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Brill Online, 2016. <http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/imtiyazat-COM_0371>

⁶² C.E. Bosworth, B. Spuler, G.S. Colin ve H. Busse ile birlikte. Bkz. Rosenthal, F.; Bosworth, C.E.; Wansbrough, J.; Colin, G.S.; Busse, H.; B. Spuler. "Hiba." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Brill Online, 2016.<http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/hiba-COM_0282>

⁶³ Bu listede verilen kitap ve makale arasında Semitik dil ve din çalışmaları alanında özellikle de Arapça, İslam ve Yahudilik konularında birçoğu Yahudi kökenli yazarlar tarafından kaleme alınmış eserlerin önemli bir yekun teşkil ettiği görülmektedir. Hemen hepsi oryantalistlerden oluşan bu yazarlar arasında Amerikanın tanınmış Yahudi kökenli figürlerinden Jacob Neusner, bunun yanında Alman oryantalistlerden Rudi Paret, Joseph van Ess, Annemarie Schimmel, İsraill oryantalistlerinden Moshe

2.3 ‘Quranic Studies’ İsimli Eseri Ve Eserin Oryantalist Çalışmalar Arasındaki Konumu

Wansbrough 1967 yılında tarih bölümünden ayrılıp Arapça öğretim üyesi olduktan sonra Arapça belağat sanatı ve Kuran tefsirlerine yönelik araştırmalara başlamış ve bu konularda bazı makaleler yayımlamıştı. Doçent olduktan 2 sene sonra 1977 yılında yayımladığı *Quranic Studies* (Kur'an Çalışmaları) isimli kitabı, kendisinin Kur'an, Kur'an Tarihi, tefsirler ve İslamiyetin oluşumu hakkındaki görüşlerini ve kariyeri boyunca devam ettirdiği ve temellendirmeye çalıştığı iddialarını ortaya koyan ilk ve en önemli çalışmasıdır. Wansbrough'nun tarih bölümü öğretim üyesi olarak çalışmakta iken Arapçaya ve İslamın erken dönemine yönelik giderek artan ilgisiyle oluşturduğu kanaatle Arapça öğretim üyeliğine geçtikten sonra neşredebileceği, hem geleneksel oryantalist yaklaşıma hem de islamî literatürdeki rivayetlere aykırı fikirleri bu kitapla ortaya çıkmıştır. Wansbrough'nun burada öne sürdüğü fikirler 1970'lerde ve sonrasında büyük bir sansasyona neden olmuş, kendisinden etkilenen ve benzer fikirleri savunan talebeleri sayesinde oryantalistler arasında ‘revizyonistler’ diye adlandırılan ve günümüzde halen varlığını devam ettiren bir ekolün oluşmasına neden olmuştur. Zira Wansbrough, *Qur'anic Studies*'te uzun süre ilgi duyduğu Joseph Schacht ve Ignaz Goldziher gibi oryantalistlerin tarihsel değerlerini ve gerçekliğini kabul ettiği İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.) ve Kur'an'ın tertibi ve Mushaf haline gelmesiyle ilgili rivayetleri kabul etmeyip Kur'an'ı sadece bir yazınsal ürün olarak ele alarak içeriğinde bulunan metin ve kullanılan dil yönünden edebiyat değerlendirmeleri yapmaya çalışmış ve bu değerlendirmelerini delil göstererek Kur'an'ın hicrî üçüncü yüzyıldan önce yazılmış olamayacağı ve İslamın Hicaz'da değil Mezopotamya'da ortaya çıkmış bir din olduğu şeklinde özetlenebilecek teorisini ortaya koymuştur. İlk baskısı 1977'de yapılan kitap Wansbrough'nun ölümünden sonra talebelerinden Andrew Rippin tarafından önsöz, tercümeler ve açıklayıcı notlarla birlikte 2004 yılında 316 sayfa olarak tekrar

Piamenta, Kur'an tercümeleri ve çalışmalarıyla bilinen bir Hristiyan papaz ve oryantalist olan Adel Theodor Khoury, Wansbrough'nun doktora hocası ve *İslamın Yahudileri (the Jews of Islam)* kitabının yazarı Bernard Lewis, Ortaçağ Yahudi ve Hristiyan Arapçası konularında çalışmaları olan Joshua Blau, İslami kaynaklara nispeten ılımlı yaklaşımıyla tanınan Nabia Abbott ve Wansbrough'nun meslektaş ve/veya talebelerinden John Burton, Patricia Crone ve Michael Cook gibi oryantalist yazarları da görmek mümkündür. Wansbrough'nun düşünce dünyasına kaynaklık etmiş ve/veya katkısı olmuş ihtimali bulunan eserlere de işaret etmesi bakımından dikkate değer gördüğümüz bu liste için bkz. Brett, M., & Hawting, G. R., “Published Writings of J. E. Wansbrough”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), pp. 4-13.

yayımlanmıştır. Rippin kitaba yazdığı Önsöz’de Wansbrough’nun 1980 Haziranında kendisine gönderdiği bir mektupta eseri 1968 ile 1972 yılları arasında yazdığını, bu eserin bir devamı olan *Sectarian Milieu*’yu ise 1973 ile 1977 yılları arasında yazdığını nakletmektedir.⁶⁴ Öyle anlaşıyor ki sansasyonel fikirlerini ortaya atmadan önce Wansbrough Arapça doçenti olmayı, oryantal çalışmalar konusunda söz sahibi olarak görünebileceği zamanı ve birinci kitapta öne süreceği fikirleri destekleyecek mahiyette yazdığı *Sectarian Milieu* adlı eserini tamamlamayı beklemiştir. Ayrıca, Wansbrough eserini uzun düşüncelere, yanlış başlangıçlara ve durmak bilmez çabalarına rağmen makaleler şeklinde kalmış çalışmalarını tek bir makale şekline getirmesiyle oluşturduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Dört bölümden oluşan eserin bölümlerinin her birisi Wansbrough’nun geliştirdiği teori etrafında yazılmış birer makale iken kendisi tarafından bir araya getirilerek kitap formatında neşredilmiştir.

2.3.1 Eserin Dili ve Üslubu Üzerine

Wansbrough bu kitapta anlaşılması zor, ağırdalı bir dil kullanmış ve bu durum kendi talebeleri de dahil olmak üzere diğer bir çok oryantalist ve konuya ilgi duyan okuyucuları tarafından haklı bir tenkide uğramıştır.⁶⁶

Kitabın anlaşılmasını zorlaştıran şey öncelikle Wansbrough’nun üslubu olmuştur. Zira O, konuları anlatırken Kur’an ayetleri de dahil olmak üzere çeşitli Arapça, Latince, Yunanca, Fransızca, İbranice ve Almanca kavram ve cümleleri tercümelerini vermeksizin, İbranice ve Arapça kavramları kimi zaman transkripsiyonlarıyla, kimi zaman orijinal halleriyle, kimi zaman da bu kavramları sosyal ya da bilimsel çevrelerde kullanıldıkları bağlamlara atıflar yaparak kullanmaktadır. Haliyle bu durum, bu kavramları bilmeyen kişilerin Wansbrough’nun kastettiği şeyi anlamalarını güçleştirmekteydi. Talebesi Rippin, yıllar sonra kitabın içerdiği bu gibi zorlukları kolaylaştırmak üzere Wansbrough’nun üslubunu anlatan bir

⁶⁴ Bkz. Rippin. ‘Foreword’, Wansbrough, J., QS, s. xii.

⁶⁵ QS, s. xxi.

⁶⁶ Wansbrough kitabın dil ve üslup açısından zorluğundan pek de şikâyetçi değildir. Rippin Wansbrough’nun eserde kullandığı dilin zorluğuna yönelik olarak gelen eleştirilerle alakalı olarak şöyle bir anektot aktarmaktadır: Rippin, SOAS’ta yüksek lisans öğrencisi iken bir defasında Malcolm Lowry’nin ‘*Under the Volcano*’ isimli yarı otobiyografik romanı hakkında Wansbrough ile konuşma imkânı bulduğunu söyler. İfadesine göre, belki de Wansbrough kendisine önceden o kitabı okumasını tavsiye etmiştir. Lowry’nin Dollarton’da romanı yazdığı yerde kendisinin çektiği bazı fotoğrafları Wansbrough’a gösterir. Sohbetin yönü Wansbrough’nun bu çalışmasına dönünce, Rippin kendisine insanların *Quranic Studies*’i zor bulduklarından bahseder. Wansbrough şaşırır ve öfkeli bir ifadeyle kendisine ‘Zor olmasının nesi sorun oluyor? Lowry zor değil mi’ diye cevap verir. Bkz. Rippin, A., ‘Foreword’, in: Wansbrough, J., *Quranic Studies*, s. xiii.

önsöz, kaynak olarak kullandığı elyazmalarını belirten bir bölüm, kullandığı yabancı kelime ve kavramların İngilizce karşılıklarını veren bir sözlük bölümü ve sadece atıflar yaparak bıraktığı Kur'an ayetleri ve diğer kavramları açıklayıcı notlar bölümü şeklinde eklerle 2004 yılında kitabı tekrar yayımlamıştır. Doğrusu, Wansbrough'nun görüşlerini bizzat kendisinden ders alan ve bu görüşleri eserlerinde devam ettiren birisi olan Rippin'in bu çalışmasının kitabın anlaşılmasını bir hayli kolaylaştırdığı söylenebilir. Wansbrough'nun eserde sıkça devrik yapılar kullanması, İngilizce söz dizim kurallarına uymayan cümlelerin bolluğu da eserin zor anlaşılması konusunda göze çarpan unsurlardandır. Edward Ullendorf gibi kimi oryantalistler Wansbrough'nun üslubunu onun engin bilgisinin delili gibi görmüşlerdir.⁶⁷ Diğer taraftan R. B. Serjeant gibi Arap bilimci eleştirmenler ise Wansbrough'nun yazılarında kasıtlı olarak tercih ettiği kapalılığın fazilet değil kusur olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁸

2.3.2 Kitabın Ana fikri

Wansbrough *Quranic Studies*'te, daha sonra Kur'an'a yaklaşımı bölümünde detaylı olarak ele alacağımız üzere, Kur'an tarihi hakkındaki İslamî rivayetleri kabul etmeyerek Kur'an'ın Hicrî 3. (Miladî 9.) yüzyıla kadar tescillenmiş mushaf şeklinde yazılmış olamayacağını öne sürmüştür. Ayrıca, İslamın ve Kur'an'ın Hicazda ortaya çıkmadığını, Mezopotamya'da 7. Yüzyıl ortalarında gerçekleşen Arap fetihlerinden sonraki 150 yıllık bir süre içinde bölgede yaşayan Yahudiler, Hristiyanlar ve Araplar arasındaki mezheb tartışmalarının sonucu olarak bu monoteist gruplar arasında cereyan eden yoğun tartışmaların bulunduğu ortamda evrilerek ortaya çıkmış olduklarını iddia etmiştir. Yine İslam ve İslam peygamberi ile ilgili olarak, İslamın 7. Yüzyılda Mekke'de yaşamış olduğu varsayılan Muhammed isimli bir şahıs tahayyül edilerek geriye dönük olarak (*retrospectively*) ona atfedilerek oluşturulmuş bir din ve kültür olduğunu iddia etmiştir. Bununla beraber Kur'an'ın mushaf olma sürecinin bağımsız bir ameliye olarak değil, vahiy rivayetleri olarak formüle edilen bir takım metinler üzerine yapılan yorumlar, yani tefsir kitapları sayesinde bunun gerçekleştiğini iddia etmiştir.

⁶⁷ Adams, C. "Reflections on the work of John Wansbrough", *Method & Theory in the Study of Religion*, Brill, Vol. 9, No. 1, 1997, s.77.

⁶⁸ Serjeant, R. B., "Review of *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* by J. Wansbrough; *Hagarism: The Making of the Islamic World* by Patricia Crone; Michael Cook", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, 1978, s. 77; Albayrak, İ., 'John Wansbrough'nun Kur'an Tarihi Teorisi ve Batı'da Doğurduğu Sonuçlar', *İslamiyât*, C. 4, S. 1, 2001, s.165.

Eser baştan sona Kur'an ve tefsir kitabiyatı üzerinde Wansbrough'nun uyguladığı edebî analiz metoduyla bu iddiayı ispat etme çabası etrafında kurgulanmıştır.

2.3.3 Eserin bölümleri

Andrew Rippin'in yazdığı önsöz ve diğer ekler hariç tutulduğunda Wansbrough tarafından yayımlanmış orijinal haliyle QS, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Rippin tarafından eserin 2004 yılında yayımlanan ikinci baskısı için Aralık 2003'tarihli olarak yazılan '**Önsöz**' (*Foreword*)'ün, aslında Wansbrough'nun Giriş (*Preface*) bölümünde eksik bıraktığı günümüz bilimsel çalışmalarında standartlaşmış bir giriş bölümü işlevi gördüğünü söylemek uygun olacaktır. Burada ondokuzuncu yüzyılda modern dönem Kur'an çalışmaları olarak öne çıkan ve oryantalist çalışmalara alt yapı oluşturan eserler hakkında tarihsel bir çerçeve oluşturulmakta ve bu bağlamda Abraham Geiger, Theodor Nöldeke gibi oryantalistler hakkında hatırlatıcı bilgiler, daha sonra da çağdaş dönemde 1970'lerden itibaren semantik çalışmalarıyla oryantalist çalışmalara yön veren Toshihiko Išutzu, Kur'an'ı oluşturan surelerin ifade yapıları üzerinde çalışmaları olan Angelika Neuwirth ve son olarak da oryantalizm sahasını önemli ölçüde etkileyen Wansbrough'nun bu çalışması bahis konusu edilmektedir. Wansbrough'nun bu eseriyle bazı insanların kafalarında *aşırı şüpheci revizyonistler* ve *rivayetlere güvenenler* şeklinde bilim adamları arasındaki yaklaşımlarda bir ikileme neden olduğu söylenmektedir. Rippin, Joseph Schacht ve Ignaz Goldziher çizgisinde hareket eden Wansbrough'nun burada daha önceden teşebbüs edilmemiş, Kur'an metni ile alakalı İslami geleneklerde anlatılanları sonraki yüzyılların dogmalarına dayandığı şeklinde bir yaklaşımla Kur'an'a yaklaştığını ve kısıtlamalardan özgür olarak yeni soruların sorulabileceğini ve sorulması gerektiğini de ifade etmektedir. İlginçtir ki, buna devamla eski el yazmalarına yönelik çalışmalardaki gelişmelerin özellikle Fuat Sezgin'in çalışmalarının dürtücü bir rolünün bulunduğu da ifade edilmektedir.⁶⁹

Bu Önsöz'de ayrıca Wansbrough'nun kitapta net ve derli toplu bir şekilde ifade edilmemiş teorisinin özetini, bu teorisinin bir nevi savunmasını, Wansbrough'nun üslubuna dair bir takım açıklamaları ve kitabın tekrar neşrini gerektiren sebeplerin izahını bulmak mümkündür.

⁶⁹ Bkz, Rippin, A, "Foreword", in: QS, s. ix-xii.

Giriş (*Preface*) bölümünde Wansbrough, uygulayacağı metotun ve getireceği farklı yaklaşımın gerekçelerini sunmaktadır. Buna göre İslam tarihiyle ilgili yüklü bir birikimin bulunması ve bunların az ya da çok Kur'an vahyine yönelik makul rivayetler sunması, Kur'an'ın Allah'ın mahluk olmayan kelamı ve taklid edilemez kutsal kitap olarak kabul edilmesi gibi dogmaların (!) İncil araştırmalarında uygulanan teknik analizlerin Kur'an üzerinde de uygulanmasına birer engel teşkil ettiğini söylemektedir. Wansbrough'ya göre, tarih yazıcılığı diğer edebi türlerde olduğu gibi hareket noktasının önemli bir kısmını ifade için naklettiği şeyleri yorumlamak ve geliştirmek için tasarlanan, geliştirilen ya da ödünç alınan retorik aletlerden almaktadır. Kur'an vahyine dair rivayetler de istisna değildir ve sadece mushafın metninin değil onun oluşumuyla ve yorumuyla alakalı diğer delillerin yapısal analizinin geleneksel tarih yazıcılığı ile yapılacak karşılaştırma ile bazı faydalı kıyasların ortaya çıkacağını düşünmüştür.⁷⁰

Wansbrough, burada İslam monoteizmi incelemesi için ana parçalarını oluşturan üç bölümden oluşan bir ayrım önermektedir:

- mushaf (*scriptural canon*)
- peygamber [lik] (*prophetology*)
- kutsal dil (*sacred language*).

Çalışmasının ilk üç bölümünde sırasıyla bu üçünün incelenmesinin dördüncü bölümde ele aldığı ve ana mesele olarak gördüğü kutsal kitap tefsiri (*scriptural exegesis*) için yeterli bir altyapı sağlayacağını umduğunu ifade etmektedir.⁷¹

Eserdeki bölümlerin her birinin sırasıyla bizim açımızdan Wansbrough'nun görüşlerini kategorize etme bakımından uygun bir yapısal özellik sunduğunu söyleyebiliriz.

Görüşleri bölümünde detaylı olarak ele alacağımız üzere burada içeriklerine kısaca işaret edecek olursak, 'Vahiy ve Kanun' (*Revelation and Canon*) başlıklı Birinci Bölüm, Belge (*The Document*) ve Onun Oluşumu (*Its Composition*) olarak iki alt bölüme ayrılmaktadır. Birinci Bölüm olan 'Belge'de Wansbrough vahiy sistematigi (*schemata of revelation*) diye nitelendirdiği Kur'an'ın çizdiği monoteistik imajı oluşturan öğelerin dilsel şekillerini ve bunların kullanıldıkları yerlerde aldıkları farklı formları örneklendirmekte ve bunlarla Eski Ahit ve Yeni Ahitte ve Hristiyan ve Yahudi

⁷⁰ Wansbrough, QS, s. xxi.

⁷¹ Ay.

geleneklerinde bulunan benzeri formlar, ifade şekilleri arasında var olduğunu öngördüğü irtibatları ya da benzerlikleri göstermeye çalışmaktadır. Bu anlatımları esnasında ilgili kavram ya da ifadelerin kullanımlarıyla alakalı olarak yer yer Siyer ve tefsir kitaplarına atıflar da yapmaktadır.

İkinci alt bölüm olan ‘Belgenin Oluşumu’ (*Its Composition*) bölümünde Wansbrough’nun Kur’an’ın ve Sünnetin tesisinde rol aldığını düşündüğü çeşitli faktörleri, erken dönem tarihi arasında nakledilen kimi olaylarla Kur’an ayetleri arasındaki bağlantıları ve Kur’an’ın mushaflaşma sürecine dair değerlendirmelerini görmekteyiz.

Eserin Peygamberliğin Simgeleri (*Emblems of Prophethood*) başlıklı ikinci bölümünde esas olarak Kur’an’da peygamberlik olgusu ve Hz. Muhammed (s)’in peygamberliği ile alakalı ayetlerin ifade şekilleri, peygamberlik olgusu etrafında kullanılan çeşitli kavramlar, bunların Yahudi ve Hristiyan kültürlerindeki benzer formları ve karşılaştırmaları, önceki kitaplardan delil olarak gösterilen ayetler gibi konulara değinilmektedir.

Üçüncü bölümü oluşturan Klasik Arapça’nın Kökenleri (*Origins of Classical Arabic*)’nde Wansbrough’nun klasik Arapçanın gelişimine ve *lingua sacra* (kutsal dil, cennet dili) algısının oluşumuna yönelik öngördüğü faktörler hakkındaki açıklama ve değerlendirmeleri bulunmaktadır.

Dördüncü ve son bölüm olan Tefsir Prensipleri (*Principles of Exegesis*) bölümünde ilk üç bölümde İslamı oluşturan öğeler olarak anlattığı kanun, peygamber ve kutsal dil faktörleri hakkında detaylı bilgilerin tefsir literatürü incelemeleri sayesinde ortaya konulabileceğini ve fakat yorumsal açıdan homojen olmadığını düşündüğü tefsir literatürünü gelişimini gösterdiğini varsaydığı 5 farklı türe ayırmaktadır. Bunlar; *Haggadic* (anlatı/rivayet), *Halakhic* (ahkam), *Masoretic* (dilsel), *Rhetoric* (îcazî) ve *Allegorical* (işari) tefsirlerdir. Bazı Kur’an ayetlerinde geçen ‘müteşabihat’ ifadesinin tefsirin ortaya çıkışında hareket noktası olduğunu ifade eden Wansbrough, bunun Kur’an’ın ‘Anlamdandırma İhtiyacı’ (*Deutungsbedürfnis*) olarak tanımladığı bir gereksim sonucunda meydana geldiğini öne sürerek *Haggadic* (anlatısal) tefsirlerlerden sonra bu konuyu bir başlık halinde ele almakta, daha sonra tanımladığı diğer tefsirleriyle ilgili bölümlere geçmektedir. Tefsir Prensipleri’nde birer alt başlık halinde ele alınan bu türler Wansbrough tarafından *Haggadic exegesis*, *Deutungsbedürfnis*, *Halakhic exegesis*, *Masoretic exegesis* ve *Rhetoric and Allegory* olarak 5 bölüm

içerisinde değerlendirilmektedir. Wansbrough'nun bu tefsir türleriyle ilgili yaptığı açıklamalar hacim olarak eserin yarısından fazlasını (128 sayfa) oluşturmaktadır.

2.4 Wansbrough'nun *The Sectarian Milieu* isimli eseri

Wansbrough'nun QS'te öne sürdüğü görüş ve iddialarını devam ettirdiği ve İslam tarihine yönelik yaklaşımını ortaya koyan ikinci önemli çalışması *The Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*'dir. “*Mezhepsel Çevre: İslamî Kurtuluş Tarihinin İçeriği ve Oluşumu*” olarak Türkçeye aktarabileceğimiz bu kitabında Wansbrough, QS'te Kur'an'ın ve İslamın ortaya çıktığını ileri sürdüğü bugünkü Suriye ve Irak topraklarını içine alan Mezopotamya coğrafyasındaki Yahudi ve Hristiyan kültürleri ve bu bölgedeki Arap fetihleri neticesinde Araplarla bu monoteistik din ve mezhep mensupları arasındaki dinsel çekişme ortamını kendi bakış açısından tasvir etmeye çalışmaktadır.

QS'te bulunan Rippin'in notunda ifade edildiği üzere Wansbrough tarafından 1973 ile 1977 yılları arasında yazılan eserin ilk baskısı 1978 yılında giriş, kaynakça, kısaltmalar ve indeksle beraber 179 (157+22) sayfa halinde yapılmış, daha sonra 2006 yılında Gerald Hawting'in yazdığı bir önsöz ve Wansbrough'nun metodolojisini anlatan *Res Ipsa Loquitor* isimli makalesini de içerir şekilde 200 sayfa olarak tekrar yayıma sunulmuştur.

Wansbrough SM'in Giriş (Preface) bölümünde amacının tarihsel bir yeniden inşa etme değil kaynak analizi olduğunu söyleyerek kitaba başlarken, erken dönem İslam toplumundan kalma yazılı eserlerin tümünü, kendince makul gördüğü bir takım nedenlerden dolayı kurtuluş tarihi (salvation history) olarak nitelemektedir.⁷²

Kendi tabiriyle İslamî kurtuluş tarihi eserlerinin, oluşturulduğu dönemin edebî yelpazesi içerisindeki konumunu tespit etme amacını da güden Wansbrough'nun bu çalışması dört bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde Wansbrough, hatıra, efsane ve doktrinin tarihselleştirildiğini gösterme niyetiyle siyer-megazi edebiyatından seçtiği bazı kısımların analizini yapmaktadır. Wansbrough'a göre, bu malzemeler tek tanrılı mezhepler arası tartışmalarda kullanılan temaların oldukça geniş çaplı bir koleksiyonunu sergilemektedir ki bu durum kurtuluş tarihinin kanun yapıcı karakterini açıklayabilir.

⁷² Wansbrough, SM, s. ix.

İkinci bölümde mezhepsel otoritenin kaynaklarını ve bunlardan türetilen mezhep topluluklarının türlerini incelemektedir. Wansbrough'ya göre, bu kaynaklarda elçi/havari paradigmasına yapılan vurgu, *halakhic* (Yahudi fıkındakine benzer) terminoloji ve ruhanî seçkinler tabakasının garantilenen kazançlarıyla beraber düşünüldüğünde en uygun olarak ritüelci (ayini seven) diye tanımlanabilecek bir topluluk türüne işaret etmektedir. Ona göre, siyer-megazî edebiyatının midraşik (İbranice kutsal metinlerin yahudi bilginlerince tefsirine benzer) tarzlarının aksine Sünnet'in paradigmatic karakteri, bunun yanında fikhî tartışmalar (ihtilaflar) ve *halakhic* (Yahudi fıkındakine benzer) nesh kavramı bir süreç halinde gelişen tarih olgusuna işaret etmektedir.

Üçüncü bölümde Wansbrough, kendi tabiriyle İslamda en sonunda ilahî sıfatlar ve nesh doktrinleri olarak yansıtılan mezhepsel sembolizmin linguistik ve edebî betimlemesinin izini sürmektedir. Bunların kökeninin mezhepler arası tartışmalarda olduğunu söyleyen Wansbrough, bunların en sonunda dogma olarak dine katılmasını 'terminolojik aktarım' olarak tanımladığı bir süreçle izah etmektedir. Wansbrough'ya göre, kurtuluş tarihinin derlenişinin o zamanki linguistik ve edebî kaynakların mevcudiyetine bağlı ve onlarla sınırlı olduğu düşünülebilir.

Dördüncü ve son bölümde tarihin bir olay mı yoksa bir süreç mi olduğu şeklindeki teolojik soruya üzerini vurgulayak geçici (*tentative and emphatically provisional*) olduğunu söylediği bir cevap sunmaya çalışmaktadır. Wansbrough'ya göre, kesinlikle deneysel olarak önerdiğini söylediği epistemolojik gruplandırmalardan, İslamın oluşumunda 'olay' kavramının 'süreç' kavramının önünü aldığını tespit etmek makul görünmektedir; yani orijinal gelişme fikri bir noktada kesilmiş ve topluluk kökenlerinin kendi hakkında geriye dönük (retrofective) olarak yorumlaması görünmektedir. Buna göre ortaya çıkan sonuç da tarih değil, nostaljidir.⁷³

Tarihsel olayları anlatan eserlerle kurguya dayalı roman türü ürünleri birbirinden pek de farklı görmeyen Wansbrough, bu çalışmasının bu iki türün birbirinden oldukça farklı edebî türler olduğunu düşünenlere bir cevap olacağı görüşündedir. Tarihte gerçekten neyin meydana geldiği konusunda aşırı şüpheli bir yaklaşıma sahip olan Wansbrough, bu çalışmada yapmaya çalıştığı kaynak analizinden çıkarılabilecek sonucun da tamamen farklı bir iş olan tarihte gerçekten neyin meydana geldiği konusunda değil, yine ancak daha ileri bir kaynak analizi için kullanılabileceğini

⁷³ Wansbrough, *SM*. s. x.

söylemektedir. Wansbrough'nun tarihteki olayların gerçekten meydana gelip gelmediği konusunda duyduğu şüpheyi anlatmak için verdiği örnek onun şüpheciliğinin boyutunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Wansbrough bu örnekte; Alman romancı Thomas Mann'ın, Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan kıssalara dayanarak kurguladığı *Yusuf ve Kardeşleri* [*Joseph und seine Brüder*] adlı romanın sonuna geldiğinde eseri daktiloya alan ve kurguyu gerçek olarak algılayıp da “Her şeyin nasıl meydana geldiği şimdi anlaşıldı” diyen yardımcısının heyecanı hakkında olduğu kadar özellikle de kitapta ele aldığı konu hakkında tarihte anlatılan olayların meydana gelip gelmediği konusunda açıkçası kendisinin de şüpheli olduğunu söyler.⁷⁴

2.5 Wansbrough'nun ‘Res Ipsa Loquitur: History and Mimesis’ İsimli Makalesi

Bu makale aslen Wansbrough'nun İsrail'de 16 Mart 1986 yılı Mart ayında Kudüs İsrail Bilimler Akademisinde katıldığı Albert Einstein Anısına Konferanslar isimli konferans serisinde sunduğu bir bildiridir. Başlığı olan ‘Res Ipsa Loquitur: History and Mimesis’i ‘Eşya Kendini Anlatır: Tarih ve Taklit’ şeklinde tercüme edebileceğimiz bu bildiri daha sonra 1987 yılında kitapçık olarak neşredilmiştir. *Res Ipsa Loquitur (the thing speaks for itself: Eşya kendini anlatır)* Ortak Hukuk (*Common Law*)ta bir kaza ya da yaralanma durumunda doğrudan bir delilin olmadığı durumlarda olayın doğası gereği bir ihmalkârlıktan oluştuğu sonucunu ortaya koyan doktrini ifade eden Latince bir kavramdır.⁷⁵ Wansbrough bu kavramı İslam'ın, özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlıktan devşirme, bir çeşit tek tanrılı din taklidi olduğu şeklindeki hipotezini anlatma sadedinde kullanmaktadır. Ona göre, Yahudilik ve İslam tarihinin erken dönemden kalma tüm yazılı eserlerinde var olduğunu düşündüğü benzerlikler, irtibatlar doğası gereği İslam'ın 150-200 yıllık bir süreç içerisinde Mezopotamya'daki Yahudi ve Hıristiyan kültürü, yazılı metinleri ve geleneklerinden yola çıkarak oluşturulmuş bir din olduğunu göstermektedir. Bu fikri öne sürerken benimsediği metodoloji tarihte gerçekte nelerin meydana geldiğinin bilinemezliğine, tarih yazarlarının tamamının subjektif değerlendirmeler yapan kişiler olduğunu iddia eden görüşüne dayanmaktadır. Dolayısıyla bu makale Wansbrough'nun hem QS hem de SM'de uyguladığı

⁷⁴ Bkz. ay.

⁷⁵ Bkz. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Res_ipsa_loquitur

metodolojinin esaslarını ve sebeplerini anlatan ve Wansbrough'nun bir oryantalist olarak genel anlamda tarihe ve tarihsel rivayetlere karşı takındığı tavrı ortaya koyan bir çalışmadır. Doktorasını tarih alanında yapan Wansbrough'nun yönteminin ilkelerini ve sınırlarını göstermesi bakımından bu makalede anlattıklarına Wansbrough'nun metodolojisi bölümünde değineceğiz.

2.6 Lingua Franca in the Mediterranean

Bu çalışma Wansbrough'nun SOAS'tan emekli olduktan sonra 1996 yılında yayımladığı son kitabıdır. Kitabın konusu milattan önce 1500 ile milattan sonra 1500 tarihleri arasında Akdeniz'de kullanılan ticaret ve diplomasi dilidir. Çalışma, dönemin Temyiz mahkemeleri metinlerine dayanarak uluslararası ilişkilerin ana yönünü etkileyen dilsel alt yapıyı saptamayı amaçlamaktadır. Wansbrough burada iletişim ve alışverişteki standart muamelelerin, kavram ve deyimlerin diller arası aktarımını kolaylaştıran bir format oluşturduğunu anlatmaktadır. *Lingua Franca*, birçok farklı dil konuşulan karışık toplumlarda, halkın birbirini anlamak amacıyla kullandığı ortak dil anlamında kullanılan bir terimdir. Wansbrough bu kavramla bir aktarım aracı olarak hizmet gören birkaç dille beraber, oluşan formatın kendisine de işaret etmektedir.

Görüldüğü üzere Wansbrough bu kitabında çalışmalarının yönünü tekrar Kur'an ve İslam tarihinden çevirip kariyerine başlarken çalıştığı Akdeniz ticareti ve kullanılan dil ile ilgili metinlere yönelmiştir.

2.7 Wansbrough'nun Oryantalist Yaklaşımı

2.7.1 Wansbrough'nun Yaklaşımının Felsefi Arka Planı

Wansbrough ne QS ne de SM' de ismini hiç zikretmese de, Kitab-ı Mukaddes metinlerine uygulanan edebi analiz metotunu Kur'an'a uygulama fikrini kendisinden önce ortaya atan kişi, doğduğu yıllarda Osmanlı toprakları arasında bulunan Zaho doğumlu bir papaz ve oryantalist olan Alphonse Mingana (1878-1937)'dir.⁷⁶ Mingana 1920'li yıllarda Eski Ahit'in İbranice ve Aramice versiyonlarına ve Hristiyan

⁷⁶ Keldanî Katolik kilisesine mensup etnik Süryanî kökenli bir tarihçi, teolog ve Süryani bilimcisi olarak da bilinen Mingana, 1920'li yıllarda İngiltere'de aldığı vazifeyle Orta Doğu'ya yaptığı seyahatlerde topladığı üçbinden fazla eser içeren ve bugün 'Mingana Koleksiyonu' olarak bilinen Birmingham Üniversitesi'nde muhafaza edilen başta Süryanice ve Arapça olmak üzere çeşitli dillerde yazılmış eski elyazması eserler koleksiyonuyla oryantalistler arasında tanınmaktadır.

kitaplarına uyguladıkları eleştiri metodunu Kur'an metnine de uygulamanın zamanının geldiğini söylemekte ve bu konuda bazı tanınan bilginlerin tek tür yorumlarından başka ciddi anlamda bir çalışmanın olmamasından sitem etmekteydi.⁷⁷ Bu amaçla yazdığı makalesinde Kur'an'ın metni ve üslubu üzerinde Süryanî etkisi bulunduğunu, Kur'an'daki çeşitli kelimelerin Süryani kökenden geldiğini ispat etmek için edebî analiz metodunu uygulamaya çalışarak Süryanîce kelime ve kavramlarla karşılaştırma ve eşleştirmeler yapmaya çalışmıştı. Ancak onun bu denemesi sadece kendisine mahsus kalmış ve oryantalistler üzerinde daha sonra Wansbrough'nun yapacağı kadar bir etki bırakmamıştı.

Wansbrough ise, henüz tarih bölümünde doktorasını yaptığı yıllarda tarihçilerin yüzeysel okumalar yaparak hükümler verdikleri, alanlarına dair detaylı analizler yapmadan işi kotarmaya çalıştıkları şeklinde şüpheler taşıyordu. Model olarak gördüğü hocası Paul Wittek'in gösterdiği dil ve tarihin birleştirilerek kuram oluşturma gayesine o yıllarda meyletmişti. Kur'an tarihine yönelik teorisini geliştirmeden önce de Joseph Schacht ve Ignaz Goldziherin yazılarına ve İslamın erken dönemine yönelik ortaya attıkları teorilerine uzun zamandır ilgi duyuyordu.⁷⁸ SOAS'ta Arapça hocası olarak çalışmaya başladıktan sonra çalışmalarının yönünü Arapça belâğat sanatı, ve Kur'an tefsiri konularına kaydırmış ve '*Arabic Rhetoric And Qur'anic Exegesis*', '*Majaz Al-Qur'an: Periphrastic Exegesis*' gibi makaleler yayımlamıştı.

Wansbrough'nun QS'te sıkça yaptığı atıflarda görülebileceği üzere ortaya attığı teori ve iddialarında en çok etkilendiği kişinin İslam Hukuku üzerine çalışmalarıyla tanınan Macar Yahudisi bir oryantalist olan Joseph Schacht olduğunu söylemek mümkündür. Schacht kısaca, İslam Hukuku'nun hükümlerinin birkaç istisna dışında Kur'an'dan kaynaklanmadığı, Emeviler döneminde yaygın olan adet ve uygulamalardan aldığını iddia eden bir tez ortaya atmıştı.

Wansbrough'nun fikriyatına kaynaklık eden diğer bir kişi de oryantalist sahada hadis üzerine çalışmalarıyla bilinen Ignaz Goldziher'dir. Katolik bir ailede doğmuş ve Yahudi okullarında eğitim görmüş bir oryantalist olan Goldziher hadislerin güvenilir olmadığını, isnad zincirlerinin hadislere sağlam bir dayanak oluşturmak için sonraki dönemlerde icat edilmiş bir araç olduğu yönünde bir tez ortaya atmış ve fikirleri ve

⁷⁷ Mingana, Alphonse, "Syriac Influence on the Style of the Kur'an", *John Raylands Library Bulletin*, Manchester, 1927, v.11, s.77-98.

⁷⁸ Bkz. Yapp, M. "Preface: Professor J. E. Wansbrough", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), s.1-4.

alışmaları kendisinden sonra gelen pek çok oryantalistin çalışmalarına referans ve baş ucu kaynağı olmuştu.

Bunlara ilaveten, Wansbrough'nun fikirlerini oluştururken Alman yahudilerinden olan din tarihçisi ve filozofu profesör Hans-Joachim Schoeps ve İbranice ve Sami dilleri profesörü Chaim Menachem Rabin'den de esinlendiğı anlaşılmaktadır. Zira Wansbrough bu araştırmacıların ileri sürdüğü 'mezhebsel birleşmelerin sonunda İslamın ortaya çıktığı ya da son şeklini aldığı' hipotezlerinin dikate değeri olduğunu ifade etmektedir. Ne var ki bu yaklaşımın eskatolojik (kıyamet ve sonrasına dair) inanç/aktivitelerin aşırı ifadelerinin bir kalıntısı ya da bunlara bir reaksiyon olarak tanımlanan Rabbinik yahudiliğın gelişiminde daha ziyade etkisi olduğu gibi Hristiyanlığın erken döneminde de var olan Kudsteki ilk hristiyan topluluğu ve Helenistik [dönem yahudilerinin] eskatolojik anlatıları arasındaki gibi bir ikilemi akla getirdiğinden dolayı indirgeyici olduğunu, her ne kadar Müslümanların kitabında kıyamet ve sonrasına dair öğeler bulunsa da İslam toplumunun oluşumunda eskatolojik bir etkenin pek algılanabilir olmadığını, bu nedenle eskatolojik bir toplumun İslam için hareket noktası ya da model olmasının olası olmadığını, daha ziyade ritelci, kuralcı, ilkelci gibi geneleneksel türlerin birinden ya da kombinasyonundan oluştuğunu düşünüyordu.⁷⁹

Felsefi altyapısını bu temelde oluşturan Wansbrough'nun, teorilerini Kitab-ı Mukaddes metinlerine uygulanan edeb analiz metodunu Kur'an ve erken dönem İslam literatürü üzerine uygulayak ortaya koyduğu ve bunları *Quranic Studies* ve *The Sectarian Milieu* isimli eserlerinde yansıttığı görülmektedir.

2.7.2 Wansbrough'nun Metodolojisi

Wansbrough dil ile tarih yazılıcılığı arasındaki ilişkiye yönelik ilginç bir yaklaşıma sahipti. *Quranic Studies* (1977) ve *The Sectarian Milieu* (1978) eserlerinde kullandığı Kur'an ve İslam tarihine yönelik çalışmalarına esas teşkil eden bu yaklaşımın en net ifadesini yıllar sonra 16 Mart 1986'da Kudüs'te İsrail Bilimler Akademisinde Albert Einstein'ın anısına hazırlanan konferanslar arasında sunduğu ve daha sonra hem kitapçık hem de makale şeklinde yayımlanan 'Res Ipsa Loquitur: History and Mimesis' [Eşya kendini anlatır: Tarih ve Taklit] başlıklı bildirisinde görmekteyiz.

⁷⁹ Bkz. Wansbrough, J., QS, s. xxii.

Wansbrough tarihsel vakıaları anlatan kitapların bize gerçekten olmuş olayları anlatıp anlatmadıklarını bilemeyeceğimizi, çünkü onların ancak yazarının sübjektif bakış açısını yansıttığını, olayları kendi yorumlarıyla naklettiklerini düşünüyordu. Kendi ifadeleriyle nakledecek olursak Wansbrough'ya göre:

a) Yazılı (herhangi) bir kaynak gerçekten neyin meydana geldiğini bize anlatamaz. Ancak yazarın meydana geldiğini düşündüğü ya da meydana gelmiş olmasına inanmak istediği yahut meydana geldiğine başkalarının inanmasını istediği şeyleri anlatır. Bu nedenle biz yazılı bir belgenin tarihselliğini düşünmeden önce yazarın bilgisi ve niyetlerinin boyutlarıyla ilgili problemleri düşünmek zorundayız. Yazılı bir metnin kullanımındaki temel problem budur ve Arap çalışmaları alanını haricinde tarihsel metodoloji literatürünün oluşumuna neden olmuştur.

b) Yalnızca şahit olan kişi ne yazdığını bilir (bu bilgi bile kişinin bunu daha önceden var olan bilgisine uydurmaya çalıştığı bilinçli ya da bilinçsiz yorumlamaya maruzdur) . Çağdaş bir tarihçiye –belki- [olayların] yakından şahidi statüsü veilebilir. Yazar olsun okuyucu olsun diğer herkes bu çağdaş haberin doğru olduğunu kabul etmek zorundadır ve bu habere dayandığı söylenen sonraki haberler de dolayısıyla doğrudur. Bu kabulün dayandığı iki temel [yöntem] vardır. Tercih edilen yöntem, harici delille karşılaştırmaktır: diğer çağdaş haberler (beraberce değerlendirildiğinde herhangi bir yazarın kişisel önyargılarını ve kusurlarını giderebilecek), ve hatta daha da iyisi, söz konusu dönemden kalma yazılı olmayan kalıntılar. Bu tür delillerin yokluğunda diğer yöntem ise başka insanların doğru olarak kabul ettikleri şeye bakmaktır: ‘ birisi diğer meslektaşının eserlerini okur, ve er yada geç bir tür konsensüs ortaya çıkar’. Ancak bu yaklaşım sorunludur. Çünkü, bu şekilde aslında bağlantısı olmayan temeller üzerine bulutlarla kaplı kuleler inşa etmek mümkündür.

c) Gerçekte meydana gelen olayın yazımını bir dizi kelimeye hasretmek ve böylece anlatılan olayların içermemiş olabileceği bir düzen, sıra ve ardılık atfetmek.

d) Eski bir belgenin nakil geçmişi büyük şüphelere açıktır. Bu sadece müstensihin normal olarak yapabileceği hata miktarı meselesi değildir, orjinalinden sinsice uzaklaşan farklılıklar meselesidir. Çünkü açıkça kabul edilmiş bir tarih anlatım versiyonu çerçevesinde çalışmakta olan bir yazar eski metinler farkında olmaksızın bile o görüşe göre değiştirecektir. Bu nedenle bizler eski metni yorumlayan aktarıcıların burada şurada bir kelimeyi, bir ifadeyi ya da açıklamayı süsleyerek ve açıklayarak ya da ekleyerek, çıkartarak, değiştirerek yaptıkları doğru olarak bildikleri şekilleriyle

yetinmek zorundayız. Bunun bir örneği eski metinlerde geçen ‘Hacerîler’ (*Hagarene*) ya da İsmailîler (*Ishmaelite*) ya da Sarecenler (*Saracen*) yerine Müslüman teriminin, ya da aslında Peygamber (the Prophet) kelimesinin ‘Muhammed’ kelimesiyle yer değiştirmesi, Müslüman edebi kaynaklarından aşına olunan bir muharebe isminin aslında isimsiz olan ya da ‘bilinen’ tarih kayıtlarında görünmeyen bir ismin bir muharebeye atfedilmesi olabilir. Eğer eski metinler bağımsız olarak elde mevcut olmasa, böyle karıştırmaları tespit etmek neredeyse imkansızdır. Bu yüzden bu seviyede sonraki [dönemden] bir yazarda bulunan eski bir metinden olan bir pasajı metnin doğru bir nakli olarak kabul edemeyiz.

e) Yukarıdaki noktalardan çıkarılacak sonuç şudur ki yazılı kaynaklar ‘gerçekte meydana gelenin’ bize haberini verme vadinde yanıltıcıdırlar, yapıları dolayısıyla *aksi ispatlanamaz gerçekleri* (*hard facts*) temin edemezler, ancak yazarın o gerçekler hakkında bildiğiyle ilgili görüşünü, yani *edebiyat* (*literature*) temin edebilirler. Bunlar üzerinde yapılacak çalışma *tarih* değildir, *edebî tahlil* (*literary criticism*)dir.⁸⁰

Wansbrough’nun bu beyanlarında görüldüğü üzere O, İslamî rivayetlerde nakledilen haberlerin doğruyu, gerçekten olmuş işleri yansıtmayacağını düşündüğünden bu rivayetlere ve onları içeren eserlere tarihsel bir değer verilemeyeceğini, onların ancak edebîyat örnekleri olarak görülebileceğini, bu nedenle onları incelerken kullanılacak yöntemin de edebî eleştiri olduğunu düşünmektedir.

Hicaz hakkındaki ifadeleri bu düşüncesini net bir şekilde yansıtmaktadır:

“Yedinci yüzyılda Hicaz hakkında bildiğimiz şeyler yoğun edebî faaliyet ürünüdür, öyleyse kayıtlar edebî eleştiri olarak bildiklerimize göre yorumlanmak zorundadır”⁸¹

Edebî eleştiri (*literary analysis*), Avrupa’da edebiyat, sanat ve felsefe eserlerinin incelemesinde geliştirilmiş daha sonra da Kitab-ı Mukaddes incelemelerinde kullanılmış bir yöntemdir. Bu metot üç çeşit incelemeyi içermektedir. Bunlar; şekil eleştirisi (form criticism), muhteva eleştirisi (content criticism), ve redaksiyon eleştirisi (redaction analysis) incelemeleridir.

Bu eleştiri metodunda eserler bir edebiyat ürünü (literary product) olarak ele alınır ve içerdiği metnin dil yapısı, kompozisyonu, tarihsel kökeni ve geçirdiği aşamalar

⁸⁰ Wansbrough, J., “Res Ipsa Loquitur”, in: (ed.) Berg, Herbert, *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, Brill, 2003, s. 3-19; Koren, J.& Nevo, Y.D. “Methodological Approaches to Islamic Studies”, *Der Islam*, Volume 68, Issue 1, 1991, Pages 87–125.

⁸¹ Wansbrough, J., *agm*, s. 14-15.

yorumu tabi tutulur. Kısaca ifade edilecek olursa bu metot metin analizine dayanmaktadır.

Wansbrough; Kur'an da dahil, hadis, tefsir, siyer, tarih vs. tüm erken dönem İslam literatürünü bu metot ışığında incelemektedir. Dolayısıyla İslam tarihçiliğinin Kur'an ve İslam'ın erken dönemine ait rivayet ettiği tüm haberleri gerçekleri yansıtmayan edebî formulasyonlar olarak ele almakta ve onların tarihsel olaylara ve gelişime ait delaletlerini geçersiz görmektedir. Böyle olunca da yapacağı incelemeler metinlerdeki ifadelerin, kelimelerin türlerini, kullanım şekillerini, işlevlerini ve benzerlik ya da farklılıklarını tespitle sınırlı kalmaktadır. Bunlardan çıkarılabilecek yorumlar da aslında edebî özelliklerin tespiti olabileceken Wansbrough değerlendirmelerini tarihsel boyuta taşımakta ve Kur'an ve İslam tarihine dair yorum ve çıkarımlarda bulunmaktadır.

Wansbrough Quranic Studies'in giriş (*preface*) bölümünde amacının “bağımsız ve bilinçli bir dinî topluluğun oluşumunda katkısı olan tek ve muhtemelen ana faktör olan yazınsal otoritenin biçimsel özelliklerinin sistematik bir şekilde incelemesi”⁸² olduğunu söylemektedir. Bu amaçla Wansbrough kutsal kitabın (Kur'an'ın) edebî ve toplumsal işlevlerinin önem ve ortaya çıkışına göre kronolojik sıra itibariyle azalır şekilde kabaca dört başlık halinde incelenebileceğini söylemektedir:

- tartışmalı (*polemic*)
- ibadete yönelik (*liturgic*)
- öğretici (*didactic*)
- hukukî (*juridical*)

Wansbrough İslamî tefsir literatüründe bunun örneklerinin gösterilebileceğini ve kitabının (QS) yarısının bu incelemeye hasredildiğini ifade etmektedir. Wansbrough Kur'an'ın kutsal bir metin olarak otorite kazanıp kabul görmesinin tefsir literatürü sayesinde giderek artan bir şekilde ifade edildiğini düşünmektedir. Ona göre gelenek tarihselleştirmeyi içermektedir ve tartışmalı bir motifin tarihsel bir gerçeğe dönüşümü pek fazla örnekleme gerektirmeyen bir süreçtir. Buna örnek olarak Eski Ahit'in patriyarkal hikayelerini göstermektedir. Tarih de şiir gibi taklitseldir ve tesadüfen bazı gerçekleri içerdiği kadar gerekli sayıda inanılması gereken hakikatleri de üretmektedir.⁸³

⁸² Wansbrough, QS, s. xxii.

⁸³ Ay.

Yani Wansbrough'ya göre gelenekler gerçekte olmamış olayları zaman içerisinde gerçekten olmuş gibi nakletmekte, böylece nesilden nesile taklitsel bir şekilde anlatımlar devam ederek tarihsel rivayetler ortaya çıkmaktadır. Wansbrough bu nedenle İslamî literatürü metodolojik açıdan yalnızca yazınsal değerleri olan ürünler olarak ele almaktadır.

Wansbrough bu metodoloji ile İslamı incelerken yaptığı sınıflandırmayı şöyle açıklamaktadır:

“Yedinci yüzyılda Arabistan ile ilgili rivayetleri incelemek için alanı sabitler ve değişkenler şeklinde ayırdım: evvelkisi [sabitler] çoğu monoteizm tanımlamalarında ortak olan temel kategorileri, sonrakisi [değişkenler] her bir versiyona kendi özel karakterini veren yerel parçaları temsil ediyor. Bu basit sınıflandırmaya başvurmak; İslamın kökenleri ile ilgili tartışmayı herhangi bir din öğrencisine anlamlı gelecek şekilde, kısacası, tanıdık olmayı anlaşılabılır bir çalışma ünitesi yapmak için kolaylaştırabilir göründü. Sabitler; peygamber, kitap ve kutsal dildi. Değişkenler bunların belirli bir biçimde Arap [figürlü] özellikleriydi, yerel kullanımın bu tür izleriyle birlikte yeni inanç tarafından sonradan nesh edilmesinden (örneğin rütüel uygulamada ve medenî hukukta) çıkarılabileceği gibi.”⁸⁴

2.7.3 Wansbrough'nun Terminolojisi

Wansbrough QS'te İslam literatürü üzerinde kalem oynatırken daha önce ne diğer oryantalistler ne de müslüman âlimler ve araştırmacılar tarafından kullanılmamış kavramlarla tanımlamalarda bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an üzerinde yapılan oryantalist çalışmalar açısından bir ilki denemeye teşebbüs ettiği görülmektedir. Metot olarak kendisine Kitab-ı Mukaddes araştırmalarında uygulanan edebî tahlil metodunu seçtiğinden olsa gerek, İslam literatürünü, tefsirleri, rivayetleri tanımlarken yaptığı sınıflandırmalarda özellikle yahudi kaynakları için kullanılan ve Kitab-ı Mukaddes araştırmacılığı açısından anlam ifade eden terim ve kavramları kullanmıştır. Kullandığı terminoloji bu özel çalışma alanına ait olduğundan bu kavramları standart İngilizce sözlüklerde bulmak da mümkün değildir. Ayrıca, Wansbrough'nun her hangi bir sistem ya da plana bağlı olmaksızın kimi zaman Latince kimi zaman Almanca kimi

⁸⁴ Wansbrough, “Res Ipsa Loquitur”, in: (ed.) Berg, Herbert, *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, Brill, 2003, s. 7-8.

zaman Fransızca kelimeleri atıf yapmak istediği olgu ya da kavramların yerinde kullandığı görülmektedir. Bu kavramların ne anlama geldiğini anlatan bir bölüm de kitabın hayatta iken kendisi tarafından yapılan baskısında bulunmadığından kitabın sıradan okuyucu tarafından anlaşılabilirliğini çok zor hale getirmişti. Talebesi Rippin, kitabın 2004 yılındaki ikinci baskısının sonuna bu kavramları standart İngilizceyle açıklayan bir sözlük bölümü (*Glossary*) koyarak bu problemi aşmaya çalışmıştır.

Wansbrough'nun kullandığı kavramlar arasında bazılarını teorisinin temelini oluşturan kavramlar olmaları bakımından burada dikkat çekmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Kendisinin Kur'an'a yaklaşımını anlatırken bu kavramları ayrıntılı olarak ele alacağımızdan burada yalnız Wansbrough'nun kast ettiği şekliyle anlamlarına işaret edeceğiz.

Wansbrough QS'te birinci bölüme başlarken Kur'an'ı da dahil ederek, peygamberle ilişkilendirilerek İslam vahyine dair rivayet edildiği varsayılan söylenceler anlamında **prophetical logia** tabirini kullanmaktadır⁸⁵.

Prophetical logia tabir ettiği vahiy formülasyonlarından ayrılmış ve otorite elde etmiş bir metinler bütünü olarak gördüğü Kur'an için ise diğer oryantalistler tarafından da zaman zaman kullanılan **canon**, **Muslim Codex**, **scripture** kavramlarını kullanmaktadır.

Wansbrough'nun tefsir türlerini belirtirken kullandığı terimlerin bazıları da oldukça dikkat çekicidir. Örneğin o, Yahudi edebiyatının bir parçası olarak hahamların hayatlarından hikayeler içeren ya da İncil'in anlatılarındaki ayrıntılardan oluşan metinleri tanımlarken kullanılan **haggadic**⁸⁶ terimini anlatıma dayalı (*narrative*) tefsirleri nitelemek üzere kullanmakta ve Muqatil bin Süleymanın *Tefsir*'ini ve İbn İshak'ın meşhur *Siyer*'ini de bu tarz tefsirin örnekleri olarak sunmaktadır. İslam tarihinin temel kaynaklarından olan siyer kitabını bir tefsir türü olarak örneklemesi alana yönelik yapılmış diğer oryantalist çalışmalar açısından bile oldukça sıra dışıdır.

Wansbrough, ikinci bir tefsir türü olarak, ağırlıklı olarak ahkâm (*legal*) konularını ele alan tefsirleri nitelerken yahudi fıkıh literatürü ve kutsal kitabının fikhî yorumlamaları için kullanılan **halakhic** terimini kullanmıştır.

Diğer taraftan, Mazoretler tarafından 6. Yüzyıldan 10. Yüzyıla kadar resmî olarak gözden geçirilmiş İbranice İncil (Eski Ahit) ve beraberindeki notlar ve yorumlar

⁸⁵ Kitap içerisinde sıkça kullanılan bu terimin ilk örneği için bkz. Wansbrough, QS, s.1.

⁸⁶ Kelimenin anlamı için bkz. Wansbrough, QS, s. 311.

külliyatını ifade eden **masoretic** kavramını Kur'an'a resmî statü, otorite kazandıran, kanunlanmasını sağlarken geçiş ve gelişme döneminde rol alan tefsirler olarak tanımladığı üçüncü tür tefsir kitapları için kullanmaktadır.

Diğer bir ilginç tanımlamayı da siyer ve hadis kitapları için kullandığı kavramda görüyoruz. Wansbrough sünnet ve siyeri beraberce kasdederek Yahudiler ve Müslümanlar arasındaki polemiklerden doğmuş⁸⁷ ve Hicaz Araplarının tarihi olarak formüle edilmiş⁸⁸ bir literatür olarak **Muhammadan evangelium** şeklinde bir kavram kullanmakta ve bunun Musa (a.) örneği gibi zaman içerisinde tadrîcen dinî toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya çıktığını⁸⁹ iddia etmektedir.

Burada işaret etmeden geçmek istemediğimiz ve Wansbrough'nun erken dönemdeki tüm yazınsal faaliyetleri kasdederek kullandığı ve görüşlerine esas teşkil eden diğer bir kavram da **salvation history** (kurtuluş tarihi) ifadesidir. Wansbrough'un eserinde bazen bu kavramın Almanca karşılığı olan **Heilgeschichte** kelimesini kullandığı da görülmektedir. 'Hristiyan teolojisinde olayları Tanrının iradesini insanları kurtarmak için kullanması şeklinde anlamaya yönelik bir yaklaşım'⁹⁰ olarak tarif edilen **salvation history** kavramıyla Wansbrough, müslümanların [güya] yahudilerle ve monoteist gruplarla yaşadıkları polemikler neticesinde dinlerini temellendirmek için uydurdukları (?) tarih, tefsir, siyer, hadis, megazi vs. konularında yazılmış eserlerdeki rivayetlerin tümünü kasdetmektedir. Yani Wansbrough'a göre, tüm bu alanlarda nakledilen eserler [haşa] uydurulmuş bir Arap peygamber figürüne Hicaz kökeni oluşturmak için kurgulanmış kurtuluş tarihi hikayesinin yazıtlarıdır.

Wansbrough'nun, Kitab-ı Mukaddes'te ibadet ya da eğitim amaçlı kullanılan parçaları ifade için kullanılan **pericope** kavramını Kur'an'da ayetlerin birkaçının beraber olarak bulunduğu kıssaları ya da bir bütünlük gösteren ayet gruplarını nitelemek için kullanması ve buna dayanarak pericope hipotezi diye bir tez oluşturması da oldukça ilginçtir.

⁸⁷ Wansbrough, QS, s. 71.

⁸⁸ Wansbrough, QS, s.56.

⁸⁹ Ay.

⁹⁰ Bkz. URL: https://simple.wikipedia.org/wiki/History_of_salvation

2.8 Wansbrough'nun Kur'an'a Yaklaşımı

2.8.1 Wansbrough'ya Göre Kur'an Vahiy, Metni Ve Yapısı

Wansbrough'nun *Quranic Studies* isimli eserinin 'Vahiy ve Kanun' (*Revelation and Canon*) başlıklı birinci bölümünde Kur'an vahyi, metni ve yapısı hakkında yapmış olduğu tanımlamaları satır aralarından çıkararak nakletmek istiyoruz.

Öncelikle şunu ifade etmek isteriz ki hristiyan inancının hakim olduğu bir toplum içerisinde doğmuş ve büyümüş, Goldziher ve Schacht'ın fikirlerinden hareketle yola çıkmış bir oryantalist ve gayr-ı Müslim olarak Wansbrough'nun Kur'an'ın 7. yüzyılda putperest bir Arap toplumu içerisinde Muhammed (s) isminde bir peygambere peyderpey inzal edilen bir kitap ve kainatın yaratıcısı olan Allah'ın kalamı olduğuna inanmama önyargısıyla yola çıkmış olduğu görülmektedir. Kitab-ı Mukaddes araştırmalarından devşirdiği ve QS'te uygulamaya çalıştığı edebî tahlil metoduyla İslam vahyinin, kaynaklarda anlatılanın aksine Kur'an'ın kanunlaşma, mushaf olarak otorite kazanma süreci tamamlanana kadar farklı versiyonları olan ve vahiy olarak anlatılagelen çeşitli söylencelerden (*logia*) oluştuğunu, bu söylencelerden Kur'an dışında kalanların ise mushaf teşkil edildikten ve otoritesi tescillendikten sonra da ortadan kaldırıldığını düşünmektedir. Wansbrough, Hz. Peygamber (s) ile Kur'an arasında varoluşsal bir birliktelikten hiç bahsetmemektedir. Ona göre Kur'an, sonradan Muhammed isimli bir peygamber figürüne atfen üretilmiş çeşitli söylencelerden derlenerek hazırlanmış bir kitaptır. Ona göre, bu söylencelere zaman içerisinde vahiy namı verilerek kutsallık kazandırılmış, sabitleşmiş formlara dönüşmüş ve kutsal kitabın parçası haline getirilerek tefsir, siyer ve hadis gibi diğer türlerden ayrılarak özerklik kazandırılmıştır.

Bu düşünce kitabın ilk cümlelerinden itibaren bir çok yerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin:

"İslam vahyi geniş bir peygamber söylenceleri külliyyatından [*corpus of prophetic logia*] ayrılınca kitap haline geldi ve zaman içerisinde ebebî bir sabitleşme olayından başlayarak kendi mantıksal yapısını içeriyor olarak görüldü. Kutsallık [*canonicity*] elde etmesiyle vahiy belgesine hem genellikle onun varlığını açıklamak

için ileri sürülen tarihsel rivayetlerden hem de anlaşılmasını kolaylaştırmak için üretilen haricî kriterlerden bir tür bağımsızlık kazandırıldı.”⁹¹

Wansbrough’ya göre Kur’an hem şekilsel hem de kavramsal olarak daha önceden var olan tek tanrılı betimlemelerin geleneksel ifadelerini resmetmektedir. O’na göre, vahiy şeması [*schemata of revelation*] olarak tanımlanabilecek bu betimlemelerin Kur’an’daki uygulama şekilleri üzerinde yapılan inceleme, bu kitabın teşvik edici özelliğine uygun olarak uyarlandığını göstermektedir. Bunu anlatırken Wansbrough şöyle demektedir: “Aslında anlatım karakterli materyaller hemen hemen değişmez bir şekilde ayrık ve ibretlik hikaye sözleri haline dönüştürülmüştür.” Wansbrough’ya göre bunun bir örneği Kur’an’da sık sık tam ve devamlı bir kıssa örneği olarak zikredilen Sure-i Yusuf’tur. Kur’an’daki Yusuf kıssası, Wansbrough’ya göre, tefsir yardımı olmaksızın kısmen eliptik sunumu kısmen de ara sıra Kitab-ı Mukkades’e ait ilave rivayetlere yapılan göndermelerin sonucu olarak anlaşılır olmayan bir şeydir. Burada Sure-i Yusuf’un 24, 67 ve 77. ayetlerine işaret eden Wansbrough, Kur’an’ın kendileri için yazıldığı halkın burada eksik bırakılan ayrıntıları temin edebileceklerinin farz edilebileceğini düşünmektedir. Wansbrough’ya göre açıklayıcı olmanın aksine belirgin biçimde göndergesel olan üslup, daha önceden yerleşmiş edebî türlerin parçaları olarak gösterilen vahiy şeması dediği ifade tarzlarının Kur’an’da ele alınış şekillerinin ayırdedici özelliğidir.⁹²

Bu konuyla ilgili olarak çalışmasının Tefsir Prensipleri bölümünde anlattıkları, Wansbrough’nun burada kast ettiği şeyi daha anlaşılır kılmaktadır. Wansbrough, örneğin Yusuf Suresi yirmi dördüncü ayette geçen “لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ” ifadesindeki ‘bürhan’ın ne olduğu konusunda Kelbî’nin *Tefsir*’inde yaptığı yorumlardan birisi olarak naklettiği ‘babasının hayalini gördü’ ifadesinin, klasik Tevrat tefsirlerinden olan *Genesis Rabba*, 87,9’da geçtiğini ve bunun eski ve onaylanmış bir rivayet olduğunu öne sürmektedir. Benzer şekilde altmış yedinci ayette Yakub (a)’ın, oğullarına Mısır’a girerken tek bir kapıdan değil farklı kapılardan girmelerini tavsiye etmesini anlatırken Kelbî’nin ‘Yakub onlara göz değmesinden korkuyordu’ şeklindeki ifadelerin yine *Genesis Rabba*, 91,2’dekilerle kıyaslanabileceğini söylemektedir.⁹³ Bu gibi örneklerden yola çıkarak Wansbrough, Kur’an’da sürekli eksilteli ve göndergesel bir üslup bulunduğu, yazıldığı dönemdeki insanların bu eksik kısımları biliyor olmaları gerektiği,

⁹¹Wansbrough, QS, s.1.

⁹² Wansbrough, QS, s. 1.

⁹³ Wansbrough, QS, s. 136.

tefsirlerin de daha önceden Yahudi geleneklerinde var olan bu ilave anlatımlarla bu eksiklikleri gidermeye çalıştıkları kanaatine varmaktadır.

Wansbrough'ya göre Kur'an'da bir konunun tekrarla işaret edilip ama nadiren geliştirildiği teknik, o konuların geleneksel olarak peygamber ifadeleri edebiyatıyla bağdaştırılan Kur'an'daki şekillerinden gözlemlenebilir.

Yine Wansbrough'ya göre, teolojiye uygun olarak olarak oluşturulan resimde dört ayırd edici örnek/tema bulunmaktadır: *Ceza, işaret (ayet), sürgün ve misak (ahit)*. Ona göre, Kur'an mesajının büyük bölümünü oluşturan bu konular yüksek sıklık oranı ve dağılıma uygun olarak sınırlı bir kelime çeşitliliğine göre değişmektedir. Bunun şaşırtıcı olmayan sonucu da uzun bir sözlü aktarım sürecini ya da başlangıcında plansız parçalar serisini ya da her ikisini birden gösteren 'çok tekrarlı bir tarz'dır.

Wansbrough'ya göre, bu temalardan ilahî cezalandırmayla ilişkilendirilen betimlemeler dört kavram etrafında dönmektedir. Bunlar: 'halâ', 'madâ' ve 'heleke' fiilleri eşliğinde kullanılan ümmet (*ummet/nation*), öncekiler (*evvelun/predecessors*) nesil (*karn/generation*) ve mesken (*karye/abode*) kelimeleridir. Wansbrough, Horovitz'in Kur'an'da bu kelimenin anonim olarak değil de özel belirtme amacıyla kullanıldığı bağlamlar üzerine yaptığı analizden Kur'an'da belli sayıda Kitab-ı Mukaddes'ten devşirme ifadeler olduğu ve [Hz] Muhammed [s]'in Tevrat konusunda artan bilgisi olduğuna delil olduğu sonucunu çıkardığını naklederken, bunun Horovitz'in Nöldeke-Schwally tarafından çizilen vahiy kronolojisini kabul etmesinin doğal sonucu olduğunu ve mümkün de olabileceğini ancak Kur'anî bilgileri yorumlamanın tek yönteminin bu olmadığını söylemektedir.

Bu kelimelerin geçtiği bazı ayetleri örneklendiren Wansbrough, bunlarda teşvik ya da terhib edici anlamlarda anonim ifadelerin kullanıldığını, tarihsel önemden ziyade eskatolojik (ahirzaman/kıyamet ile ilgili) çerçevede anlam ifade ettiğini söylemektedir.

Wansbrough bu kavramların çeşitli ayetlerde aldığı formları örneklendirdikten sonra, Kitab-ı Mukaddes metinlerinde ya da tefsirlerinde geçen benzeri ifadelerle irtibatlandırarak hükümler çıkarmaktadır. Örneğin Wansbrough'ya göre Kur'an'da Bakara Suresi yüz yirmi dördüncü ayette İbrahim (a), Sad Suresi yirmi dördüncü ayette Davut (a) ve otuz dördüncü ayette Süleyman (a) peygamberlerin sınıandıklarını ifade eden ayetlerde olduğu şekilde 'ilahî adalet' kavramı Kitab-ı Mukaddese özgü, insanlar arasında seçme geleneğinin açık bir yansımasıdır ve buralarda ilahî adalet kavramı hafifletilmiş şekilde görünmektedir. Yine ilahî adaletin tecellisini ifade eden ayetler

arasında Hakka Suresi sekizinci ve Necm Suresi elli birinci ayetlerde Ad ve Semud kavimlerinin akıbetlerini anlatan ifadeler ‘umem hâliye’ grubuna aittir ve Wansbrough’ya göre “bu Kitab-ı Mukaddes motiflerinin Kur’an’da görünmesi, eğitimsel tecrübenin (*Bildungserlebnis*) hatalı bir şekilde asimilasyonu olarak yorumlanabilir.” Kur’an’da geçen yevm’ ve ‘Eyyamullah’ ifadelerinin kullanıldıkları bağlamları da Wansbrough, Kitab-ı Mukaddes’te bunlara mukabil gelen bağlamlarla irtibatlandırarak bunların Kitab-ı Mukaddes metinlerinde çizilen resimlerin muadilleri olduğunu düşünmektedir. Benzer şekilde ‘işaret/ayet’ kavramını da ele alan Wansbrough bu kavramın uluhiyetin tecellisi ve peygamberin delili anlamında kullanımıyla ilgili kelime şekillerinin ilahî cezalandırma (*retribution*) temasından daha geniş şekilde olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda ‘ayet’ kelimesi ile alakalı olarak kullanılan çeşitli kelimeleri naklettikten sonra, ‘ibret’ ve ‘mucize’ anlamında kullanıldığı yerleri Kitab-ı Mukaddes’te geçen bazı kısımlarla İbranice ifadeleriyle eşleştirmektedir.⁹⁴

Aynı işlemi Kur’an mesajının dört ana temasından üçüncüsü olarak gördüğü ‘sürgün’ (*exile*) konusu için de uygulamaya çalışan Wansbrough, sürgün kavramıyla ilgili betimlemelerin Kur’an’da geri çekilme anlamına gelen ‘i’tezele’ kelimesiyle ve ‘hecera’ fiilinin emir kipindeki formu kullanılarak ibadet, tefekkür ve şehitlik gibi amaçlarla bir mekânı değiştirme anlamında kullanıldığını söylemektedir. Örneğin, Müzzemmil Suresi onuncu ayetinde “اصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا” ifadesindeki ‘onlardan güzellikle ayrıl’ ifadesini Kitabı Mukaddes’ten mesela Genesis 12’de geçen bir ifadeyle eşleştirmektedir. Wansbrough’nun ilginç bir şekilde burada ve gösterdiği diğer örneklerde Allah’ın bir emri olarak ‘ayrıl’, ‘terk et’ gibi kelimelerle ifade edilen hicret olgusunu, sürgün şeklinde yorumladığı ve bunu da Kur’an’ın ana konularından biri olarak sunduğu görülmektedir.

Kur’an’ın dördüncü teması olarak gördüğü ‘misak’ konusunu da aynı şekilde Kur’an’da geçen ve sözleşme anlamı taşıyan kelimelerin isim ve fiil formlarını göstererek örneklendiren Wansbrough, ‘ahd’ ve ‘misak’ kelimelerinin Kur’an’da resmedilen şeklinin antlaşma anlamı taşıyan seküler hukuki terminolojiden ilahî onaylama eklenilerek oluşturulmuş bir gelişimi yansıttığını düşünmektedir. Yâni bu kavramlar Wansbrough’ya göre Allah ile ilişkilendirilerek kutsal bir ahit ya da ahitleşme betimlemesi oluşturulmuştur. Buna örnek olarak İsra Suresi otuz dördüncü ve Ahzab

⁹⁴ Wansbrough, QS, s. 4-6.

Suresi on beşinci ayetlerini göstermektedir. Bunu anlatırken de İbn Hişam'ın *Siyer*'inde bulunan Ümmet Belgesi'nde ahd ve misak kelimelerinin bulunmadığına dikkat çekmektedir. Bu kavramların da Kitab-ı Mukaddes geleneklerinden uyarlandığını düşünen Wansbrough'ya göre:

“Ahit betimlemesinin kaynağı şüphesiz Kitab-ı Mukaddes'tendir ve ağırlıklı olarak da Tevrat'ın ilk beş kitabı (*Pentateuch*)ndandır. İslam Kitabında yansıyan Musa'dan kalma ahit olgusunun anlatısal [*haggadic*] ilaveler sergilemesi ve hatta kavramsal bozulma göstermesi neredeyse hiç şaşırtıcı değildir, fakat dikkate değer olan şu ki; ahitin ne Rabbinik ne de Tesniyeci (Tevrat'ın beşinci kitabına ait) yorumu On Emir'in içeriğini ifadeyle sınırlı değildir.”

Görüldüğü üzere Wansbrough Kur'an mesajının çerçevesini oluşturduğunu düşündüğü ve ana temaları olarak tanımladığı dört kavramın Kur'an'da ifade edilirken aldıkları şekilsel formların Kitab-ı Mukaddes metin ve geleneklerinden uyarlandığı ve hatta kimi zaman bu uyarlamaların kusurlu bir şekilde yapıldığı düşüncesindedir.

Wansbrough incelediği kavramların aldıkları çeşitli formların Kur'an metninde yer almadan önce sosyal yada kültürel bir bağlam içerisinde kullanımı olduğunu düşünmektedir. Bu sosyal ya da kültürel bağlamı Almanca bir ifadeyle '*Sitz im Leben*' diye tabir etmektedir. Ona göre sosyal bir işlevi olan bu ifadeler, zaman içerisinde sabitleşerek kitabın bir parçası haline gelmiştir. Wansbrough bu görüşünü ikna edici, sağlam bir temele oturtmak için kimi zaman bir hayli zorlama yorumlara girmektedir. Örneğin; Sözleşme (*covenant*) kavramının Kur'an'da 'ittehaze', 'ahide' ve 'âhede' şekillerinde kullanımlarının sadece formal bir değişiklik olduğundan hareketle, “muhtemen çift taraflı ya da tek taraflı birbirinden ayrı sözleşme gelenekleri Kur'an betimlemesinde islam kelimesiyle ifade edilen teslimiyet kavramını üretmek için birleşmektedir” sonucunu çıkartmakta, Tevbe Suresi 1-10 ayetlerindeki 'beraa' kavramını, yahudi geleneğinde selam, huzur, barış anlamına gelen '*berit: shalom*' kavramıyla eşdeğer anlamda sunmaktadır. Tevbe Suresinin baş kısmındaki ayetlerin, Kur'an'daki 'sözleşme' kavramının sosyal kullanım ortamını göstermesi açısından delil olabileceğini söylerken bunu Yahudi sözleşme geleneğinin yazılı formülasyonunda hukukî ve kültürel elementlerin rolüne benzetmektedir.⁹⁵

⁹⁵ Wansbrough, QS, s. 11-12.

Wansbrough ayrıca, Kur'an'ın aslında birbirinden bağımsız olarak önceden mevcut olan ve bir takım edebî formülasyonlarla kitaba giren parçalardan oluştuğunu düşünmektedir. Bu parçaları tanımlarken Kitab-ı Mukaddes geleneğinde metinler arasından ibadet ya da öğretim amaçlı olarak seçilen kısımları ifade için kullanılan 'pericope' tabirini kullanmaktadır. Ona göre, Kur'an'da sınırlı bir kelimesel değişiklik gösteren bu formülasyonlar arasında, 'kul' ve 'eyyuha' kalıplarının sıkça kullanılmasıyla anlamsal bir örtüşme sağlanmaya çalışılmıştır. Kendi ifadeleriyle gösterecek olursak:

"Vahiy şeması Kur'an'ın teolojisinin ana konularını sunmak için tipik olarak kullanılan bir takım gelenekler [kalıplaşmış ifadeler] içermektedir. Nisbeten sınırlı bir kelime yelpazesi gösteren bu sözcükler, orjinalinde [birbiriyle] alakasız parçalar [pericopes]dan oluşturulmuş bir derleme olduğu izlenimini desteklemeye yaramaktadır. 'Kul' ve 'eyyuha' kelimelerinin yüksek oranda bir sıklık ve yayılımından bir derecede bağlamsal bir örtüşme beklenmektedir. Ancak, şekilsel açıdan bakıldığında bu sözcükler sabit/müsellem [apodictic], yalvarış nitelikli [supplicatory] ve öyküsel [narrative] olarak tesbit edilebilir. Bu itibarla onlar, peygamber edebiyatının genellikle minimal düzeyde temel ifade parçalarının sembolüğü olarak görülebilir. Nadiren azaltılabilen bu ifadeler, genellikle yazım öncesi bir şekil ve zaman zaman da kitaptakinden başka ve dildeki farkedilir bir işlevi yansıtır."96

Buna ilaveten, Wansbrough Kur'an metninin mantıksal bir yapısı olmadığını da düşünmektedir. Bu iddiasını ortaya atarken diğer bir oryantalist olan Josef Horowitz'in Kur'an'da 'kul' kelimesinin sıklıkla kullanımından sonuç olarak Kur'an'ın tamamının İslam açısından Allah'ın keliması olarak görülmesi gerektiği şeklindeki değerlendirmesini eleştirmekte, bunun fazla dogmatik bir yaklaşım olduğunu ve doktrinsel açıdan sağlam ama şekilsel eleştiri metodu (*form critical approach*) açısından çok sinir bozucu olduğunu söylemektedir. Çünkü O'na göre, Kur'an'daki edebî şekillerin gelişimine dair [sözde] sorunlar, çözmek bir yana, tanımlanması dahi zor olduğundan Kur'an vahyinin oluşturulmasının İbranî peygamberler literatürüne benzer olduğu yönünde bir iddiada bulunulamamıştı. Wansbrough'ya göre Kur'an, 'tanımlanamaz bir düzen içerisinde tanımlanabilir edebî şekiller çeşitliliği' sunan bir kitaptır. Bu bağlamda Suyuti'den delil göstererek Kur'an'da Allah'a değil de Hz.

⁹⁶ Wansbrough, QS, s. 12.

Peygamber'e (s), Cebrail'e (a) ve diğer meleklerle atfedilen sözleri ve bazı ayetlerde 'kâle' fiilinin emir kipinin 'takdire' bulunmasını örneklemektedir.⁹⁷

Wansbrough'nun analizlerinden anlaşıldığı kadarıyla, tanımlanabilir yapılar olarak sunduğu şeyler cümleler içerisinde geçen kelimelerin işlevsel rolleridir. Örneğin Wansbrough 'Kâle' fiilinin Kur'an'da kullanımlarını anlatırken kimi yerlerde Allah'ın üçüncü şahıs olarak cümlede kullanıldığını, kimi yerlerde direkt emir kipinin bulunduğunu, kimi zaman da peygamber sözlerine giriş yaparken kullanıldığını vs. dile getirmektedir. Kur'an'da 'ya buneyye', 'ya eyyuha' ya da 'ya benî âdeme' gibi çeşitli hitap formlarının da geçtikleri yerleri örnekledikten sonra bunları yine Kitab-ı Mukaddes metinlerindeki benzer ifadelerle karşılaştırmakta ve eşleştirmektedir.⁹⁸

Wansbrough'ya göre, Kur'an'da geçen ibadetler, dua ve kıssaların anlatımıyla ilgili ifadeler hep bir şekilde toplumda önceden var olan adetler, deyişler, gelenekler ya da Kitab-ı Mukaddes metin ve yorumlarından uyarlanmış şekillerdir. Bu nedenle Wansbrough örneklediği kavramları, bazen bunlarla alakalı gördüğü Cahiliye Arap toplumu adet ve kavramlarıyla daha çok da Yahudi geleneklerinden bir takım kavram ve olgularla ilişkilendirmektedir. Sonuçta Kur'an'ın yapısının karmaşık olduğu, mantıksal bir yapı arz etmediği, parçalı (*fragmentary*) bir özellik gösterdiği ve içerdiği kavram ve ifade tarzlarının Arap değil Semitik literatürüne dayandığı şeklinde bir resim çizmektedir.

Wansbrough'nun Kur'an ayetlerinin yapısı hakkındaki görüşünü toparlayacak olursak; O'na göre, aslı Yahudi kutsal kitabı ve geleneklerinde bulunan ve onlardan alınarak ya da etkilenecek toplum içinde bir işlevi ve kullanım alanı (*Sitz im Leben*) bulunan çeşitli ve birbirinden bağımsız ifadeler (*pericopes*) sınırlı bir kelime yelpazesi (*limited lexical range*) içerisinde bir takım formulasyonlarla ('kul' ve 'eyyuha' gibi) kutsal kitabın parçası haline getirilmiştir. Bu parçalarda göndergesel bir üslup kullanılarak kıssalar ve diğer anlatımlar toplumun bunları bildiği varsayımıyla eksik bırakılmıştır. Kutsal kitap özerklik kazanarak diğer yazı türlerinden ayrılınca hikayelerde ve ayetlerde eksik ya da muğlak bırakılan kısımlar tefsirlerde açıklanmıştır.

⁹⁷ Wansbrough, QS, s. 13-14.

⁹⁸ Wansbrough, QS, s. 14-15.

2.8.2 Kur'an Tarihine Bakışı

Yaptığı dilsel incelemelerden sonra sosyolojik çıkarımlarda bulunan Wansbrough Kur'an'ın yazıldığı toplum içerisinde yoğun polemik bir ortam olduğunu düşünmekte ve incelemelerini hep buna delil olarak sunmaktadır. Örneğin Kur'an'da yer alan kıssalar içerisinde kullanılan bazı kelimelerin çeşitli şekillerini naklettikten sonra Kur'an'da yer alan bu şekillerin toplumda önceden bir kullanım alanı olduğu (*Sitz im Leben*) tezinin “esasen vaaz amaçlı anlatılan orijinalinde birbirinden farklı parçalar olarak bulunma ihtimaline yöneldiğini” söylemektedir. O'na göre:

“Elbette ki bu parçaların kaynağı olabilecek birkaç durum olabilir. Ama beraber düşünüldüğünde, atıf miktarı, retorik araçların mekanik bir şekilde tekrarlı kullanımı ve rahatsız edici polemik bir üslup, hepsi aşına olunan bir kutsal kitap külliyyatının aşına olunmayan bir doktrinin hizmetine konuluyor olduğu güçlü bir mezhebî ortama işaret etmektedir.”⁹⁹

Yâni, Wansbrough'ya göre Araplar aşına oldukları Yahudi gelenek ve kitaplarını henüz sınırları belli olmayan bir dinin ve en başta onun kutsal kitabının oluşturulması için kullanmıştır. Wansbrough benzer bir çıkarımı Kur'an'da ‘kıyamet ve haşır’ meselesinin anlatımıyla ilgili kelimeleri sıraladıktan sonra da yapmaktadır. Ona göre, Yunanca ‘anastasis’ kelimesinin ödünç alınan bir çevirisi olan Süryanice ‘qeyamta’ kelimesinin Araplar tarafından alıntı yapılmasıyla kıyamet günü ile ilgili kavramlar ve kıyamet imajı oluşturulmuştur. Wansbrough'ya göre bu da İslamın kutsal kitabının meydana getirildiği polemik ortamı gösteren diğer bir delildir.¹⁰⁰

Wansbrough'nun iddiasına göre Kur'an'ın vücuda gelişi, bir taklit süreci (*mimetic process*) sonucunda olmuştur. Fakat bu süreç ‘karmaşık bir süreç’tir. Ona göre Kur'an'ın kinayeli üslubu Eski ve Yeni Ahit arasında var olduğu kabul edilen mecazî yorumsal ilişkinin Kur'an'da bulunmasını önlemektedir. Yani Wansbrough'ya göre Kur'an'ın monoteistik imajını oluşturan konularında ön gördüğü gibi önceki kitaplardaki bir takım sabitleşmiş şekiller Kur'an'da da bulunmaktadır. Fakat bunlar genelde kısaca ve göndermeler şeklinde yansıtılmış, detaylar verilmemiş ve geliştirilmemiştir. Dolayısıyla Kur'an'daki edebi şekiller önceki kitaplardaki sabitleşmiş formların birebir alıntısı gibi görülemez. Ona göre bunun nedeni Kur'an'ın bir polemik ortamından kaynaklanıyor olmasıdır.

⁹⁹ Wansbrough, QS, s. 20.

¹⁰⁰ Wansbrough, QS, s. 33.

Wansbrough, bu polemik ortamı ve önceki kitaplarla Kur'an'ın oluşumu arasında öngördüğü ilişkiyi göstermek için Kur'an'da vahy olgusunun geçtiği ayetlerden Şura Suresinin ellibirinci ayetini delil göstermektedir. Buna göre, ayette belirtildiği üzere Allah'ın insanlarla direkt, perde arkasından ya da bir elçi vasıtasıyla konuşmasını ifade eden 3 farklı şeklin müslümanların vahiy olgusu etrafındaki görüşlerini şekillendirdiğini söylemektedir, ancak Wansbrough'ya göre burada bir ikilem sözkonusudur. Bu ikilem; vahyin Allah'ın aracısız konuşması mı, yoksa melek vasıtasıyla Allah'ın konuşmasının peygambere aktarılması mı olduğudur. Vahyin çeşitli ayetlerde yan anlamlarında kullanımlarını da örnekledikten sonra Wansbrough, Zemahşeri'nin bu ayete dair tefsirinde Hz. Musa'nın ve meleklerin dolaylı olarak/perde arkasından Allah'ın kelamına mazhar olduklarını, Yahudilerin ise Hz. Musa'nın doğrudan ve şahsen Allah tarafından hitaba mazhar olduğunu iddia ettiklerini nakletmesini ve bu naklin Mukâtil bin Süleyman'ın tefsirinde de bulunmasını Müslümanların görüşlerinin oluştuğu polemik ortamın bir belirtisi olarak görmektedir.

Wansbrough'ya göre, Kur'an'da Fussilet Suresi beşinci ayetteki 'perde' ifadesi, Kitab-ı Mukaddes'teki '*masveh/kalyrna*' ifadesinin bir yansımasıdır ve Şûra Suresi ellibirinci ayetindeki sembolizm ise Rabbinik Yahudi geleneğine özgüdür. Vahiy olgusu ile ilgili kavramları bu şekilde kıyaslamalarla bazı diğer oryantalistlerin de öne sürdüğü şu hükmü paylaşmaktadır:

"Tevratın ilk beş kitabındaki ve önceki peygamberlerdeki Allah'ın aracısız olarak insanlara tezahürü Kur'an'ın da aralarında sayılabileceği peygamber literatüründe elçi formülasyonlarına ve emir kipli kullanıma başvurularak yeniden şekillendirildi."¹⁰¹

O'na göre, vahy son şeklini aldığında Suyuti tarafından anlamı genişletildiği şekilde sadece Allah'ın açık sözünü değil, insanların aralarında algıladıkları şekilde O'nun niyetini yâni ilhamı da kapsamaktaydı.¹⁰²

Bununla birlikte Kur'an vahyinin nasıl indiği/tamamlandığı konusunda; Müslümanların onu Tevrat'tan farklı kılmak için bir tartışma içine girdiklerini ve Furkan Suresi 32. Ayetinde ifade edildiği üzere onun peyder pey inzal edildiği şeklinde bir resim oluşturulduğunu düşünmektedir. Ancak bu arada önce Hz. Muhammed (s) ile Hz Musa (a) arasında bir seviye eşitliği sağlanması için Kur'an'ın önce dünya semasına

¹⁰¹ Wansbrough, QS, s. 35-36.

¹⁰² Ay.

toptan, sonra da daha üstün olduğunu göstermek için kısım kısım indirildiği şeklinde bir tanımlamanın hem Kur'an'da ayet ifadeleriyle hem de tefsir literatüründe ifadelerle desteklenerek sağlamlaştırıldığını düşünmektedir. Wansbrough'ya göre bu peyderpey nüzul (*serial revelation*) olayının tanımlanması gerekmektedir. Bunun için de 'ahbar/esbab-ı nüzul' bilgileriyle Kur'an ayetlerine titiz bir kronoloji oluşturularak fazlasıyla bu ihtiyaç karşılandı. Bu bilgiler, en veciz şekilde ahkam (*halakhi*) tefsirlerinde ifade edildi. Ona göre, "rastgele bir özellik gösteren bu bilgiler, Kur'an vahyini Arap peygamberin çağrısını takiben yirmi-yirmi beş yıllık bir sürece anlamlı bir şekilde yaymaya çalışan tefsircilerin çabalarına eşlik eden, belki de daha önceden oluşan, sözde tarihsel literatürde en iyi şekilde gözlemlenebilir."¹⁰³

Wansbrough'ya göre bunun en tipik örneği Cafer bin Ebî Talib ile Habeş Meliki Necaşi arasında geçtiği nakledilen rivayettir. Bu rivayette geçen Hz. Cafer'in Necaşi'nin huzurunda söylediği sözleri cümle cümle sıralayarak bunlarla benzer anlam ifade eden ayetler ya da ayetlerdeki bazı kelimeler arasında bağlantılar kuran Wansbrough buradan şu sonucu çıkarmaktadır:

"Şimdi, bu çok kısa hal bilgileri ile Kur'an vahyinin resmi metni arasındaki tam ilişki direkt olarak belli değildir. Necaşi ile Cafer'in görüşmesinin tarihsel olarak kabulü, ya bu görüşmede ifade edilen buyrukların Habeşistan'a göçten önce vahyin konusu olduğunu ya da sonradan onaylanan veya kitaba dahil edilen peygamber söylencelerini temsil etmektedir. Diğer taraftan rivayetin yapısı, Kur'an'daki ifadelerin dikkatli bir şekilde retorik formülasyonunun genellikle o olayın tarihinden sonra nazil olduğunun sanıldığını akla getirmektedir."¹⁰⁴

Önce bu şekilde karmaşık bir tablo çizen Wansbrough, daha sonra net bir şekilde buradan Kitab-ı Mukaddes literatürü ile nasıl bir bağlantı kuracağını ortaya koymaktadır. Kendi cümlelerinden aktaracak olursak:

'Cafer'in beyanının Kur'an'ın resmi metnine dahil edilmeden önce bir aktarım aşaması gösteren peygamber söylencelerinin bir rivayeti olarak yorumlanabileceğini önerdim. O rivayetin esas bir özelliği ve tefsir literatürünün bir türü olarak Siyer'in de genel özelliği, hikayeli anlatım [*narratio*] dır. Kitab- Mukaddes literatüründe yaygın olan bu araç, bir peygamberin fiillerinin ya da sözlerinin, içerisinde ya da onun vesilesi ile sunulabileceği tarihsel koşullar bağlamı ya da en azından muğlak tarihsel bir

¹⁰³ Wansbrough, QS, s. 38.

¹⁰⁴ Wansbrough, QS, s. 41.

gönderme sağlar. Yahudi kutsal kitabı için zaman içerisinde o tür rivayetlerin peygamber sözlerinin edebî şekilde yeniden oluşturulması üzerinde önceliği resmileşmişti. Aynı değilse de benzer bir sürecin Müslümanların kutsal kitabı için de doğru olduğunu varsaymak, bu özel durumda Siyer'in kendi redaksiyon tarihinden dolayı karmaşık olsa da bana anlamsız gelmemektedir.”¹⁰⁵

Yâni Wansbrough'ya göre, Kur'an'daki ifadeler kitaba yerleştirilmeden önce hikayeler şeklinde bulunuyordu ya da böyle hikayeler uydurularak onlar tarihsel bir bağlama oturtuluyor ve bir kronoloji oluşturuluyordu. Bu iş de bir tefsir türü (?) olan Siyer kitaplarıyla sağlanmaktaydı.

Kur'an Tarihi (Geschichte des Qorans) isimli çalışmasıyla oryantalistler için baş ucu niteliğinde bir eser bırakan Nöldeke'nin Kur'an tarihine dair İslam kaynaklarındaki rivayetleri inceledikten sonra vardığı sonucu da eleştiren Wansbrough, Nöldeke'nin ifade ettiği gibi 'Kur'an'ın Hristiyan ve Yahudi kutsal kitaplarına tam zıt olarak bir nesil süresi içinde meydana geldiği' görüşünü doğru bulmamakta ve tefsir rivayetlerinden ayrı olarak Kur'an'ın kendisinin bu savı pek desteklemediğini öne sürmektedir.¹⁰⁶ Wansbrough'ya göre, Kur'an yalnızca Kitab-ı Mukaddes metinleri esas alınarak derlenmiş bir kitap değil, aynı zamanda bu derleme olayı birden fazla generasyon süresi içerisinde meydana getirilmiştir. Kendi ifadesiyle nakledecek olursak:

“Aslında, benim bu belgeyle ilgili tanımlamamdan görülebilir ki Müslümanların kitabı sadece karma [*composite*] değil, ve böyle olduğu Kur'an tefsirinin türsel analizinden çıkarılabilir, aynı zamanda bu işin gerçekleşmesi için gereken süre de tek bir nesilden çok daha fazla idi.”¹⁰⁷

Burada, Wansbrough iddiasını bir adım daha öteye götürmekte ve erken dönem Kur'an tefsirlerinden inceledikleri arasında yaptığı türsel sınıflandırmadan¹⁰⁸ yola çıkarak Kur'an'ın uzun bir dönemde farklı generasyonlar tarafından oluşturulmuş bir metin olduğu sonucunu çıkarmaktadır.

Wansbrough'ya göre Kur'an'ın resmî kutsal kitap haline gelme sürecinde Kur'an'a dair dahilî bilgiler kadar haricî bilgilerin de İslam toplumunun onlara dini hayat için normatif bir değer vermelerinden dolayı eşit derecede önemi vardı. Bu noktada Schacht'ın İslam hukuku ile çalışmalarından çıkardığı sonuca değinen

¹⁰⁵ Wansbrough, QS, s. 42.

¹⁰⁶ Wansbrough, QS, s. 43-44.

¹⁰⁷ Wansbrough, QS, s. 44.

¹⁰⁸ Wansbrough'a Göre Tefsir Çeşitleri bölümünde bunları anlatacağız.

Wansbrough, onunla da yetinmeyip Kur'an tarihine yönelik başka çıkarımlarda da bulunmaktadır. Schacht'a göre İslam hukuk doktrini birkaç istisna dışında Kur'an'dan kaynağını almıyordu. Wansbrough buna ilaveten; o birkaç istisnanın da Kur'an'ın kitap olarak varlığına delil olamayacağını ve hatta hukukun kitaba referans yaptığı noktaların bile zorunlu olarak kitabî kaynağın daha önceden var olduğunun delili olamayacağını iddia etmektedir. Wansbrough'nun ifadesine göre;

“Kitaptan hukukun oluşturulması, yâni ahkam tefsiri (*halakhic exegesis*), üçüncü/dokuzuncu yüzyılın bir kavramıdır ve buradaki apaçık çıkarım da kuşkusuz sessizlik delili (*argumentum e silentio*)dir. Kaynak materyalin kronolojisi ondan bahsedilmiş olmasını gerektirir. Benzer bir negatif delil de Wensick tarafından yaklaşık olarak ikinci/sekizinci yüzyılın ortalarına tarihlendirilen *Fıkh Akbar I*'de Kur'an'a her hangi bir gönderme yapılmamış olmasıdır. Ayrıca, kitabın metninin sabitleştirilmesi (*masoretic exegesis*) üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan önce edebî ifadesi doğrulanmamış bir faaliyettir ve klasik *mesâhif* literatürünün ortaya çıkışı, hatta daha sonradır. Elbette, kutsal kitabın malzemelerinin o yoğun edebî faaliyet döneminden önce bir şekilde var olmadığını iddia etmek mümkün de, gerekli de değildir, ama Osman'a dayanan düzeltme rivayetlerinin gerektirdiği gibi standart bir metin tesisi zor bir olasılıkla daha önceden gerçekleşmiş olabilir.”¹⁰⁹

Görüldüğü üzere Wansbrough yalnızca İslam kaynaklarındaki rivayetleri geçersiz kılmakla bırakmıyor, aynı zamanda bir tefsir türü olarak belirttiği *masoretic* (dilsel/icażî) tefsirleri Kur'an'ın stabilizasyon çalışmaları olarak yansıtmakta ve Kur'an'ın bir kitap olarak üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan önce mevcut olamayacağı iddiasında bulunmaktadır. Buna delil olarak da sessizlik delili (*argumentum e silentio*) şeklinde bir delil göstermektedir. Yâni, Kur'an'ın bir ‘kitap’ olarak ifadesinin ahkam tefsirlerinden önce bulunmamasını ve İmam-ı A'zam'dan nakledilen *Fıkh Akbar I*'de Kur'an'a bir gönderme yapılmamasını göstermektedir.

Wansbrough'ya göre bugün tutarlı bir gelenek şeklinde görünen İslam monoteizmi ancak Hicri 3./Miladi 9. Yüzyılda ortaya çıkmıştır. İddiasına göre, bundan önce ise Yahudi geleneklerinin ağır etkisi altında kalan çeşitli grupların polemik ve dogmatik tartışmalarından oluşan mezhebsel bir ortam vardı. Wansbrough, uzun ve çok yönlü bir cemaat/ümme oluşturma (*Gemeindebildung*) süreci sonucunda İslam

¹⁰⁹ Wansbrough, QS, s. 44.

kitabının kanonik metninin oluştuğunu iddia etmektedir. Bu uzun süreci ise şöyle izah etmektedir:

“Şimdi bu süreç birkaç unsurun uyumlu tanzimiyle tanımlanabilir: peygamberî söylenceler külliyyatı, bir peygamber figürü, kutsal bir dil ve bu üçü için açık bir ilahî destek. Bu unsurların gelişiminin ve az yada çok tatmin edici son bir sentezin oluşum biçiminin yeniden inşası ancak varsayıma dayalı olabilir. Önceki gözlemlerimden anlaşılabilceği üzere ben bu unsurların [Müslüman] toplum içerisinde edinimine yukarıda ortaya konulan sıra içerisinde meydana geldiği gözüyle bakıyorum. Bu unsurların etkileşimi zihinde şöyle canlandırılabilir: Birkaç kısmen örtüşen (bariz şekilde Musevilik damgası taşıyan) söylenceler külliyyatının (Muhammedî rivayetler [*Muhammadan evangelium*] malzemelerinin Arap bir tanrı adamına uyarlanmasıyla oluşturulmuş) bir Kitab-ı Mukaddes peygamberi imgesine (Rabbînik Yahudiliği etkisiyle aracısız ve en sonunda Allahın taklid edilmez keliması olarak uyarlanmış) geleneksel bir kurtuluş mesajı ile beraber atfedilmesiyle.”¹¹⁰

Yine Wansbrough’ya göre “sürecin son aşamasının yerine getirilmesi Kur’an’ın mahluk olmadığının ilanı ile eşleştirilebilir” di.¹¹¹

Wansbrough Kur’an’ın kelimullah olarak tanımlanmasının Kur’an’da bir ayet olarak bulunan geleneksel bir mecazi ifadeden yola çıkılarak, hatta mecazî anlamın gerçek anlama dönüştürülmesiyle yapıldığını iddia etmiştir. Yine kendi ifadeleriyle aktaracak olursak:

“Kur’an belgesinin kelimullah olarak belirlenmesi geleneksel bir mecazdan çıkarılmıştır. Örneğin; فَاجْرُهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ (Kur’an 9: 6). Kur’an belgesinin ilahî sıfatlar tartışmalarında yorumlandığı şekilde kelimullah olarak tanımlanmasının diğer bir örneği, بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ (Kur’an 85: 21-22) deki betimlemeye dayandırılabilceği mecazî bir anlamdan gerçek anlama geçişi gerektirdiği görünmektedir”¹¹²

Wansbrough’ya göre ikinci ayetteki tanımlama eski ve iyice yerleşmiş bir gelenek olarak eskiden beri bulunuyordu ve orijinalinde vahiy kayıtlarını içeren bir kitap olarak değil ancak Tanrının emirleri, kanun anlamında kullanılıyordu. Kendi ifadesiyle:

¹¹⁰Wansbrough, QS, s. 83.

¹¹¹ Ay.

¹¹² Ay.

“Sıfat tartışmalarında büyük önem taşıyan bu ayetin çağrışım yaptırdığı semavî ilk örnek kavramı, kastedilenin emir, kanun hatta kayıt olarak Tanrının kelamı olduğu, fakat vahiy kayıtlarını içeren bir kitap anlamında değil, eski ve iyice yerleşmiş bir geleneğe aittir.”¹¹³

O’na göre ayette geçen ‘Levh’ kelimesi kanun anlamı da içermektedir ve bu kavramdan dolayı Kur’an da Musevi hukuku ve özellikle de Rabbinik düşüncede bulunan Tevrat’ın taklit edilmez kelimullah olarak ezelden beri var olduğu fikriyle eşleştirilebilir:

“Lawh (levha) kelimesinde mevcut olan kanun anlamından yola çıkarak, en azından 85:21-22’de geçen Kur’an kelimesi, işlevsel olarak Musevi hukukuyla ve daha da özellikle Tevrat’ı ezeli taklit edilmez Allah kelamı olarak gören Rabbinik düşünceyle eşleştirilerek algılanabilir.”¹¹⁴

Wansbrough’ya göre böylece Kur’an’ın Allah’ın fermanı ve en yüksek otorite olarak lanse edilmesiyle toplum hayatında kuralları belirleyen bir kaynak olarak kabul görmesi çözüme kavuşturulmuş, fakat buna rağmen içerisinde ikileme neden olan ifadeler kalmış ve bunlar da tefsir eserleriyle giderilmeye çalışılmıştır. Yine kendi ifadelerinde bu iddiasını gösterecek olursak:

“En yüksek olan Tanrı fermanının otoritesinin böylece sabitleştirilebilmesi toplum hayatında kitabın kural belirleyici olma meselesine az ya da çok tatmin edici bir çözüm sağlamıştır. Ancak [yine de] muhtemel ikilik iddialarından kaynaklanabilecek teolojik sorunlar içerisinde kalmıştı ve bunları çözmeye ya da savuşturmaya yönelik teşebbüsler *masoretic* tefsir çalışmalarında açıkça görülmektedir, örneğin; Ebu Ubeyde’nin Kur’an 85:22 ayetini ‘*fî lûhin mahfûzun*’ olarak yorumlaması.”¹¹⁵

Wansbrough’nun Kur’an’ın resmî mushaf ve tartışmasız kelimullah olarak ilan edilmesinde tefsirlerin esas rolü olduğu şeklindeki fikrini, benzer şekilde Kur’an’ın kanonikleşmesinde büyük etkisi olduğunu düşündüğü ve *masoretic* tefsirler tabir ettiği tefsir türü hakkındaki yorumlarını sonuçlandırırken yine görmekteyiz:

“Ancak hukukun ilahî ferman olarak ifade edilmesinden sonradır ki, esasen polemik baskıların sonucu olarak, kanonik mushaf resmîleştirildi. [Böylece konumu] sağlamlaştırılınca, vahiy belgesi artık sadece kelimullah değil aynı zamanda ve eşit

¹¹³ Ay.

¹¹⁴ Wansbrough, QS, s. 83.

¹¹⁵ Ay.

derecede önemle ulusal edebiyatın da bir anıtı oldu. Bu kapasiteyle topluma ve tartışma amacına hizmeti [de] sınırsızdı.”¹¹⁶

Wansbrough’ya göre, Kur’an’ın Hz. Osman döneminde istinsah ve teksiri ile ilgili rivayetler iki ihtimali akla getirmektedir. Birincisi, farklı mushafların ortadan kaldırılması yönünde yapılan çalışma o kadar başarılı olmuştu ki ciddi bir muhalefet izi kalmamıştı. Bu birinci ihtimal, Kur’an’la ilgili oluşturulan kronolojik silsile halindeki literatürde yedinci yüzyılın ortalarından daha öncesinde var olan bir kitaba referanslar bulunmamasından dolayı geçersiz olmaktaydı. İkincisi, bu rivayetler başka bir amaca hizmet etmek için kurgulanmıştı. Wansbrough’ya göre, bu ikinci ihtimal yeni oluşan bağımsız bir dinî toplumun kendi kökenini tanımlamak için başvurduğu araç konusunda ilginç ama doğal olarak sonuçsuz bir spekülasyonu akla getiriyordu. Bu konuda Wansbrough Yahudi kutsal kitabının kanonlaşmasında Yavneh konsilinin rolünü ifade eden Rabbinik Yahudi modelinin alınmış olma ihtimali bulunduğunu düşünmektedir. Yâni Hz. Osman’a dayandırılan istinsah ve teksirin bir ilk Kitap’tan yapıldığını ifade eden rivayetler, Wansbrough’ya göre, Tevrat’ın Hz. Musa tarafından kitap şeklinde alınması konusundaki Rabbinik görüşlerin yansımasıdır.¹¹⁷

Wansbrough’ya göre, Müslümanlar arasında vahyin geliş şekilleriyle ilgili tartışmalarda Hz. Musa (a) ve Hz. Muhammed’in (s) kelimullahı mazhar olarak gösterilmeleri bu varsayımı desteklemektedir. Dahası, ‘ilk metin’ (*Urtext*) kavramının temel kaynağı Cebrail (a) ile Hz. Peygamber arasında gerçekleştiği rivayet edilen ‘son arz’ olayında görülmektedir. Ona göre, nasih ve mensuh ayetleri birbirinden ayırmak için anlatılagelen bu rivayet ‘nesh’ doktrininin oluşmasını sağlamış ve ahkam tefsirlerinin konusu olmuştur. Wansbrough’ya göre, bu doktrinin sonradan yapılan formulasyonları nesh sürecinin peygamberin vefatı esnasında tamamlanmamış olmasını ve dolayısıyla vahy metninin kesin düzenlenmesinin de o tarihten sonraya kalmasını gerektiriyordu. Bu yüzden de Hz. Osman’ın Kur’an’ı teksirine dair rivayetler bu amaca ulaşmak için bir araç olarak kullanıldı.¹¹⁸

Hz. Hafsa’nın mushafıyla ilgili rivayetleri de aynı kategoride değerlendiren Wansbrough, o rivayetin de aradaki tarihsel devamlılığı sağlamak için kurgulandığını düşünmektedir. Wansbrough’ya göre, sonuçta bunlarla ilgili olarak iki yorum sözkonusudur ve her hangi birini seçmek konusunda da bir zorunluluk yoktur. Bunlar;

¹¹⁶ Wansbrough, QS, s. 227.

¹¹⁷ Wansbrough, QS, s. 45.

¹¹⁸ Wansbrough, QS, s. 46.

ya Hz. Osman'a dayanan teksir rivayeti Yavne'deki Rabbinik akademinin bir yansımasıdır; ya da ahkam tefsircilerinin mantıksal yapılandırmasıdır.¹¹⁹

Bununla birlikte yine Wansbrough'ya göre, Kur'an'ın yapısı, onun kasden hazırlama sonucu olduğu teorisine az bir destek sunmaktadır. Ona göre, özellikle farklı şekillerde ibret amaçlı anlatılan kıssalarda ve teşvik, terhib ya da kıyametle ilgili içerikleri olan pasajlardaki eksiltili ifadeler ve tekrarlar o kadardır ki bir ya da bir çok kişinin dikkatli bir şekilde gerçekleştirdiği projeyi değil, daha ziyade orjinalinde bağımsız olan rivayetlerden uzun bir aktarım süreci esnasında organik bir gelişimin ürünü olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca, Ona göre, bağımsız olan parçalar sınırlı sayıda retorik aletlerle bir ölçüde birleşik hale getirilmiştir ki bu, Kur'an'ın tekrarlı yapısını ve onun sonucu olarak ortaya çıkan üslupsal homojenliğini açıklayabilir.¹²⁰

Kelimelerin şekillerinden hareketle karşımıza kimin neyi yaptığı belli olmayan muğlak bir tablo çizen Wansbrough, görüldüğü üzere İslam kaynaklarındaki rivayetlere her hangi bir tarihsel gerçeklik imkanı tanımadığından dolayı, tamamını tesadüfen gelişmiş büyük bir komplo organizasyonunun parçaları olarak sunmaktadır. Yani Wansbrough'ya göre Müslümanlar uzun bir dönem içerisinde hem kendilerini hem de sonra gelecek nesilleri kandırmak, yeni oluşturdukları dinlerine kaynak oluşturmak için önce çeşitli söylencelerden Kur'an'ı, sonra ya da beraberinde esbab-ı nüzul haberlerini ve mushaf haline geliş ve teksirine dair rivayetleri ya Rabbinik Yahudilikteki işleri taklit ederek ya da sonradan kurgulayarak oluşturmuş olmaktadır.

2.8.3 Erken Dönem İslam Toplumu Ve Sünnet'e Bakışı

Kur'an'ın aslında birbirinden bağımsız parçalar(*pericopes*)dan, bu parçaların da peygamberî söylence(*logia*)lerden oluştuğu şeklinde bir hipotez oluşturan Wansbrough'ya göre Kur'an'ın kanonlaşması, vahyin aktarım tarihi açısından bir dönüm noktası oluşturmaktadır ve bu olay ikinci/sekizinci yüzyılın sonundan önce gerçekleşmiş olamaz. Ona göre bu *pericope* hipotezi anlamlı kabul edildiğinde peygamberî söylencelerin muhafaza edilmiş ve nesilden nesile aktarılmış olabileceği bir çevre fikriyle tamamlanmalıdır. Burada da İslam toplumu ile Yahudi gelenekleri arasında bir bağlantı kurmaya çalışan Wansbrough, Yahudilik'te Allah kelamının *Rabbinic* ve

¹¹⁹ Ay.

¹²⁰ Wansbrough, QS, s. 47.

Apostolic formülasyonlarının muhafaza ve aktarımında Kudüs'ün bir merkez olması gibi Müslümanların da bu işlevi görmek üzere Medine'yi bu tür rivayetlere konu edindiklerini düşünmektedir. Ona göre, eğer tefsir literatürünün kökenleri sosyal ve siyâsi gelişmenin bir sonucu olarak Mezopotamya'da konumlandırılırsa, literatürdeki tanımlaması İslamın hikayesini birinci/yedinci yüzyılda Arap yarımadasının özellikle de Hicaz'ın tarihiyle bitişik olduğunu göstermek için tasarlanan sosyal ve siyasi gelişimin paradoksal bir sonucu olacaktır.¹²¹

Wansbrough'nun bu düşüncelerinde ilginç bir şekilde, ortaya attığı bir hipotezi anlamlı kılmak için başka birini daha ileri sürmek durumunda kaldığı gözükmektedir. Ona göre, tefsir literatürü yani İslamın ilk kaynak kitapları bölgedeki sosyal ve siyasi gelişimin bir sonucu olarak Mezopotamya'dan kaynaklanıyor olması gerekirken Müslümanlar Yahudi geleneğini taklit neticesinde Hicaz bölgesini ve Medine'yi bir merkez gibi göstermeye çalışmışlardır. Ona göre, söylenceler külliyyatının gelişimi Doğu'ya özgü monoteist akım çerçevesinde esasen mezhebsel olan çevreler içinde meydana gelmiştir. Böyle bir çevrenin varlığına delil olarak da yahudi Chaim Rabin'in *Qumran Studies* isimli eserinde İslamî terminoloji ile bir yahudi topluluğu olan Qumran tarikatının kullandığı terminoloji arasındaki paralellikleri göstermektedir. Wansbrough'ya göre her nereye konumlandırılırsa da ilgili mezhep grubu/topluluğu tarafından söylence rivayeti/geleneğinin gelişimi ve devamı kanun koyucu ya da hukukî otoritenin gereklerinden ziyade mezhebsel yada eğitsel gerekliliklere bağlanabilir. Dolayısıyla hukukî otorite bizzat kanunlaşma sürecini yerine getirirken mezhep de geleneğin liturjik ve didaktik işlevlerini karşılıyordu. Böylece Wansbrough'ya göre, kanonlaşma sürecinin tamamı aynı zamanda cemaat/ümme oluşurma (*Gemeindebildung*) süreci olarak görünmektedir.¹²²

Yahudi geleneklerinin ağır etkisi altında kalan çeşitli grupların polemik ve dogmatik tartışmalarından oluşan böyle mezhebsel bir ortamda Wansbrough'ya göre İslam kitabı uzun ve çok yönlü bir cemaat/ümme oluşurma (*Gemeindebildung*) süreci sonucunda kanonik bir metne dönüşmüştü. Bu uzun süreçle ilgili düşüncelerine tekrar bakacak olursak:

“Şimdi bu süreç birkaç unsurun uyumlu tanzimiyle tanımlanabilir: peygamberî söylenceler külliyyatı, bir peygamber figürü, kutsal bir dil ve bu üçü için açık bir ilahî

¹²¹ Wansbrough, QS, s. 50.

¹²² Wansbrough, QS, s. 51.

destek. Bu unsurların gelişiminin ve az yada çok tatmin edici son bir sentezin oluşum biçiminin yeniden inşası ancak varsayıma dayalı olabilir. Önceki gözlemlerimden anlaşılabilirce üzere ben bu unsurların [Müslüman] toplum içerisinde edinimine yukarıda ortaya konulan sıra içerisinde meydana geldiği gözüyle bakıyorum. Bu unsurların etkileşimi zihinde şöyle canlandırılabilir: Birkaç kısmen örtüşen (bariz şekilde Musevilik damgası taşıyan) söylenceler külliyyatının (Muhammedî rivayetler [*Muhammadan evangelium*] malzemelerinin Arap bir tanrı adamına uyarlanmasıyla oluşturulmuş) bir Kitab-ı Mukaddes peygamberi imgesine (Rabbînik Yahudiliği etkisiyle aracısız ve en sonunda Allahın taklid edilmez keliması olarak uyarlanmış) geleneksel bir kurtuluş mesajı ile beraber atfedilmesiyle.”¹²³

Yine Wansbrough’ya göre “İslam kitabınının kanonik metnini netice veren uzun ve çok yönlü ümmet oluşturma sürecinde ‘hutbe’, peygamberî söylencelerin hem aktarımı hem de açıklaması açısından merkezî” bir rol oynuyordu.¹²⁴

Ona göre, başlangıçta aynı anlamı çağrıştırmayan ‘mushaf’ ve ‘kur’an’ kelimeleri de sonradan vahiy anlamında eş anlamlı olarak kullanılmaya başlandı. Daha sonrasında ‘sünnet’ de bu işlevi kazandı. İddiasına göre, bir vahiy türü olarak Sünnet, Kur’an vahyinin tarihsel bir Arap peygamber figürü ile bağlantısını kurmada ana araç olarak kullanıldı ve son derece itina ile aktarıldı. Wansbrough’ya göre bu süreci tanımlayan rivayetlerin dikkate değer iki özelliği vardı: 1- örf ve adet hukukunun Sünnet’te ifade edildiği şekilde önemi ve uygulanabilirliği, 2- onun kaynağı ve örneği olarak Medine’nin rolüne devamlı yapılan vurgu.¹²⁵

Wansbrough ayrıca, Sünnet’in peygamberî uygulama ve hükümlerin düzenlemesi olarak ifadesinin üçüncü/dokuzuncu yüzyılın başlangıcından önceye tarihlendirilemeyeceğini, bu noktada peygamberî söylencelerin kanonik derlemesi olarak Kur’an’ın resmen kabulü ile kesiştiğini düşünmektedir. Ona göre Kur’an’ın toplum içinde kanonlaşması da ancak diğer bir vahiy türü olan peygamberî Sünnet’le ve daha da önemlisi, içinde tasvir edilen tarihsel figürle ilişkilendirilmesi ile olabilirdi. Toplumun dini hayatını düzenleyici emirlerin kaynağı olarak bir peygamberin kabul edilmesinin karizmatik otoriteye dair geleneksel düşünceleri yansıttığı düşünülebilirdi. Ona göre, bu nedenle de peygamber simgelerine ve peygamberlik delillerine ihtiyaç vardı. Bunun için de Kur’an’ın bir işlevinin peygamberlik olgusuna şahitlik yapmak

¹²³ Wansbrough, QS, s. 83.

¹²⁴ Wansbrough, QS, s. 148.

¹²⁵ Wansbrough, QS, s. 51-52.

olacağını düşünen Wansbrough, Kur'an'da peygamberlik olgusu ile ilgili kavramları bu iddiasında delil olarak göstermeye çalışmaktadır.

Bununla birlikte Wansbrough Kur'an'ın tarihsel değerinin Hz. Muhammed (s) hakkında biyografik ayrıntıların kaynağı olarak değil, “sonunda İslamî peygamberlik teolojisinin kompozisyonuna uygulanan kavramlar için bir kaynak”¹²⁶ olarak bulunduğunu düşünmektedir.

Görüldüğü üzere, Wansbrough'nun ilk başta ortaya attığı teori, bir başka teoriyi o da bir başkasını gerektirmekte ve Wansbrough tüm bu teorilerini anlamlı kılmak için Kur'an'dan ve diğer erken dönem İslamî literatürden destekleyici örnekler göstermeye çalışmaktadır. Sonrasında ise bunları Yahudi gelenek ve metinleriyle bağdaştırarak İslamî Yahudilik etkisinde oluşturulmuş bir din ve Kur'an'ı da Tevrat'ın kusurlu bir takliti olarak sunmaktadır. Bu doğrultuda Hz. Musa'nın örnek peygamber olarak Kur'an'da özellikle vurgulandığını ileri süren Wansbrough'nun görüşlerini kendi dilinden devam ettirecek olursak:

“Bu şekilde, kitaptaki [Kur'an] materyaller Musa'nın, ama çok nadiren Muhammed'in peygamber hiyerarşisindeki özel konumunu desteklemek için sıralanabilir. Örnekleme sadece Kitab-ı Mukaddes'e özgü değil aynı zamanda Rabbiniktir.

Tevratın ilk altı kitabında bulunan Musa figürünün edebî işlem ürünü olduğunun kesinliği Muhammed için de benzer bir sürecin tanımlanmasıyla ilişkilidir. Ancak burada yazınsal gelişim kanonik olmayan vahiyle; Hicaz Araplarının tarihi olarak formüle edilmiş siyer kitaplarıyla [*Muhammedan Evangelium*] beraber peygamber Sünnetiyle sınırlıdır. Musa örneğinde olduğu gibi Muhammed'in portresi de dini toplumun ihtiyaçlarına karşılık olarak ve tedricen ortaya çıkmıştır.”¹²⁷

Sünnet'in ilahî dayanağı olan bir kaynak olarak görülmesini de aynı şekilde değerlendiren Wansbrough bu konuda şöyle demektedir:

“Sünnet'in Mişna [Rabbinik Yahudilikte vahyin konulara göre sınıflandırıldığı ilk ana kitap] olarak tanınması, İslamî peygamberlik biliminin Musevî sendromu olarak tanımlanabilecek diğer bir unsur olarak görülebilir. Toplum içerisinde ditaktik bir

¹²⁶ Wansbrough, QS, s. 56.

¹²⁷ Wansbrough, QS, s. 56.

prensip olan ‘ustanın taklidi’, sembolik fiiller ve sözler şeklinde ‘usta dedi ki’ şeklinde gerçekleşmiştir.”¹²⁸

Yâni Wansbrough’ya göre, İslam toplumu zaman içinde beliren ihtiyaçlar gereği bir peygamber portresi ve buna uygun olacak fiiller ve sözleri içeren rivayetler kurgulamış olmaktadır.

Uygulamaya çalıştığı edebi tahlil metodu açısından Kur’an ile *Muhammadan Evangelium* diye tabir ettiği Sünnet ve Siyer arasındaki temel farkın yalnızca öncekinin kanonik bir statüsünün bulunmasında yattığını ileri süren Wansbrough, Kur’an’da tematik örneklem şeklinde ele alınan peygamberlik olgusunun Sünnet ve Siyer’de Muhammed (s)’in kişisel tarihi olarak yeniden formüle edildiğini iddia etmektedir.¹²⁹

Bununla birlikte, Wansbrough’ya göre Siyer ile Sünnet arasında üslubsal bir fark vardı. Bu fark da İslam literatürünü oluşturanların meşguliyetlerinin değişmesinden kaynaklanıyordu. Sonrasında ise Sünnet İslam’da otoritenin temel kaynağı olmuştu. İbn İshak, Buharî, Vakıdî ve İmam Malik’in eserlerini bu kapsamda değerlendiren Wansbrough bazı atıflar yaptıktan sonra şöyle demektedir:

“Anlatım[narratio]dan örneğe [exemplum] geçiş, erken Müslüman literatürünün efsaneler ve kurallarla ilgili zihinsel uğraşları [*Geistesbeschaeftigungen*], yani Siyer ve Sünnet arasındaki üslupsal farklı mükemmelleştirilmiştir.”

Bu iki edebî tür, karşılıklı olarak değil doğal olarak özeldi. Burada benim ana ilgi alanım olan otorite kavramı açısından; gerçekçi, öğretici ve eğlendirici bir peygamber portresi asla lüzumsuz görülemezdi. Herşeyden sonra otorite, *Muvatta*’daki ifadesinden anlaşılacağı üzere hadisler/rivayetler [paradosis/traditio]di, fakat muhafaza edilen ve aktarılan sadece emirler değil, aynı zamanda tarihsel olayın da açıklaması idi. Bu açıdan İslam, tamamında ve diğer pek çok şeyde olduğu gibi Yahudi-Hıristiyan mirasının devamını sergilemektedir. Elçiye ait otorite düşüncesi anlaşılır ve herşeyden önce doğrulanabilir bilgilere dayanan tarihsel bir devamlılık öngörür. Doğrulama aracının kendisinin rivayet [paradosis] (aktarım bilgisiyle doğrulama) olması, benim tezimin ilave bir delilidir, yani İslam toplumunda otoritenin asıl kaynağı (mahluk olmayan, bu nedenle de tarihsel olmayan) Kur’an değil, kurucusunun örnek hikayesidir”¹³⁰

¹²⁸ Wansbrough, QS, s. 57.

¹²⁹ Wansbrough, QS, s. 65.

¹³⁰ Wansbrough, SM, s. 78.

Görüldüğü üzere Wansbrough İslamda otorite algısının Peygamber konseptiyle bağdaştırılarak Siyer ve Sünnet şeklinde oluşturulduğunu, buna mantıksal bir dayanak olması için de rivayet zincirleri kurgulandığını iddia etmektedir. Ona göre gerek hadis literatüründeki gerekse tefsir rivayetlerindeki isnadlar da üçüncü/dokuzuncu yüzyılda icat edilmiş bir faaliyetdir. Kendi ifadesiyle nakledecek olursak:

“İster peygambere kadar gitsin, ister sahabeye, isterse onlardan sonrakilere, isnadlar münhasır resmi bir yenilik olarak anlaşılabilir ve 200/815 yılından pek öncesine tarihlendirilemez.”¹³¹

Wansbrough’nun İslam peygamberi Hz. Muhammed (s) ve onun hayatını anlatan Siyer’le ilgili çizdiği daha bir çok böyle kurgusal resimler göstermek mümkündür. Herşeyin bir kurgu olduğundan hareketle işe giriştiğinden olsa gerek, Sünnet ve Siyer’e ait ne kadar rivayet, olay ve de edebî özellik gösteren metin varsa bunlar arasından sınırlı örneklerle genellemeler yaparak hepsini öncelikle bir şekilde kurgusal hedef ya da ihtiyaçlara sonra da bunlara kaynak olabilecek Rabbinik Yahudilik’ten ya da daha genelde Kitab-ı Mukaddes geleneklerinden çeşitli unsurlara bağlamaktadır. Bu konuyla ilgili daha detaylı analizler çalışmamızın boyutunu genişleteceğinden bu kadarla iktifa ederek Wansbrough’nun tefsir literatürü ile ilgili görüş ve iddialarına geçmek istiyoruz.

2.8.4 Tefsire Bakışı

Wansbrough’ya göre tefsir İslam’ın, İslam toplumunun ve Kur’an’ın oluşumunda temel rolü oynamış bir edebiyat türüdür. Zaten Kur’an ve İslam Tarihi’ne yönelik iddialarını büyük oranda tefsir literatürüne dayandırmaktadır. Ona göre erken dönemdeki tüm yazınsal eserler, tefsir ve siyer kitapları dâhil olmak üzere kurtuluş tarihinin (*salvation history*) yazınsal ürünleridir ve İslama Hicazî köken oluşturmak için kurgulanmıştır. Bu iddiasını kendi ifadelerinde göstermek gerekirse:

“Diğer her bir alandaki rivayetler gibi tefsir rivayetleri de tek bir sâiki yansıtmaktadır: İslam’ın Hicazî kökenini göstermek.”¹³²

¹³¹ Wansbrough, QS, s. 179.

¹³² Wansbrough, QS, s. 179.

Wansbrough, Taberi'ye kadar olan eserler arasından inceledikleri arasında yaptığı türsel sınıflandırmayı hem tefsir literatürünün hem de Kur'an'ın ve İslam ümmetinin kronolojik gelişim sürecinin delili olarak sunmaktadır.

Wansbrough bu bağlamda iddialarını erken dönemde yazılmış eserler arasından seçtiği aşağıdaki elyazması eserlerde yaptığı incelemelere dayandırmaktadır.¹³³

1. Abdu'l-Cebbâr, *Tesbîtu'd-Delâil*
2. Ebû Ubeyd, *Kitabu'l Nâsîh ve'l- Mensuh*
3. Ebû Ubeyd, *Fedâilu'l-Kur'an*
4. Abdu'l-Kâhir el- Bağdâdi, *Kitâbu'n-Nâsîh ve'l-Mensûh*
5. ed-Dîneverî, *Tefsîru'l-Vâdîh*
6. İbn Abbâs, *Kitâbu' Beyân Lugatu'l-Kur'ân*
7. İbn Abbâs, *Kitâbu Garîbu'l-Kur'ân*
8. Râgıb el-İsfahânî, *Müştebihâtü'l-Kur'ân*
9. Câfer es-Sâdık, *et-Tefsîr*
10. el-Kelbî, *et-Tefsîr*
11. Ata el-Horasânî, *Tefsîru'l-İhtilâf*
12. el-Kisâi, *Kitâbu Müştebihâtü'l-Kur'ân*
13. Mâturidî, *Kitâbu'l Te'vilati'l- Kur'an*
14. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*
15. Mukâtil b. Süleyman, *Kitâb Tefsîru hamsemieh âyeh min el-Kur'an*
16. Mukâtil b. Süleyman, *Kitâbu'l Eşbâh ve'n-Nezâir fî Tefsiri'l-Kur'ân*
17. Zeccâc, *Kitâbu İ'râbi'l-Kur'ân ve Meânihi*.

Wansbrough QS'te bunlara ilaveten Süfyan es-Sevrî'nin '*Tefsîr*', Sehl et-Tüsterî'nin *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'an* ve İbn İshâk'ın *Sîyer* kitabını da tefsir literatürü eserleri arasında naklederek bunlara referanslarda bulunmaktadır.

Wansbrough'ya göre kutsal bir dil (*lingua sacra*) olarak bile Kur'an, edebîyat ürünü bir parça olarak incelenmelidir. Kur'an'daki imgelerin protopiplerini uzak da aramağa da lüzum yoktur. Ona göre, Kitab-ı Mukaddes kavram ve imgelerinin Kur'an'a

¹³³ Bu liste Andrew Rippin tarafından QS'in 2004 yılındaki baskısına eklenen listeye dayanmaktadır. Krş. Wansbrough, QS, s. xil-xli.

yerleştirilmesi beraberinde üslupsal açıdan doğal bir sonucu ortaya çıkarmıştır. O da kutsal dilin yorumlama gereksinimi (*Deutungsbedürftigkeit*) olmuştur. İfade edildiği andan itibaren Allah kelamı tefsir gerektirmiştir. Kanonik bir statüye kavuşunca da kitap sistemli yorumlama geleneğini ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte üretilen formlar ve bunlardan çıkarılan hermönitik prensipler toplumun ihtiyaçlarına göre çeşitlilik göstermiştir.¹³⁴

Görüldüğü üzere Wansbrough tefsirin ortaya çıkışını Kur'an'da bulunan Kitab-ı Mukaddes imge ve kavramlarına bağlamaktadır. Bunlar Kitab-ı Mukaddes'te de tefsir geleneğini netice verdiğinden ona göre bunların Kur'an'da da bulunması doğal bir sonuç olarak Kelamullah'ın tefsir etme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Ona göre, sonradan sistematik bir hale dönüşen tefsirlerdeki farklı yaklaşımlar ve şekilsel farklılıkların nedeni de toplumun ihtiyaçlarının çeşitlilik göstermesidir.

Wansbrough, İslam'ın oluşumunun türsel olarak birbirinden farklı olan üç etkenin eşgüdümlü düzenlenmesi şeklinde görülebileceğini düşünmektedir. Bunlar; kutsal kitap (*canon*), peygamber (*prophet*) ve kutsal dil (*sacred language*)dir. Bunların her birinin İslamın hazırlanmasında nisbî önemini gösteren bir indeksin, oluşum sürecinin farklı noktalarında var olan tefsir türlerinin incelenmesiyle ortaya çıkarılabileceğini söyler. Ona göre, kutsal kitabın metninde bulunan yoruma müsait materyallerden hariç olarak bile, tefsir literatürünün pek homojen olduğu söylenemez ve tanımlamalarda kullanılan birkaç kriter vardır. Bunlar; ele alınan kitabî materyalin türü, yazarın iddiası, yazım tarihi, vs.dir. Wansbrough, biri işlevsel (*functional*) diğeri üslupsal (*stylistic*) olmak üzere sonuçta birbirini karşılıklı olarak destekleyen iki farklı kriterle erken dönem tefsir literatürünü aşağıdaki beş farklı gruba ayırarak bir sınıflandırma yapmayı önermektedir.¹³⁵

Ona göre bu beş grup tefsirler şunlardır:

1. *haggadic* (anlatıma dayanan/rivâyet)
2. *halakhic* (hukuka dayanan/fıkhi/ahkâm)
3. *masoteric* (linguistik/dilsel)
4. *rhetorical* (belağat tefsiri/ îcazî)
5. *allegorical* (işarî/mecazî tefsir)

¹³⁴ Wansbrough, QS, s. 118.

¹³⁵ Wansbrough, QS, s. 119.

Wansbrough'ya göre bu tefsir türlerinin her birinin, üçüncü/dokuzuncu yüzyıla tarihlendirdiği Kur'an'ın kanonlaşma süreci tamamlana kadar bilinçli bir dinî toplum olarak nitelediği İslam toplumu tarafından kendi tarihinin formülasyonunda işlevsel bir rolü olmuştur. Bu tefsir türleri sadece minimum seviyede bir örtüşme göstermektedir ve sonuncusu hariç olmak üzere yukarıda verilen sıra içerisinde kronolojik olarak belirlenebilir. Ona göre Kur'an'ın tefsir edilişinde giderek artan bir şekilde görülen entellektüellik (*sophistication*) bir talep, en azından müfessirlerin kendileri arasındaki daha incelikli, daha detaylı açıklama ve tartışma yönünde ortaya çıkan bir talep karşısında oluşmuştur.¹³⁶

Wansbrough bir tefsir türünde genellikle usule ait on iki tane araç/alet bulunduğunu, bunların herbirinin potansiyel olarak değişken, fakat kullanıldıkları kombinasyonlara bakılmaksızın tespit edilebilir nitelikte olduklarını söylemektedir. Bu aletler şunlardır:

1. Metnin farklı okunuşları/Kıraatler (*Variae lectiones*)
2. Şiirsel kullanım alanları/Şiirle istişhad (*Poetic loci probantes*)
3. Kelime açıklaması/Kamus bilgileri (*Lexical explanation*)
4. Dilbilgisel açıklama (*Grammatical explanation*)
5. Belağat sanatı yönünden açıklama/i'caz (*Rhetorical explanation*)
6. Dolaylı anlatım (*Periphrasis*)
7. Karşılaştırma/kıyas (*Analogy*)
8. Nesh/nasih-mensuh ilişkisi (*Abrogation*)
9. Vahy koşulları/esbab-ı nüzul (*Circumstances of revelation*)
10. Belirleme (müphemmin açıklanması) (*Identification*)
11. Peygamberî rivayet/hadisle açıklama (*Prophetical tradition*)
12. Kısa hikâye/aneidotlar (*Anecdote*)¹³⁷

Wansbrough tefsir literatüründe bu olguların dağılımı üzerine yapılacak incelemenin türleri birbirinden ayırmada ve klasik islamî tefsirlerin ortaya çıkmasından önce özünde farklı olan akvititeleri birbirinden ayırmaya bir vasıta olacağını düşünmektedir. Wansbrough'ya göre tefsir kavramı kökeni kitap yorumlamadan

¹³⁶ Ay.

¹³⁷ Wansbrough, QS, s. 121.

(*exegetical*) ziyade söz sanatına (*rhetorical*) dayanan ve kutsal literatürden ziyade putperest literatürle önceden uğraşının sonucu olan bir terimdir.¹³⁸

Burada değinmek istediğimiz ilginç bir nokta da Wansbrough'nun sonraki eserlerden önceki tefsir otoritelerinin (mevcut nüshası bulunmayan) eserlerini çıkarmanın hem eksik hem de yanlış sonuçlar netice vermek zorunda olduğunu düşünmesidir.¹³⁹ Yani, önce yaşamış bir alimin orijinal nüshası mevcut olmayan eserini sonra yaşamış bir talebesi ya da başka alimin eserinden çıkarmayı kastedmektedir. Örneğin; İbn İshak'ın eserinin İbn Hişam'ın eserinden çıkarılarak tespit edilmesi gibi.

Wansbrough kronoloji açısından İslam tefsir literatürünün gelişiminin Mukatil b. Süleyman (ö.150/767)'dan İbn Kuteybe (ö.276/889)'ye kadar yaklaşık yüz elli yıllık bir süreç gerektirdiğini, bu süre içerisinde tefsir prensiplerinin geliştiğini ve mükemmelleştiğini ve bu süreçten sonra çok az metodolojik ilerlemeler gösterildiğini söylemenin çok ileri gitmek olmayacağını iddia etmektedir.¹⁴⁰

Wansbrough'un tefsirlerle ilgili analizleri hacim olarak QS'in yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Bunlarda yaptığı temel işin, bu tefsirlerde geçen çeşitli kavram ve ifadelerin kullanım şekillerini Kur'an'dakilerle ve yine Kitab-ı Mukaddes metin ve geleneklerindeki benzerleriyle kıyaslamak ve müfessirlerin metodolojilerini ve üsluplarını yansıtan ve birbiri arasında benzerlik ya da farklılık oluşturan kelime ve kavramları örnekleyerek teorisine dayanak oluşturmak olduğu görülmektedir. Bununla beraber Wansbrough'nun bu işi yaparken hacimleri itibarıyla bir hayli geniş olan o eserlerde oldukça seçici davranarak yalnızca teorisi açısından elverişli olan kısımlarına göndermeler yaptığı da dikkati çekmektedir. Sistemli bir analiz göstermeyen metodolojisi kendisini sıkça hicrî onuncu yüzyıl alimlerinden Suyutî'nin *Itkan*'ına, beşinci yüzyıldan Zemahşerî'nin *Keşşaf*'ına ya da işarî tefsirlerle ilgili izahlarında görüldüğü gibi Şerif Murteza'nın eserlerine de göndermeler yapmaya sevketmektedir.

Hatta adeta bilginin istismarını örnekler şeklinde, üçüncü tür tefsirler olarak ele aldığı Masoretic tefsirleri anlatırken 'nesh' kavramının terminolojik karmaşasını göstermek için delil olarak on ikinci yüzyılda yaşamış bir Yahudi bilgini olan Maimonides'ten alıntı yapması¹⁴¹ gerekirse anakronizme de girerek teorisini destekleyecek her türlü yola başvurduğu izlenimini vermektedir.

¹³⁸ Wansbrough, QS, s. 121.

¹³⁹ Wansbrough, QS, s. 139.

¹⁴⁰ Wansbrough, QS, s. 140.

¹⁴¹ Wansbrough, QS, s. 201.

Wansbrough'nun tespit ve iddialarının tamamını detaylı bir analize tabi tutmak çalışmamızın boyutu açısından mümkün olmayacağı için biz burada Wansbrough'nun bu tefsirler için yaptığı tanımlamaların Kitab-ı Mukaddes literatürü açısından anlamlarına, tefsir türleri için öngördüğü işlevsel rollere, hangilerini hangi kategoride değerlendirdiğine ve bunlara delil olarak sunduğu bir takım ifadelerle işaret etmek istiyoruz.

2.8.4.1 Haggadic (anlatıma dayanan/ rivayet) tefsirler

'*Haggadic*' terimi Yahudi literatüründe Eski Ahit'ten kıssaları ya da hahamların hayatlarından alınan hikayelerdeki kısımlardan oluşan geleneksel parçaları ifade eden bir kavramdır. Bu bağlamda kutsal kitabın her türlü geleneksel vaaz amaçlı yorumlamalarını tanımlarken kullanılır.¹⁴²

Wansbrough Kur'an tefsirinin ilk ifadesini *haggadic* diye tanımlanabilecek temelde anlatım/rivayet çerçevesinde olan eserlerde bulunduğunu söylemektedir.¹⁴³ Bu nedenle kendisi Kur'an'ı tefsir ederken daha ziyade rivayetleri nakleden eserleri tanımlarken bu tabiri kullanmaktadır.

Wansbrough'ya göre, herbiri işlevsel bir rolü yerine getirmiş olan tefsir türlerinden birincisi olan *Haggadic* tefsirler Kur'an vahyinin ümmet oluşturma süreci ile koordinasyonunu sağlamıştı. Ona göre bu, vahy metnindeki esasen anonim olan göndermelerin başlangıçta bağımsız olan bir Arap peygamber figürüne dikkatli bir şekilde ilişkilendirilmesiyle gerçekleştirildi. Bu tür tefsirlerle kullanılan dilsel aletler çoktu ve çeşitliydi. Wansbrough, İbn İshak'ın çalışmasının en azından bir kısmını tefsir olarak nitelemenin uygun olduğunu fakat bu teknik terim geleneksel anlamda yorumlanırsa muhtemelen yanıltıcı olacağını söylemektedir. Bu bağlamda Sellheim'in Siyer üzerindeki yapısal analizine gönderme yapan Wansbrough, temel tabakada tarihsel bir gerçeklik, birinci tabaka olarak peygamberî efsanenin işlenmesi ve ikinci tabakada şeffaf siyasî himaye güdülerini olmak üzere üç katlı bir yapıdaki her tabakanın tek bir etkiyi, yani İslam'ın kökenini Hicaz'a konumlandırmak dürtüsüyle oluşturulduğunu düşünmektedir. Ona göre, Arap bir Peygamber geleneğinin ortaya çıkmasının ilk örneği de İbn İshak'ın *Siyer*'i ile gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁴

¹⁴² Krş. Wansbrough, QS, s. 311.

¹⁴³ Wansbrough, QS, s. 121.

¹⁴⁴ Wansbrough, QS, s. 58.

Wansbrough'ya göre haggadic tefsirler sık sık başta Hz. Peygamber (s)'den olmak üzere rivayetlere, Kitab-ı Mukaddes metin ve geleneklerine başvurarak Kur'an'da müphem bırakılmış bir şahsın ya da yerin tayinini sağlamakta ve kısa anekdotlarla ayetlerin izahlarını yapmaktadır. Ona göre, bu tür tefsirlerin ortaya çıktığı ortam (*sitz im Leben*) ise genel vaazlar, kıssalar, ya da insanları hem bilgilendirmek hem de merak gidermek amacıyla yapılan çeşitli söyleşilerdir.

Wansbrough, Mukatil bin Süleyman, Kelbî ve Süfyan es-Sevrî'nin tefsirleri ile İbn İshak'ın Siyer'ini bu tür tefsirler arasında değerlendirmektedir.

2.8.4.2 Halakhic (fikhî/ahkâm) tefsirler

'Halakhic' terimi Yahudi hukuk literatürünü ifade için ve dolayısıyla Yahudi kutsal kitabının her türlü geleneksel hukukî yorumu için kullanılmaktadır.¹⁴⁵

Wansbrough bu terimi hukukî hükümler içeren ayetlerin ağırlıklı olarak ele alındığı eserleri nitelemekte kullanmaktadır. Yahudi hukuku için kullanılan bir terimi kullanarak işe girişmesi İslam fikhinin kaynağı olarak Kur'an'ın değil Yahudi hukuk ve geleneklerinin esas alındığı çağrışımını hemen akla getirmektedir. Nitekim verdiği örnekler ve İslamî hüküm ve ibadetlerin kaynağını Yahudilerle Müslümanlar arasındaki polemige ve yahudi geleneklerine bağlaması bu doğrultuda hareket ettiğini göstermektedir. Esbab-ı Nüzulün bu tefsirlerde kullanımına dikkat çeken Wansbrough, bunun asıl işlevinin ayetlerin kronolojisini belirlemek olduğunu söylemektedir. Ona göre, esbab-ı nüzul haggadic tefsirlerde ilkel (primitive) bir şekilde kullanılmışken bu tefsirlerde daha gelişmiş bir kullanım tarzı vardır.

Bu tür tefsirlerde en çok kullanılan metotlar nasih-mensuh, kıyas ve esbab-ı nüzuldür. *Halakhic* tefsirlerin Kur'an'ın tedricî olarak kitap haline geldiğinin en önemli delili olduğunu düşünen Wansbrough, buna örnek olarak Mukatil bin Süleyman'ın *Tefsir hamse mieh âyeh min el-Kur'an* eserini göstermektedir. Yani Mukatil'in bu eserde yalnızca beş yüz ayeti tefsir etmesinden Kur'an'ın o zaman itibarıyla henüz kitap olarak tamamlanmamış olduğu sonucunu çıkarmaktadır. Kronolojik açıdan bakıldığında ilk tefsirler arasında ele aldığı Mukatil'in tüm Kur'an'a yönelik yazdığı *Tefsir*'in, mevcut bir Kur'an nüshası var olması gerektirdiği çıkarımını da Mukatil'in *Tefsir*'in de bulunan bazı ifadelerde ondan sonra yaşamış olan Ferra'ya atıflar da bulunduğunu, Mukatil'in kendinden sonra yaşamış olan Ferra'dan atıf yapma ihtimali bulunmayacağı

¹⁴⁵ Krş. Wansbrough, QS, s. 311.

için Mukatil'in eserinin sonradan geliştirilerek Mukatil'e nisbet edilmiş olması ihtimaline bağlamaktadır.

Wansbrough'ya göre hadis kitapları, İslam peygamberinin fiilleri ve sözleriyle ve Kur'an'ın içeriğiyle alakalı olarak sadece hukuksal bir ilgiyi değil, aynı zamanda Siyer, Megazi ve Eyyam literatüründeki anlatıma dayalı ifade tarzının hem şekilsel hem de içeriksel özelliğini göstermektedir. Ona göre bu eserlerde bulunan isnad zincirleri halakhic bir süsleme unsuru olarak edebî eleştiri açısından lüzumsuz şeylerdir. Yine Wansbrough'nun iddiasına göre; Buhari, Müslim ve Tirmizi gibi hadis kitaplarındaki bilgilerin esası Mukatil, İbn İshak, Süfyan ve Kelbî'den alınmadır. Hatta Suyuti'ye kadar, o da dahil olarak, tüm tefsir literatürünün özü, Masoretic tefsirler hariç olmak üzere yine onlardandır.¹⁴⁶

Wansbrough'ya göre, hadis kitapları aslında İslamın öngördüğü Yahudi karşıtı bir takım adetleri Cahiliye Arap toplumuna transfer ederek İslamîleştirme işlevi görmüşlerdi. Buna örnek olarak aşure orucu, cenazede ağıt yakmanın kaldırılması, adet dönemlerinde kadınlarla ilişkiye girmenin yasaklanması gibi şeylerin birer eski Yahudi adeti olarak değil putperest Arap uygulamaları olarak tanımlanmasını göstermektedir. Wansbrough bunlarda uygulanan tekniğin doktrine dönüştürme olduğunu, kökeninin ise üçüncü/dokuzuncu yüzyılda iken bile İslam toplumunun hafızasından silinmemiş Yahudilerle olan tartışmalar olduğunu iddia etmektedir.¹⁴⁷

Wansbrough İslam fıkhdaki recm cezasını Kur'an'ın kanonik bir statü elde etmesi ve hukukun kaynağı olarak görülmesiyle ilişkilendirmektedir. Ona göre, Ebu Ubeyde *Kitabu'l Nâsîh ve'l- Mensuh*'da recm ayetini belirtmemiş olsa da, onunla ilgili hadisler hakkındaki sunumundan açık olacağı üzere recm cezası vahiy statüsünde idi, yani Kur'an değil de, Sünnet'te idi. Recm cezasının böylece recm ayetine dönüşmesi (?) Kur'an'ın kanonik statüye kavuşmasının ve hukukun kaynağı olmasının yansıması olarak görülebilirdi.¹⁴⁸ Wansbrough'nun teorisine bir dayanak oluşturmak için burada Kur'an'da bir ayet olarak bulunmadığı halde recm cezası ile ilgili rivayeti recm ayeti olarak sunması oldukça ilginç görünmektedir.

Wansbrough'ya göre ancak sonradan geriye dönük olarak (*restrospectively*) vahiyden hukukun çıkarılması olarak anlaşılabilir ahkâmın formülasyonunda Kur'an'ın kanonik metni pek engel olmadıysa da çok az fayda sağlamıştı ve

¹⁴⁶ Wansbrough, QS, s. 183.

¹⁴⁷ Ay.

¹⁴⁸ Wansbrough, QS, s. 195.

muhtemelen de uğraştırıcı bir şey (*challenge*) olarak görülüyordu. Ona göre, *halakhic* tefsirlerin ne üslubunda ne de yapısındaki hiçbir unsur, açık bir şekilde nihayet derecede korunan ve aktarılan bir kutsal kitabın gerekliliğine ve hatta varlığına işaret etmiyordu. Bu eserlerdeki nâsih-mensuh, muhkem-müteşâbih gibi kıyaslama ve sınıflandırmaların parçadan bütüne değil, parçadan parçaya karşılaştırmalar olduğunu söyleyerek bunların kutsal kitabın varlığına delil olamayacağını, Sünnet ve Kuran arasında bağlantı kurmak için hadislerin kullanımının da kitabın değil vahyin rolünü vurgulamak için yapıldığını düşünmektedir.¹⁴⁹

Wansbrough'ya göre Kur'an'ın kanonik bir şekle kavuşması toplum içinde kitabın otorite kazanmasından önce olmuş olamazdı. Ona göre, Arap edebiyatındaki bilgiler üçüncü/dokuzuncu yüzyıl başlangıcından önce kutsal kitabın varlığına şahadet etmemektedir. *Halakhic* tefsirlerde, seçilmiş ve ayırık pasajların delillendirmelerde kullanımının da negatif bir delil olarak bu düşüncesini desteklediğini ve hatta *halakhists* diye nitelediği âlimlerin eserlerindeki kelimesel, dilbilgisel ve sözdizimsel analizlerin marjinal özelliğinin değişmemiş ya da nispeten bile olsa sabit bir kitabın varlığına gerek göstermediğini iddia etmektedir.¹⁵⁰

Wansbrough'nun fikhî eserlerde belli konuların anlatımında yalnızca o konuya ışık tutan ayetlere gönderme yapılmasından hareketle Kur'an'ın kitap olarak mevcut olmadığı sonucunu çıkarması oldukça zorlama yorumlara giriştiğini göstermektedir. Hele de Kur'an'a önce otorite kazandırıldığını sonra kanonik şekle sokulduğunu fakat bunun da bu dönemde değil daha sonra *masoretic* tefsirlerle olduğunu iddia etmesi, kurgusal bir plana uygun adımları bu sürece yerleştirmeye yönelik bir çabanın güdümünde değerlendirme yaptığı izlenimini vermektedir.

Wansbrough, Mukatil'in *Tefsir-u Hamse mieh ayeh min el-Kur'an*'ı, İmam Malik'in *Muvatta*'sı, İmam Şafî'nin *Risale*'si, İmam Müslim'in *Sahih*'inde tefsir ve esbab-ı nüzul ile ilgili kısımları, benzer şekilde İmam Buharî'nin *Sahih*'inin kitab-ı tefsir bölümünü ve Cessas'ın *Ahkamu'l-Kur'an*'ı gibi eserleri bu tür tefsirler arasında değerlendirmektedir. Ancak hadis kitaplarının ağırlıklı olarak *haggadic* özellik gösterdiğini ara sıra da hükümlere (*halakhic*) ve dilsel unsurlara (*masoretic*) da rastlanıldığını söylemektedir. Ona göre bu tür tefsirler toplumun ahkama dair

¹⁴⁹ Wansbrough, QS, s. 201-202.

¹⁵⁰ Wansbrough, QS, s. 202.

ihtiyaçlarını karşılamış, ancak Kur'an henüz son şeklini bir sonraki dönemde kazanmıştır.

2.8.4.3 Masoretic (linguistik/dilsel) tefsirler

‘Mosoretic’ kavramı ‘masora’ ve ‘masoretas’ kavramları ile ilintilidir. ‘Masora’ ya da ‘Masorah’, Milattan sonra altıncı ve onuncu yüzyıllar arasında ‘Mosoretas’ tarafından resmi olarak yeniden düzenlenen ve beraberindeki önemli notlar ve tefsirleriyle birlikte İbranice Kitab-ı Mukaddes metinlerini ifade eden bir terimdir. Dolayısıyla bu notları ve tefsir külliyatlarını ifade etmektedir.¹⁵¹

Wansbrough bu kategoride nitelediği tefsirlerde Kur'an'ın diline yönelik, yani Kur'an'da geçen kelimelerin anlamları, gramer yapıları, kıraatlar ve Arap şiirinden istişhad edilerek yapılan izahlar bulunduğunu söylemektedir.

Wansbrough'ya göre vahiy metnine uygulanan edebî incelemelerin en ilginç tarafı, sözde putperest bir gelenekten kutsal bir dilin işlevini ve özünü tanımlamak için estetik kriterleri çıkarmaya çalışmaktır. Bu, *masoretic* tefsirin ürünüydü. Ona göre, ana görevleri kutsal bir dilin tuhafliklarını dilin normatif tanımlamasına uyacak taleplere bağlamak olan müslüman *masorete*'ler herşeyden önce dilbilimcilerdi.¹⁵²

Wansbrough'ya göre, *Masoretas* olarak tanımladığı âlimlerin faaliyetleri Kur'an metninin tarihi açısından sadece üretken değil aynı zamanda verimli de olmuştu; gramer ve sözcükbilimlerinin temellerini oluşturan kaziyeleri de oluşturmuşlardı. Ona göre, hükümlerle ilgili tartışmalarda kitaptan deliller getirme işlemi kesin ve tam bir vahiy metnini, ya da en azından muğlaklığın geleneksel olarak sınırlı olduğu bir metni gerektiriyordu, sonuç olarak da Kur'an metnini ortaya çıkardı.¹⁵³

Wansbrough'a göre *masoretic* tefsirlerin *haggadic* ve *halakhic* tefsirlerle karşılaştırıldığında bir özelliği, mushafın tüm metni üzerinden delil getirmesi ve (genellikle) yorum yapmasıdır. O, bu tür tefsirlerde metnin bütünlüğü ve parçalarının birbiriyle olan yapısal ilişkisine yönelik bir kaygının salt kelime analizinde bile belirleyici özellik olduğunu söyler.¹⁵⁴

¹⁵¹ Wansbrough, QS, s. 312.

¹⁵² Wansbrough, QS, s. 84.

¹⁵³ Wansbrough, QS, s. 208.

¹⁵⁴ Wansbrough, QS, s.226.

Wansbrough'ya göre 'masoretic' tefsirler, Kur'an'da ikileme neden olacak ifadeleri yorumlayarak muhtemel anlam karmaşalarını gidermeye çalışmışlardır. Örnek olarak şunu göstermektedir:

"En yüksek olan Tanrı fermanının otoritesinin böylece sabitleştirilebilmesi toplum hayatında kitabın kural belirleyici olma meselesine az ya da çok tatmin edici bir çözüm sağlamıştır. Ancak [yine de] muhtemel ikilik iddialarından kaynaklanabilecek teolojik sorunlar içerisinde kalmıştı ve bunları çözmeye ya da savuşturmaya yönelik teşebbüsler *masoretic* tefsir çalışmalarında açıkça görülmektedir, örneğin; Ebu Ubeyde'nin Kur'an 85:22 ayetini '*fî lûhin mahfûzun*' olarak yorumlaması."¹⁵⁵

Burada Wansbrough daha önceden yazdığı Kur'an'daki ifadelerin mecazî yorumlarını ele alan bir makalesinde bu ve benzeri kullanımları tefsirlerden örnekleyerek teorisinin temellerini oluşturmuştu. O, Ebu Ubeyde el-Musenna (ö. 209/824?)'nin *Mecazu'l-Kur'an*'ında Kur'an'da bulunduğunu söylediği 39 çeşit mecazdan birisi olarak bu '*fî levhin mahfuz*' ayetini '*fî lûhin mahfûzun*' (atmosferde korunan) şeklinde yorumlamasını¹⁵⁶ muhtemel bir anlam karmaşasını giderme faaliyetinin örneği olarak sunmaktadır.

Wansbrough'nun bu tür tefsirlerle ilgili görüşlerinde dikkati çeken bir husus, pek çok müphem ya da kapalı kelimelerin açıklanmasında rivayetlerine başvuru. İbn Abbas'ı, Kur'an'ın diliyle Arap dilini aynı çizgiye getirmek için otoritesine sığınan bir figür olarak yansıtmıştır. Rivayetlerde İbn Abbas'ın şiirle istiḥadda bulunmasını ise, Kur'an'ın var olduğuna inanılan Hicazî geçmişini vurgulamak için yapıldığını düşünmektedir. Ona göre tüm bu rivayetler sonradan uydurularak İbn Abbas'a nispet edilmiş sonraki dönemlerin kurgularıdır.

Wansbrough, bu bağlamda Ferra'nın *Meani'l-Kur'an*'ını, Ebu Ubeyde'nin *Fedâilu'l-Kur'an*'ını ve Mukâtil'in *Vücuḥ ve Nezâir* eserlerini bu gruptan olan tefsirler arasında incelemektedir.

Wansbrough bunlara ilaveten gerek *halakhic* ve gerekse *masoretic* tefsirlerde *Midraş* denilen Tevrat tefsirlerinin çok önemli rolü bulunduğunu da düşünmektedir.

¹⁵⁵ Wansbrough, QS, s. 83.

¹⁵⁶ Wansbrough, J., "'Majâz al-qur'ân": Periphrastic Exegesis", BSOAS, University of London, Vol. 33, No. 2 (1970) s. 252.

2.8.4.4 Rhetoric (belağat) ve allegorical (işârî) tefsirler

Wansbrough bu iki türü QS'te beraberce konu edindiğinden bu tür tefsirler hakkındaki görüşlerine çalışmasındaki tertibe uygun olarak burada değineceğiz.

Wansbrough baştaki üç tefsir türünün birbirini takiben ortaya çıktığını onlardan sonra da îcazî (rhetoric) ve işârî (allegorical) tefsirlerin vücuda getirildiğini düşünmektedir. Ona göre bu son tür tefsirler özellikle mezhebsel hareketler içerisinde popülerdi.

Wansbrough'nun tanımlamalarına göre, Ebu Ubeyde'nin Kur'an'ın edebî üstünlüğünü gösterdiği *Mecazu'l-Kur'an*'ı rhetoric tefsirlerin, Sehl el-Tüsterî'nin *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*'i de işârî tefsirin en belirgin olanlarıdır.

Bunlardan başka *rhetoric* tefsirler olarak Ibn Kuteybe'nin, Abdulkahir Cürçani'nin, Cahiz'in ve Bakıllânî'nin eserlerine de göndermeler yapmaktadır.

İncelediği tefsir eserlerindeki pek çok yorum ve ifadeleri olduğu gibi 'tefsir' kavramının kendisini de Kitab-ı Mukaddes literatürüne bağlamaktan geri durmuyan Wansbrough, İslam literatüründeki tefsir'in Kitab-ı Mukaddes literatüründe rüyaların yorumunu ifade için kullanılan '*patar/peshar*' kavramlarının bir yansıması olduğunu, fakat edebî delillerin bu varsayıma pek az destek sunduğunu söylemektedir. Teknik bir terim olarak tefsir kavramının putperest retorik geleneğine ait olduğunu, Kitab-ı Mukaddes metinlerinde geçen 'p-t-r' ve 'p-sh-r' kavramlarının Kur'anî terminolojideki karşılığının 'te'vil' olduğunu ve bu şekilde Sure-i Yusuf'ta ve diğer yerlerde kullanıldığı şeklinde bir tespit sunmaktadır. Bununla birlikte Wansbrough'nun, Eski Ahit'te ifade edilen tarihsel bir vaadin yakın zamanda gerçekleşmesi üzerine karakteristik olarak mezhebsel ve tartışmalı bir vurguyu yansıtmaya ihtimalinin farklı bir ihtimal olarak bulunduğunu söyleyerek bunun tüm kutsal kitap yorumlarının işlevi ve müfessirler üzerine bırakılan bir görev olduğunu düşünmektedir.¹⁵⁷

2.9 Wansbrough'nun Mirası

Wansbrough'nun mirası ile kast ettiğimiz şey, onun ortaya attığı fikirler ve kullandığı metodolojiye oryantalist yazarlar arasında sahip çıkan, benzer fikirler öne süren ya da onun fikirlerinin bilimsel çevrelerde kabul görmesini sağlamak için destekleyici argümanlar üretmeye çalışan yazarlardır. Bu yazarların sayısı çok olmasa da sıkça bu yönde çalışmalar yapıyor olmalarından dolayı oryantalistler arasında

¹⁵⁷ Wansbrough, QS, s. 246.

revizyonistler ya da aşırı şüpheciler diye adlandırılan ve ekol haline gelen bir grup oluşmuştur. Bu durum Andrew Rippin tarafından hocası Wansbrough'nun kitabına önsöz yazarken de ifade edilmiştir. Rippin bu bağlamda, Wansbrough'nun Batılı islam araştırmacıları arasında aşırı şüpheciler revizyonistler ve rivayetlere güvenenler şeklinde bir ikileme neden olduğunu ifade etmektedir.¹⁵⁸

Bu ekolü incelediği doktora çalışmasında Yaşar Çolak ekolün temsilcileri olarak şu oryantalistleri saymaktadır: Patricia Crone, Michael Cook ve Lawrence I. Conrad.¹⁵⁹

Bunlara ilaveten kendilerini böyle bir mensubiyetle ilan etmeyip de görüş ve fikirleri açıkça John Wansbrough çizgisinde olan ya da önemli derecede ondan etkilenmiş olan kimseler de vardır. Bunlar; Andrew Rippin, Gerald Hawting, Norman Calder, Judith Koren, Yehuda D. Nevo, Herbert Berg ve İbn Warraq'tır.¹⁶⁰

Bu kimselerin Wansbrough'nun ortaya attığı teori ve öğretileri çerçevesinde eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Wansbrough'nun bu yazarlar üzerinde bıraktığı etkinin örneği en açık şekilde *Quranic Studies* ile aynı yılda Patricia Crone ve Michael Cook isimli oryantalistlerin ortak çalışması olarak yayımlanan *Hagarism* [Hacerîlik] ve kısmen de John Burton'un yayımladığı *The Collection of the Qur'an* [Kur'an'ın Derlenmesi] isimli kitaplarda görülmektedir. Revizyonist anlayışla kaleme alınan bu eserler Crone ve Cook'un ifade ettikleri üzere, 'Dr John Wansbrough'nun İslam hadis literatürünün tarihselliği konusundaki şüpheciler yaklaşımına' bağlı olarak ortaya çıkmışlardır.¹⁶¹ Yine aynı yazarlar fikirlerinin özünün kendilerine değil Wansbrough'a ait olduğunu ifade ederek, 'Wansbrough'nun yaklaşımının etkisi olmasaydı bu kitaptaki İslamın kaynaklarına yönelik teori aklımıza gelmezdi' şeklinde beyanda bulunmuşlardır.¹⁶² Ayrıca, Patricia Crone bir röportajda kendisinin ve Michael Cook'un

¹⁵⁸ Rippin bir taraftan Wansbrough'nun görüşlerini savunmakta bir tarafından da sanki kendisi o revizyonist anlayışta birisi değilmiş gibi izahlar yapmaktadır. Bizce oryantalistlerin tutumlarındaki bu gibi ikilemler ve zihinsel karmaşalar din pikolojisi uzmanlarınca detaylı bir şekilde incelenmesi ve akademik bir araştırmaya konu edinilmesi gereken bir durumdur.

¹⁵⁹ Çolak, Yaşar, *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook-Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2007.

¹⁶⁰ Çolak, agt, s. x.

¹⁶¹ Graham, William A., 'Review of *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*' *Journal of the American Oriental Society*, 100.2 (1980), s. 137-141.

¹⁶² Crone, P., & Michael Cook, *Hagarism, The Making of the Islamic World*, Cambridge University Press, Malta, 1977, s. viii.

Hagarism kitabında Kur'an hakkında John Wansbrough'a dayanmayan pek bir şey söylemediklerini ifade etmiştir.¹⁶³

Benzer şekilde John Burton da kitabının 'Açıklamalar'(Acknowledgements) bölümünde net bir şekilde çalışmasında kendisine yıllar boyunca zaman ayırdığı ve teşvikte bulunduğu için meslektaşı John Wansbrough'ya borçlu olduğunu söylemektedir.¹⁶⁴

Çolak'ın verdiği listedeki kişilerin hayat hikayeleri incelendiğinde bir çoğunun yollarının Wansbrough'nun akademisyen olarak görev yaptığı SOAS'ta Wansbrough ile kesiştiği görülmektedir. Örneğin; Andrew Rippin, Gerald Hawting ve Norman Calder Wansbrough'nun doktora talebeleridir. Patricia Crone ve Michael Cook da doktora çalışmalarını Wansbrough'nun SOAS'ta görev yaptığı yıllarda yapmışlardır. Wansbrough'nun kendilerine olan etkisini eserlerinde kendileri ifade etmişlerdir.

Bu ekolün devam etme sürecinde olduğu daha sonra Norman Calder'in talebesi olan Jawid A. Mojaddedi'nin 2000 yılında yayımladığı 'Taking Islam Seriously: The Legacy of John Wansbrough' (İslamı Ciddiye Almak: John Wansbrough'nun Mirası) isimli makaleden anlaşılmaktadır.

Yazılarında adeta Wansbrough'nun sözcülüğünü yapan Rippin, QS'teki önsözde Wansbrough'yu savunurken; Wansbrough'ya yöneltilen tenkitler nedeniyle özellikle kitabın son bölümünde tefsir örneklemelerinde Wansbrough'nun yaptığını düşündüğü harika tespitlerinin göz ardı edildiğini, kıymetinin takdir edilmediğini söylemektedir.¹⁶⁵

Wansbrough'nun takipçileri onun teori ve iddialarını ya da benzerlerini eserlerinde kullanarak bu yaklaşımı canlı tutma eğilimindedirler. Biz ekol mensuplarının görüşlerini ve bunlara verilen cevapları Çolak'ın başarılı çalışmasına havale ederek burada bu kadarla iktifa ediyoruz.

2.10 Wansbrough'ya Yöneltilen Eleştiriler

Wansbrough'nun, Kur'an ve İslam tarihine yönelik görüşlerini barındıran QS ve SM eserlerini yayımladıktan sonra İslamla ilgili hemen hemen her dergide bu kitaplarla ilgili tanıtım yazıları çıktığı bilinmektedir. Dikkate değer bir husus şudur ki

¹⁶³ Toby Leinster, 'What is the Quran', *The Atlantic*, January 28. Article, 1999, s. 43-46.

¹⁶⁴ Bkz. Burton, John, *The Collection of the Qur'an*, Cambridge University Press, New York, (İlk baskısı 1977) 2010, s. vii.

¹⁶⁵ Bkz. Wansbrough, QS, s. ix-xix.

Wansbrough bu dönemde en ağır eleştirileri Batılı araştırmacılardan almıştır. Kısaca oryantalistler başlığı altında toplanabilen bu şahıslar Wansbrough'yu kullandığı dilden, uyguladığı metodolojiye kadar bir çok konuda eleştiri yağmuruna tutmuşlardır. Wansbrough'nun bu eserlerinden dolayı müslümanlar tarafından tehditler aldığı söylenmişse de İslam dünyası Wansbrough'nun ortaya koyduğu iddiaların imkansızlığı ya da kullandığı dilin anlaşılmasında çekilen güçlük vb. nedenlerden dolayı herhangi bir reaksiyon göstermemiştir.¹⁶⁶

Biz burada Wansbrough'ya yöneltilen eleştirilerden araştırmamız esnasında tespit ettiklerimizi iki kısma ayırarak inceleyeceğiz. İlk olarak kendisi gibi oryantalist olan araştırmacı ve yazarların, teorisine ve görüşlerindeki çarpık noktalara işaret eden eleştirilerine, ardından da eserlerini inceleyen bazı Müslüman araştırmacı ve âlimlerin yaptıkları eleştirilere yer vereceğiz.

2.10.1 Bazı Oryantalistlerin Eleştirileri

Burada bir kısmını nakledeceğimiz üzere, John Wansbrough'nun akademik anlamda en çok eleştiriye müslümanlardan ziyade diğer oryantalistlerden aldığı görülmektedir. Bu eleştiriler genellikle Wansbrough'nun *Quranic Studies*'i hakkında yazılan değerlendirme yazıları (*reviews and notices*) ve makaleler içerisinde bulunmaktadır. Bunlar bizim burada nakledeceklerimizle sınırlı değildir. Burada naklettiklerimiz haricinde Wansbrough'nun teorisini eleştirirken arkeolojik deliller ortaya koyan Estella Whelan; onun görüşlerini artısıyla eksisiyle detaylı incelemeye alan Charles Adams; teorilerinin açmazlarına ve hatalarına işaret eden Fred McGraw Donner, Neal Robinson gibi Batılı oryantalist araştırmacılar olduğu gibi; İslam dünyasından Fazlurrahman, Muhammed Mohar Ali gibi müslüman araştırmacı ve alimler de vardır. Bu yazarların Wansbrough hakkındaki görüş ve düşünceleri Çolak'ın daha önce de ismini zikrettiğimiz *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook-Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği* başlıklı çalışmasında ele alındığı için, benzer ifadeleri burada tekrar etmemek için adı geçen yazarların tenkitlerini Çolak'ın çalışmasına havale ederek bazılarını kısmen işaretle daha ziyade bu konuda henüz görüşleri ortaya konulmamış olan yazarların eleştirileriyle konumuza devam etmek istiyoruz.

¹⁶⁶ Albayrak, İ., 'John Wansbrough'nun Kur'an Tarihi Teorisi ve Batı'da Doğurduğu Sonuçlar', *İslamiyât*, C. 4, S. 1, 2001, s. 164.

2.10.1.1 William A. Graham

Graham, QS üzerine yazdığı değerlendirmede Wansbrough'nun edebî incelemeye dayanarak ortaya attığı hipotezin dört tarihsel varsayım içerdiğini ifade etmiştir. Bunlar: 1) İslamî yazılı kaynakların, Kur'an dahil, 3./9. Yüzyıldan önce varlığını kabul etmenin her hangi bir dayanağı olmadığı; 2) Bunun sonucu olarak, bu kaynakların hiç birinin İslamî kaynakların tarihi için bir temel oluşturamayacağı; 3) Bunun yerine, bu kaynakların aslında Arabistanın dışında, esas olarak Irak'ta, bir araya gelmiş bir geleneğin Hicaz kaynaklı olarak geriye dönük projeksiyonunu sundukları; 4) bu anlayışlar için gerekli şey de Müslüman geleneğinin uzun süren formatif gelişimi ve onun otoriter edebî kaynakları üzerindeki Rabbînik Yahudi etkisinin önceliğinin anlaşılması olduğudur.¹⁶⁷

Bu varsayımları eleştirirken Graham birinci varsayımın Joseph Schacht'ın (The Origins of of Muhammadan Jurisprudence, 1950) yazılı ahkam hadislerinin geç ortaya çıkışı ve Hz. Peygamber (s)'e nisbet edilmesi konusundaki tartışmalı hükümlerinin kabulüne dayandığını, Wansbrough'nun bunları ahkam alanının dışına taşıyıp Kur'an'a ve diğer erken dönem metinlerine de uyguladığını, bunun sonucu olarak da gerçekte olduklarından bir ya da iki yüzyıl sonra ortaya çıktıklarını ifade eden sonradan yapılmış kompozisyonlar olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Graham'a göre, İslamî yazılı geleneğin doğruluğu ve eskiliği konusunda Fuat Sezgin ve Nabia Abbott'un çalışmalarında görülen iyimserliğin tam zıttına gidilemese de Joseph van Ess'in erken dönem teolojik hadisler konulu çalışmasında kaynakların güvenilirliği ve yaşı hakkında verilen hüküm daha makuldür. Graham'ın ifadesine göre, aslında, 3./9. Yüzyıldaki muazzam yazılı kaynakların esas itibarıyla, belirlenmiş bir kutsal kitap da dahil, dini otoritesiyle kabul edilmiş kaynakları olan (kendi içinde çeşitliyse) tespit edilebilir dini bir toplumdan çıkmış, daha önceden hem sözlü hem de yazılı bir geleneğin özeti olmadığını iddia etmek için pratik olarak tarihsel bir komplo teorisi gerekmektedir.¹⁶⁸

Graham'ın belirttiğine göre, birincinin sonucu olan ikinci varsayım, kaynakların edebi tahliline dayanarak İslamî kaynakların tüm geleneksel kronolojisini, iki yüzyıl süren polemik tartışmaların ve Yahudi geleneğinden alınma bir kutsal kitap otoritesi ve bir kurtuluş tarihinin kademeli olarak benimsenmesi sonucunda ortaya çıkan geç,

¹⁶⁷ Graham, "Review of Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation by John Wansbrough", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 100, S. 2 (1980), s. 140.

¹⁶⁸ Graham, agm, s. 140.

‘karma’ çalışmalar olarak reddetmektedir. Ancak, yazarın Kur’an’ın tarzına yönelik ortaya koyduğu parlak türsel analizlerden ortaya çıktığı şekliyle Kur’an’ın oluşumunu tamamlaması için nasıl olup da bir nesil değil de sekiz ya da on nesil sürmesi gerektiğini anlamak zordur. Çeşitli pasajların, eski kitaplara ait motiflerin ve Yahudi kullanımından alınan bir dilin var olduğu tespiti pek çok yeni yorumsal ihtimaller akla getirmektedir, ancak, bunun hicrî 200 den önce (özellikle de böyle bir metin olmaksızın 3. Yüzyıldaki gibi bir toplumun gelişimini hayal etmenin zorluğu ışığında) genel olarak kabul edilmiş, sabitleşmiş bir Kur’an metni olmadığı şeklinde radikal bir sonucu gerektirdiği belli değildir. Wansbrough’nun en erken İslam kaynaklarının oluşumu için öngördüğü liturjik ve teşvik edici ortam ve Kur’an dilinin göndergesel üslubu konularındaki vurguları, 8. Yüzyıl sonunda Irak’ta bir toplum oluştuğuna dair verdiği anlam kadar 7. Yüzyıl erken döneminde Mekke ve Medine’de bir toplum oluşumuna da uygulandığında aynı şekilde anlamlı gelmektedir.¹⁶⁹

Büyük ölçüde Yahudiliğe dayanan, gereğinden fazla Arap bir çevre tarafından İslam için sonradan Arap kaynaklar ortaya koyan geriye dönük yansıtma yapılması şeklindeki üçüncü varsayım da, Graham’a göre, benzer şekilde yalnızca sunulan edebi analizlere dayandırıldığında ikna edici değildir. Graham, bununla beraber yazarın önceki modern araştırmalarda Hz. Muhammed (s)’in hayatının resmini çizmek için Kur’an’ın ve ilgili kaynakların kullanımı konusunda yapılan aşırı vurgulamaları eleştirmesini haklı bulurken, bir taraftan Rabbinik ve Müslüman kaynaklarındaki türsel uyumlulukların yanyana konulmasının diğer taraftan da Irak’ın hem bir Tevrat merkezi ve önde gelen İslamî hukukî ve doktrinsel okulların [mezheplerin] beşiği olarak ilk Müslüman mezhep mensuplarının makul bir fazlaca Arap, Yahudi prototipi üzerine nasıl bir toplum inşa ettiklerini ve sonradan ayrıntılı bir Arabî köken ve gelişim uydurarak bir kutsal kitap oluşturdıklarını anlamanın zor olduğunu söyler. Buradaki edebî algılamalar ne kadar mükemmel olsalar da açık bir şekilde varsayılan tarihsel sonuçları gerektirmezler.¹⁷⁰

Graham’a göre son olarak şu söylenmelidir ki, İslamın kutsal kitabı ve diğer erken dönem metinlerindeki kullanımları ve formları açıklamak için yaygın şekilde Yahudi geleneğine bel bağlamak, bu makalelerde ileri sürülen pek çok hükmü önceden belirleyen temel bir ön yargılı eğilim oluşturmaktadır. Yazarın metotlarının ve

¹⁶⁹ Ay.

¹⁷⁰ Ay.

fikirlerinin çoğu, yenilikçi oldukları kadar sürekli olarak İslamî fikir ve formların Yahudi kökenleri[olduğu]ni göstermeye çalışan M. Grünbaum ve A. Geiger kadar giden uzun bir oryantalist geleneğin uzantısı olarak görülmelidirler. Müslüman dini materyallerine Yahudi kategori (haggadic, halakhic, vs.) tanımlamalarının seçilmesi çok güçlü bir şekilde, daha eski olan gelenekten daha yeni olana doğru direk etkiyi, ya da paralel kaygılar ve fikirler tespitine dayanarak paralel tarihsel bir gelişimi ön gören, tek yönlü bir teori doğrultusunda hareket eden bir kültürel-tarihsel [önyargılı] eğilim olduğu izlenimini vermektedir. Kimse Kur'an'ın kesinlikle yapmadığı gibi İslamî geleneğin kendinden önce gelen Yahudi (ve Hristiyan) monoteizm geleneğine dayandığını inkar etmek istemeyecektir. Fakat bu nedenle sadece eski gelenekten çıkarılan yorumsal kategorileri kullanarak yeni geleneğin bağımsız değerlendirmesini kendi tarihsel kavramlarıyla tanımlamayı imkansız kılmak gerekli değildir.¹⁷¹

Graham değerlendirmesini sonlandırırken QS'deki temel hipotezlerin çok radikal olmasından dolayı ulaşılan sonuçların pek çok kişi tarafından düşünülmeden reddedileceğini, ancak kendisinin bu son analizde kısmen kitabı yeterince anlamış olmayabileceğini itirafla ve daha ziyade yazarın kuramsal çıkarımlarının daha fazla açıklamalar ve detaylandırmalar gerektirdiğinden dolayı bu gruba dahil olamayacağını ifade etmektedir.¹⁷²

2.10.1.2 G.H.A. Juynboll

Juynboll'un QS üzerine yazdığı değerlendirmesindeki eleştirileri birkaç gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi Wansbrough'nun kullandığı dil ve üsluba yönelik olmuştur. Juynboll, öncelikle Wansbrough'nun yıllar süren araştırma sonucunda ortaya koyduğu görünen çalışmasında iddialarını anlaşılır bir şekilde ifade etmek için gösterdiği durmak bilmez çabasına rağmen bu konuda başarılı olmadığını ifade etmektedir. Daha önceden göz attığı hiçbir kitabın kendisi için bunun kadar tekrar okuma gerektirmediğini ifade ederek kitabın anlaşılmasındaki zorluğa dikkat çekmektedir. Wansbrough'nun kitapta kullandığı çeşitli dillere atıfta bulunarak bunlara hakim olmayan okuyucuların kitaptan muhtemelen fayda göremeyeceklerini dile getirmekte ve hatta hiç girişmemelerini dahi tavsiye etmektedir. Juynboll kendisinin dahî, Wansbrough'nun kullandığı İngilizce'yi anlaşılmasız bulduğunu ve kitabın çok dilli

¹⁷¹ Ay.

¹⁷² Graham, agm, s. 141.

oluşu engelinden dolayı ilk planda kendileri için yazılmış olması gereken Müslüman okuyuculara ulaşmakta zorlanacağını ifade etmektedir.¹⁷³

Juynboll'un ikinci tür eleştirisi Wansbrough'nun yaklaşımına yöneliktir. Bu kapsamda Juynboll Wansbrough'nun iddialarını naklettikten sonra Wansbrough ve onun gibi düşünen Patricia Crone ve Michael Cook gibilerinin Araplara bir ojinallik atfetmemelerinin ve sürekli olarak Muhammed [s]'in toplumuna kaynak olarak Yahudi ve Hristiyan modellerini arayanların kendisini her zaman sınırlendirdiğini söylemektedir. Wansbrough'nun erken dönem Arapça tarihî kaynakları uyumlu bir resim çizmek için yetersiz gördüğünden güvenmediğini ve tüm o kaynakları nisbeten daha sonra bir vakitte yalnızca İslamın kökenine daha fazla prestij kazandırmak için uydurulmuş şeyler olarak ortaya çıktığını öngördüğünü söylemektedir.

Juynboll'un üçüncü tür eleştirisi Wansbrough'nun gösterdiği delillere yöneliktir. Juynboll Wansbrough'nun ana delil olarak *argumentum e silentio* [sessizlik delili]yu gösterdiğini, yâni en eski ebebî eserlerin hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısından kalma olduğu [varsayımın]ndan yola çıkarak Kur'an'ın nakil sürecine dair çıkarımla yaptığı imalar ve kullandığı mantığın yalnız ve yalnız Wansbrough'a ait olduğuna işaret etmektedir.

Ayrıca, Wansbrough'nun teorilerini kabul etmeyi en zor kılan şeyin Mekkî ve Medenî sureler arasındaki açık içerik ve üslub farkı olduğuna dikkat çekmektedir. Juynboll devamla “eğer iddia hatırına Kur'an mushafının Arap bir peygambere nisbet edilen, temelde sözlü olarak nakledilen söylencelerin son versiyonu, ama büyük ihtimalle de kademeli olarak sonraki nesillerle ortaya çıkmış olduğunu farz etsek, Hicretin tarihsel [gerçek]liğini kabul ile ve o kadar yeterli şekilde açıklanan en azından siyerin ana özellikleriyle bu iki tür arasındaki farkı neyle açıklayacağız?” demektedir.

Juynboll buna dayanarak Wansbrough'nun Kur'an'ın “birkaç, kısmen örtüşen söylenceler külliyatı...” ve Yahudi-Müslüman polemığının sonucu olarak oluştuğunu iddia eden düşüncelerinin Mekkî ve Medenî sureler ve arasındaki ayrılmayı ve Hicreti açıklamadığını ortaya koymaktadır.

Juynboll'un dikkat çektiği diğer bir husus da Wansbrough'nun erken dönem kaynaklarının kronolojisi üzerinden delil gösterirken içine düştüğü paradokstur. Juynboll bu çelişkiyi gösterirken:

¹⁷³ Juynboll, G.H.A., “Review of J. Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*” (London Oriental Series, XXXI), Oxford University Press 1977, *Journal of Semitic Studies*, Volume 24, S. 2, 1979 s. 293-296..

“Wansbrough’nun hipotezi ilk derleyenleri hayatta iken yapılmış, düzeltmeleri ise ikinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bize ulaşmış Arap lıreturatüründeki en eski kaynakların kronolojisine dayanmaktadır. Eğer bu kaynakların geçmişte çok geriye uzanan isnad zincirleri temelinde ilk derleyenleri tarafından yapıldığı zaman kadar eski oldukları iddia edilirse, Wansbrough bu faktörün [isnadın] destekleyici bir delil oluşturduğunu açıkça görmezden gelmektedir. *İsnad*ların tarihsel değerinden ya da, genel olarak ifade edilirse, eski bir otoriteye nisbet edilmesinden o kadar kuşku duymaktadır ki sadece derleyenin zamanından kalma malzemenin içeriğine odaklanmaktadır. *İsnad*lar hakkında o kadar şüpheli olmak için bazı sebepler olmasına rağmen, şüphe tek başına onların kronoloji problemini çözmez. *İsnad*ları önemsememesinden [anlaşıldığına göre] görünüşte Wansbrough için İbn Hacer’in *Tehzibu’t-tehzib*’inde parçalar halinde muhafaza edilen erken dönem *cerh ve ta’dil* literatürüne itimat etmeye de gerek yoktur. Ben kendim tüm bu malzemeleri düşünmeden devre dışı bırakmaya tereddüt ederdim” demektedir.¹⁷⁴

Juynboll’un işaret ettiği üzere, Wansbrough’un teorisi hem erken dönemden kalma eserlerin isnad silsileleriyle bir nesilden diğerine nakledilerek ve redaksiyona uğrayarak geldiğini ön görmekte ve bunu da iddiasındaki evrimleşmeye delil göstermekte, hem de isnadların rivayetlerin naklindeki tarihsel kronolojiye olan delaletini ve bu açıdan değerini reddetmektedir. Juynboll bu tesbitiyle Wansbrough’nun ideolojisindeki çarpıklığın bir yönünü isabetli bir şekilde dile getirmektedir.

Juynboll diğer bir eleştirisini Wansbrough’nun teorisini desteklemek için kullandığı kaynaklar konusundaki seçiciliğine yapmaktadır. Öncelikle Hasan Basrî’nin Abdulmelik’e gönderdiği *kader* mektubu gibi diğer literatür eserlerinin de varlığına dikkat çeken Juynboll, bunun gerçekliği ispat edilirse, hicrî 110 tarihinden önce yazılmış olması gerektiğini, içeriğinde Kur’an’dan doğru alıntılar sunduğundan dolayı Wansbrough tarafından öne sürülen Kur’an mushafının gelişim kronolojisine uymadığını, (bu nedenle de) Wansbrough’nun bunu en az yüz yıl sonrasında bir zamana tarihlendirdiğini ifade etmektedir. Diğer taraftan, içerisinde Kur’anî referanslar az olan İbn Mukaffa’nın *Risale fi’s-sahabe*’sinin Wansbrough’nun kronolojisine uyduğunu, bu nedenle de Wansbrough’nun, yazarın eseri hicrî 142’de vefatından önce meydana getirmiş olabileceği sonucunu çıkardığını söylemektedir. Bununla beraber Juynboll, Wansbrough’nun içinde Kur’an’dan alıntılar bol olduğu aynı değerde eski metinler

¹⁷⁴ Juynboll, G.H. A., agm, s. 294.

olan ve Ebu Hanife (ö. 150 h.) 'ye nisbet edilen *el-Âlim ve'l-Müteallim* ve *Risâle ilâ Osman el-Bettî* gibi metinlere dikkat çekmekten uzak durduğunu da ifade etmektedir. Juynboll, bunların Ebu Hanife'ye ait olmasalar bile, Schacht gibi bir şüphecinin bunların muhtemelen O'nun ölümünden sonra ortaya çıktığını düşündüğünü ve kendisinin de bu görüşü paylaşmaya eğilimli olduğunu ifade etmektedir. Juynboll ayrıca, Van Ess tarafından *Arabica*'da yayımlanan Hasan bin Muhammed bin al-Hanefîye (ö. 100 h.)'ye nisbet edilen risale gibi çok eski olduğu söylenen daha bir çok risaleler bulunduğunu ve bu risalenin de gerçek [authentic] olduğu ispat edilebilirse, içerisinde Kur'an'dan çok sayıda alıntılar bulunduğundan dolayı Wansbrough'nun teorisini tamamen çökerteceğini ifade etmektedir.¹⁷⁵

Wansbrough'nun tefsir türleri sınıflandırmasında yaptığı incelemeye de değinen Juynboll bu analizin çok sayıda dikkat çekici özellikler ve belli sayıda benzerlikler ortaya koymakla beraber herkesin, yazar gibi Müslüman tefsirlerinin, Yahudi tefsirlerini model alarak ya da beceriksizce bir taklidi olarak ortaya çıktığını iddia edecek kadar ileri gitmeyeceğini de söylemektedir.

Juynboll bunlara ilaveten bir de Wansbrough'nun yaptığı bir hatanın düzeltilmesi gerektiğini söylemektedir. Buna göre: "Wansbrough 'ahlakî kategoriler' *haram ve helal* (s. 173'den [kitabın ilk baskısına göre] itibaren) den bahsettiği yerde bu terimlerin yalnızca hadislerin bir türüne, yani hukuken yasak ya da caiz olan şeyler ve faaliyetlere değinen türe işaret ettiğini bilmiyor görünmektedir. Hadis'te ahlakî kategoriler yoktur, kategorilerdeki doğru bölümlendirme hukukî (haram/helal), sakındırıcı/teşvik edici (terhîb/terğîb), faziletler (fedail/mesalib) ve tarihî rivayetleri (ahbar) değerlendirmeler üzerinde temerküz etmektedir."¹⁷⁶

Juynboll'un bu tespitinden anlaşıldığına göre, Kur'an, hadisler ve tefsir eserlerindeki kelimeler üzerinden Kur'an tarihi çıkarımları yapmaya çalışan ve kitabı yazdığı zaman itibariyle Arapça doçenti olan John Wansbrough, daha haram ve helal kavramlarının hadis ilmindeki yerini dahî bilmeden yahut da çarpıtarak bu konuda sayfalarca analiz yapmaya çalışmaktadır.

Juynboll değerlendirmesinde son olarak, Wansbrough'nun eğer teorilerini daha açık sözlü/kolay bir şekilde sunmuş olsaydı tahminen daha fazla okuyucuya hitap edebileceğini ifade ederken, Wansbrough'nun çok kişiyi dininden döndürüp

¹⁷⁵ Juynboll, G. H. A., agm, s. 295.

¹⁷⁶ Juynboll, G. H. A., agm, s. 296.

döndüremeyeceği konusunda şüphe duymasına karşın yine de kitaba el atacak kişilerin pek çok şey öğrenebileceğini söylemektedir.¹⁷⁷

Kendisi de bir oryantalist olan Juynboll'un bu son sözündeki değerlendirmeye özellikle dikkat çekmek isteriz. Juynboll'un bu sözlerini, Wansbrough'nun Müslümanlar için yazdığını düşündüğü bu eserle çok kişiyi mürted yapıp yapamayacağına duyduğu şüpheyile gerek Wansbrough'nun gerekse onun tarzında çalışmalar yapan oryantalistlerin nihaî amaçlarına işaret etmesi bakımından çok dikkate değer görüyoruz. Juynboll âdeta Wansbrough'yu teorilerini sunarken ikna edici olmadığından, yani müslümanları dinlerinden döndürme konusunda yeterince başarılı bir eser ortaya koyamadığından dolayı eleştiriyor gibi bir izlenim vermektedir.

2.10.1.3 Angelika Neuwirth

Neuwirth de QS üzerine kaleme aldığı Alman oryantalistler tarafından yayımlanan 'Die Welt des Islam' isimli dergide yayımlanan değerlendirme yazısında Wansbrough'a çeşitli eleştiriler yöneltmektedir. Öncelikle Kur'an araştırmalarına teşvik edici bir katkı yaptığını söylediği Wansbrough'nun iddialarındaki imaların ancak tekrar okumalarla anlaşılacağına işaret eden Neuwirth, kitabın sadece edebiyat araştırmacılığında değil Kitab-ı Mukaddes'in form eleştirisi araştırmalarında da önceden eğitilmiş olan okuyuculara hitab ettiğini ve Wansbrough'nun bu konuda yapılmış ön çalışmaların zikri ve tartışması konusunda oldukça kısa sözlü davrandığını ifade etmektedir. Ayrıca Wansbrough'nun çalışmasının bu zamana kadar ki çalışmalarda hesaba katılmamış ve İslamî gelenekle hiçbir şekilde bağdaşmayan öngörülere dayanan yeni bir iddia olduğunu söylemektedir.¹⁷⁸

Neuwirth, Wansbrough'nun kitabındaki tezinin dayandığı temel düşünceleri naklederken Wansbrough tarafından önyargılı, düşünmeden ve taraflı olarak 'değişik gelenekler' olarak tanımlanan Kur'an'ın karakteristik özelliği olarak görünen belli konu grupları arasındaki değişimlerin (geçişlerin), planlı bireysel bir redaksiyon çalışması olduğu önkoşuluyla zor bağdaşacağına işaret etmektedir.¹⁷⁹

Neuwirth'in eleştirilerinden birisi de Wansbrough'nun ileri sürdüğü tezin oryantalist çalışmaların muktesebatı açısından çıkaracağı sonuca yöneliktir. Neuwirth'e

¹⁷⁷ Juynboll G.H.A., agm, s. 296.

¹⁷⁸ Neuwirth, A., "Review of John Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*", London Oriental Series, Vol. 31. Oxford Univ. Press 1977.XXVI, 256 S., *Die Welt des Islams, New Series*, Bd. 23/24 (1984), Brill, s. 539.

¹⁷⁹ Ay.

göre Wansbrough Kur'an ayetlerinin ancak ikincil olarak sureler bağlamında oluşturulduğunu ve az ya da çok değişen kelime şekilleri halinde çeşitli surelere giren söylenceler olduğu şeklindeki hipotezini özellikle Kur'an araştırmalarının bugünkü konumu karşısında savunmadığını, bilakis doğrudan bir karşı model olarak öne sürdüğünü söylemektedir. Neuwirth'e göre: "Aslında bu hipotez Kur'an tefsirine dair geleneksel islamî açıklamalara yönelik her türlü uzlaşma[cı yaklaşımı]yı devre dışı bıraktığı gibi, genelde islamî tanımlamaya dayanan batılı eleştirel yeniden yapılandırmayı [metodunu] da devre dışı bırakmaktadır. Eğer Kur'an Wansbrough'nun iddia ettiği gibi ancak ikincil olarak ikinci yüzyılın sonunda, üçüncü yüzyılın başında çeşitli palalel geleneklerden düzenlenerek oluşturulduysa, Nöldeke tarafından formel ve içeriksel kriterlere dayanarak yapıldığı gibi -Muhammed [s]'in peygamberlik kariyerinin gelişimine atıfla- Surelerin nisbî kronolojisini çıkarma girişimi geçersiz olacaktır. Bu, Wansbrough tarafından vurgulu bir şekilde reddedilmektedir. Böylece Wansbrough'nun kararlı bir şekilde ortaya koyduğu üzere, Kur'an'da anlatılan içeriklerin gelişim sürecine olduğu gibi Kur'an'daki dilsel ve üslubî formlara da dair her türlü mülahaza bireysel bir misyonun gelişmesi anlamında karşılıksız olacaktır. Yine, tek bir surenin düşünsel sırasını izleme teşebbüsü de bu koşullar altında ancak çeşitli erken dönem İslam cemaatlerinin redaksiyon prensiplerini anlamaya[/incelemeye] sevkedecektir."¹⁸⁰

Bu durumda Kur'an araştırmalarının görevinin ne olacağını sorgulayan Neuwirth, Wansbrough'nun QS'te uyguladığı Kitab-ı Mukaddes prototipine göre Kur'an analizine, yâni Kur'an'da tekrar eden vahiy sistematığı dediği bazı karakteristik motiflerin türsel sınıflandırmasını yapmaya, ardından bunların -redaksiyonel- sureler içerisinde yerleştirilmesinde kullanılan retorik malzemelerin tesbitine, en sonunda da metinlerin Kur'an içinde aldıkları kelime formlarını sergilemeye giriştiğini nakletmekte, ancak bu arada somut bireysel metin parçalarının somut coğrafi-kronolojik olarak saptanmış topluluklara ya da gelenek uzantılarıyla ilişkilendirmeye yönelik her hangi bir teşebbüsün bulunmadığına işaret etmektedir.¹⁸¹ Yâni, Wansbrough kelime analizleri üzerinden çıkarımlar yaparken bunları hangi toplumun, kabilenin yahut cemaatin nerede, ne zaman ve nasıl yaptığı gibi akla gelecek sorulara cevaplar sunmamaktadır.

¹⁸⁰ Neuwirth, A., agm, s. 539-540.

¹⁸¹ Neuwirth, A., agm, s. 540.

Neuwirth'in ele aldığı diğer bir konu, Wansbrough'nun Kur'an'daki peygamber kıssalarında bulunan ve Kur'an'ın özü (*Nucleus of the Quran*) olarak gördüğü işari/göndergesel üsluba (*referential style*) dair düşüncesidir. Wansbrough'ya göre bunların kendi içlerinde anlaşılır olmadığını, bunları tamamlayan başka bağlamlarla anlaşılacabileceğini, bu kıssaların Kur'an dışındaki versiyonlarında başlı başına açıklandığını ve Kur'an'da eksik olan bilgilerin her nereden (Kitab-ı Mukaddes, Rabbinik Yahudi tefsiri, hristiyan vaazları, putperest Araplara ait unsurlar) geldilerse Wansbrough'nun bunları anlatıya dayanan *haggadic* tefsirlerde ve siyer literatüründe gösterdiğini söylemektedir. Neuwirth'e göre, aslında Siyer, *kısas el-enbiya* ebebiyatı gibi anlatım karakterli tefsirlerin yeni bir şey olmadığı, ancak ehl-i kitab'ın, daha doğrusu sonradan müslüman olanların, kendi çevrelerinden [getirdikleri] islamî öğreti literatürüne katkı olarak görünen şeyin, Wansbrough'nun düşüncesinde yeni bir değer kazandığını, yâni bu kıssaların Kur'anî işaretler üzerinde sonradan yapılan değil, hatta daha önceden ortaya çıkmadıysa, eş zamanlı olarak yapılmış kurgulamalar olarak görüldüğünü söylemektedir. Neuwirth'in ifadesiyle: "Ona göre anlatıma dayanan tefsirler ve Kur'an'ın kendisi vahiy şemaları (*schemata of revelation*) denilen ama Kur'an'da terhîb/tergîb hizmeti gören ve bu nedenle öğretici, kinayeli konuşma özelliği almış olan ortak bir monoteistik tahayyüller geleneği hazinesinden oluşmaktadır. [Ona göre] Kendi sınırlandırması içinde öğretme amacına indirgenmiş olan bu versiyonlar, çağdaşı olduğu dinleyicilere ancak eşzamanlı olarak bilinen ve daha sonra bizlere anlatım[rivayet] tefsirleri veya siyerle gelmiş olan tam versiyonlarıyla bilinmekteydi. Yâni Kur'an anlatımlarındaki işarî üslub, aynı anlatımların tam versiyonlarının Kur'an'la eşzamanlı olarak siyer ve tefsir literatüründe mevcudiyetine işaret etmektedir. Yanî [bu durumda] içeriğiyle ve sözdizimiyle belli bir zaman dilimi içerisinde değişikliğe uğramamış kümelerden oluşan bir Kur'an [anlayışın]dan bizce ne coğrafi olarak ne de kronolojik olarak tespit edilemeyen bir toplum kesimi tarafından düzenlenmiş, çeşitli kökenlerden gelen parçalardan oluşan bir yazı/kitap (*schrift*) anlayışına radikal bir yorumlama söz konusudur. Bu peygamber söylencelerinden ve ikincil olarak derlenmiş terhîb/tergîb edici parçalardan oluşan külliyyatın oluşumu Wansbrough tarafından sık sık Kitab-ı Mukaddes oluşumuna benzer olarak gösterilmektedir ki bu benzetme kuşkuşuz Kitab-ı Mukaddese yönelik diğer bir tamamlayıcı paralel benzetme ile kabul edilebilirliğini yitirmektedir: Eksik/tamamlanmamış olarak görülen, redüksiyonla genişletilmiş ve bir kitap (*schrift*)

stiline getirilmiş söylenceler koleksiyonu, tamamlanmış bir *Muhammedan Evangelium*'un, Siyer'in yanında durmaktadır. Bu ikinci benzetme ve onun isimlendirilmesi ne islamî materyalin kendisi ne de [İslam'daki] bizim bildiğimiz ilk Hıristiyanlık imajı açısından ikna edici değildir. Kendi din kurucusunun tamamen farklı olan anlayışı bunu bütünüyle yasaklamaktadır.”¹⁸²

Buna göre Kur'an ve anlatım karakterli tefsirler aynı koşullar altında ikinci ve üçüncü yüzyıllarda mezhepsel tartışmaların olduğu bir çevrede ortaya çıkmaktadır. Wansbrough bunu mezhebî çevre, “*sectarian milieu*”, olarak tanımlamaktadır –bu nedenle de Quranic Studies'ten sonraki çalışmasının ismi böyledir- elbetteki buna dahil olan grupları da belirlemeden. İmalarını doğru anlıyorsak, Mezopotamyada ve Suriyedeki yahudi ve hıristiyan gruplarla tartışmalar içerisinde, bizim bildiğimiz klasik İslamı ortaya çıkaran Arap bir tarikat/cemaat düşünülmüştür. Wansbrough'nun, Kitab (nakledilen şekliyle Kur'an) 'ın, Tefsirin ve Siyerin oluşumunu aynı ölçüde ikinci veya daha doğrusu üçüncü yüzyıla -ki geniş çapta teolojik olarak eğitim almış ve Kitab-Mukaddes içeriklerine aşina bir topluluğun sürece katkıda bulunabileceği bir zamana tarihlendirmesiyle zorunlu olarak Muhammed [s] tarafından alınan vahyin oluşu, ki bu hipoteze göre artık Kitab'ın özünü sunmamaktadır, Kitab'ın evveliyatının karanlıklarına gömülmektedir. Wansbrough'ya göre peygamberî söylenceler külliyyatı halinde devam etmiş olan, Muhammed [s]'e nisbet edilen metinler bugün Kur'an olarak önümüzde olan, sonradan Kitab sitiline dönüştürülmüş külliyyata artık bir ilk aşama değildirler. Fakat bu külliyyatın kendisi Wansbrough'ya göre – materyal olarak fazlasıyla tam olan Siyere karşı- *torso* [yarım kalmış heykel gövdesi]dur. Ancak o nedenle bağımsız bir ‘Kitap’ olabilirdi, çünkü topluluğun kendini kitabî bir dinin mensubları olarak görmesi, daha doğrusu, daha önceden var olan kitabî dinlerin taklitçisi olarak, bir tilavet metni olarak öyle bir külliyyatı gerektiriyordu.¹⁸³

Neuwirth'e göre, Wansbrough'nun tasviri, kendi metodik adımları içinde etkileyici bir inşa oluşturmaktadır. Ama bu önümüzde olan Kur'an metnini tamamen aşmaktadır. Tüm metnin genel yapısını belirlemeden, aynı temaların sıkça değişimi, anlatımların kesintili yapısı, çeşitli sure parçaları arasındaki kalıpsal geçişler gibi bazı özelliklere çok aceleyle sarılmalar, Neuwirth'in ifadesiyle, Wansbrough'ya Kur'an'daki şekilsel kuralları algılamayı sağlayacak yolu tıkamıştır. Kur'an'ın işarî

¹⁸² Neuwirth, A., agm, s.540.

¹⁸³ Neuwirth, A., agm, s.541.

üslubu onun açıklamasına göre, yanlışlıkla olmayarak, eşzamanlı tam versiyonların varlığına bağlanmakta ve gerekli önceki ehl-i kitabın geleneklerine ya da diğer islam öncesi Arabistanda bilinen anlatımlara dayanması şeklinde hiç anlaşılmamalıdır. Bu daha ziyade, geliştikçe, liturjik [ibadete yönelik] uygulamalar sayesinde var olan Kur'anî okuma parçalarının kendisine dayanma ihtimalinden ortaya çıkmaktadır. Böylece Kur'anî imalar, tekrarlar, ifade değişiklikleri ve genişlemeleri prensibi tamamen kurgusal içselleştirme anlamında anlaşılmaktadır.¹⁸⁴

Neuwirth'e göre, Wansbrough'nun radikal ama özünde spekülatif, gerçi bazı gerçek tek tük metin incelemelerinden neşet eden, fakat tüm metin düzeyinde kontrolü yapılmamış, Kur'an metninin ve esasında onunla beraber harmanlanmış ve ikincil olarak ayıklanmış tefsir ve siyer literatürü olduğu şeklindeki tezi, onu metni en küçük parçalarına ayırma yanlışına sürüklemektedir. Böylece tezi açısından çok önemli olan sağlama yapmayı kaçırmaktadır: Bu durumda yığınla bulunan ispat edilebilir kalıpsal kuralların yalın tesadüfî ürünler derecesine indirilmesi gerektiğini fark etmemektedir. Wansbrough'nun hipotezi Kur'an'ın gerçek şekliyle bağdaşmamaktadır. Kur'an –Wansbrough da bu konuda hemfikirdir- en baştan itibaren kutsal kitaptır, yani tilavet metnidir, öyle olarak biçimlendirilmiştir ve elbette ki onunla alakalı şekil kuralları da buna göredir. Wansbrough'nun aksine bu kitabın oluşumu ilk olarak ikinci yüzyılın sonuna tarihlendirilemez: başka yerde (Eski Ahit, İncil) çıkılan uzun kanonlaşma yoluna başvurulmaya gerek yoktu, başka yerde ikincil olarak kutsal kitap statüsüne çıkarılan şey burada ilk vahiylerin hükmüyle Kur'an olarak verilmektedir: Kur'an en baştan, yani en ilk surelerden itibaren tilavet metnidir. Sonra gelen redaktörler, cemaat geleneği vb. gibi bilinmeyen şeylerin araya sokulması rivayet edilen metin şeklinin açıklanmasına bir katkıda bulunmaz, ancak kimliği belli olmayan çeşitli aranjörlerin müdahalesinde metnin şaşırtıcı derecede homojen biçiminin nasıl bâki kaldığı sorusunu ortaya çıkarır. Herşeyden önce tezinin ön gördüğü koşul altında peygamber Muhammed [s]'in mesajının parlak özünün ne olduğu meselesi tamamen belirsiz kalmaktadır.¹⁸⁵

Neuwirth'in ulaştığı sonuca göre, Wansbrough bazı şekilsel elementlerin Kitab-ı Mukaddes araştırması araçlarıyla açıklamaya çalışma işini yerini getirmiştir ama aynı

¹⁸⁴ Ay.

¹⁸⁵ Neuwirth, A., agm, s. 541.

zamanda böyle bir yapılandırmanın Kur'an üzerine uygulanamaz olduğunu da göstermiştir.¹⁸⁶

2.10.1.4 Fred McGraw Donner

Wansbrough'nun teorisindeki açmazlara işaret eden oryantalistlerden birisi de Fred M. Donner'dır. Eleştirdiği pek çok noktadan birisi, Rippin'in QS'in 2004 baskısına yazdığı önsözde de yankı bulduğundan burada o eleştiriye özellikle dikkat çekmek istiyoruz. Neuwirth'in de aynı noktaya işaret ettiği üzere, Donner'a göre Wansbrough Kur'an'ın oluşumunun birkaç nesil sürdüğü şeklindeki teorisinde kimin neyi hangi kısma eklediğine dair bilgiler sunmadığına ve muğlak bir portre çizdiğine dikkat çekmektedir. Wansbrough'nun talebelerinden olan Rippin, Donner'un bu çok yerinde ve isabetli tesbitinin teorisinin zihinlerde bırakacağı etkiyi kıracağının farkında olduğundan olsa gerek, QS'teki önsözde bu tesbite değinerek bir cevap sunmaya çalışmaktadır. Çünkü Donner eleştirisinde net bir şekilde: "Kur'an'a neyin ait olup, neyin olmadığına karar vermede kimin sorumlu olduğunu söyleyebilmemiz lazım" demektedir. Buna devamla "böyle bir sürecin sorumluluğunu basitçe 'toplum'a ya da 'alimler'e yüklemek çok muğlaktır; hangi fertlerin ya da en azından hangi grupların karar verme işinde bulunduklarını ve hangi çıkarları temsil ettikleri hakkında bir fikir sahibi olmamız gerekiyor" diyerek bu belirsiz ve muğlak resme işaret etmiştir.

Rippin ise buna cevap olarak "... bu noktada, eleştirel Kur'an araştırmaları tarihinde, bilgimiz gerçekten bu kuşkusuz muğlak fikirlerin ötesinde hareket etmemize izin vermemektedir", "... mevcut bilgilerimiz kim, ne zaman ve neredeyi belirlememize izin vermemektedir. Daha fazlasını söylemek mümkün olmadan önce erken dönem İslam toplumunun doğasına dair çok daha fazla araştırmaya ihtiyacımız var. Bu soruları cevaplayabilememek, Wansbrough'nun çalışmasında olduğu gibi çeşitli delil gruplarının imalarından çıkacak ilişkiye[anlama] karşı delil olarak kabul edilemez; daha ziyade meseleye verilen böyle muğlak bir cevap, yapısı itibarıyla tüm o kanonlaşma süreçlerinin gerçekleştiği sınırları belli olmayan ve ortaklaşa anlayışı gösterir"¹⁸⁷ demektedir.

Görüldüğü üzere Rippin de Wansbrough gibi Kur'an'ın mushaf haline getirilişi ile ilgili İslam kaynaklarındaki rivayetlere ne bir gerçeklik ne de tarihsellik değeri

¹⁸⁶ Ay.

¹⁸⁷ Rippin, A., "Foreword", in: QS, s. xvii-xviii.

atfetme düşüncesinde değildir. Wansbrough'nun ortaya koyduğu kurgusal ve muğlak resmi ve içinden çıkılmaz yaklaşımı İslam rivayetlerindeki gayet net ve anlaşılır ifadelerle tercih etmeyi bilimsel araştırma adına daha makul görmektedir. Bu, Wansbrough'nun kendisinden ders alan Rippin'in aynı oryantalist anlayışı devam ettirme eğiliminde olduğunu açıkça gösteren örneklerden yalnızca birisidir.

2.10.1.5 D. J. Sahas

Erken dönemde İslam'a karşı ilk reddiye yazan John of Damascus (Yuhanna ed-Dımişki) üzerindeki çalışmasıyla tanınan D. J. Sahas, Wansbrough'nun erken dönem İslam literatürünü kurtuluş tarihi diye niteleyerek mitolojiden arındırmaya çalışırken kuramsal tarihin kendisini mitolojiye dönüştürdüğünü söylemektedir. Charles Adams'ın Wansbrough'nun kullandığı edebî tahlil metodunu sorunlu (problematic) bulmasına değinen Sahas, Wansbrough'nun kendine özgü dili ve metodolojisinin, doğal, karmaşık ve dinî heyecanla yüklü bir çevre içerisinde İslamın ortaya çıkışı ve gelişimine etki eden yapısal olmayan, sözlü ve popüler bir süreci çözmek bir yana, aydınlatamadığını ifade etmektedir. Böyle bir çevrenin değerler sistemine aşina olmayan Wansbrough'nun da dahil olduğu Batılı bilginlerin, karmaşık bir olguyu Batı'daki Kitab-ı Mukaddesin şekil eleştirisi kalıplarına ve jargonlarına hapsetmekle başarısız bir şekilde kareyi bir dairenin içine zorla sokmaya teşebbüs ettiklerini dile getirmektedir. Sahas'ın ifadesine göre Wansbrough'nun kullandığı 'prophetic logia', 'Mohammedan evangelium' gibi kavramlar ya da 'Kur'an'ın koordine edilmemiş parçalardan oluştuğu...' şeklindeki düşünce ilk Müslüman toplumunu ve kurumlarını anlamada herhangi bir Müslüman için alakasız olduğu kadar Batılı bir araştırmacı için de uzak ve önemsizdir.

Wansbrough'nun teorisine göre eğer Kur'an kendi zemininde ve kavramlarıyla okunmazsa bu durumda onun tefsirinin *haggadic*, *halakhic*, *masoretic*, *rhetorical* ve *allegorical* şeklinde Yahudi-Hıristiyan yaklaşımlarıyla geliştiğini kabul etmek gerekecektir. Sahas, Wansbrough'nun yaptığı bu işlemin Kur'an'ın özerkliğini ve İslamî bilinçliliği önsel olarak yok etmenin ve spekülasyona dalmanın güvenli bir yolu olduğuna dikkat çekmektedir. Sahas'a göre, İslamın kökeni ile ilgili tarihsel belirsizlik Wansbrough'nun teorilerini daha makul kılmaz. Son olarak Sahas, Wansbrough'nun teorilerinin, özellikle de Kur'an'ın toplanmasıyla ilgili olanın, Estella Wheelan tarafından 'Forgotten Witness : Early Codification of the Qur'an' isimli makalesinde

yapıldığı gibi tarihsel ve arkeolojik delillerle ciddi bir şekilde reddedildiğini dile getirerek değerlendirmesini tamamlamaktadır.¹⁸⁸

2.10.1.6 Robert Bertram Serjeant

Wansbrough'nun *QS*'i ile Crone & Cook ikilisinin *Hagarism* kitabını beraber ele aldığı değerlendirme yazısında Serjeant, Wansbrough'nun Wensick gibi yazarların örneklemeye çalıştığı İslam'da Yahudiliğe özgü elementlerin olduğu konusu lehinde tamamen reaksiyonel bir duruş sergilediğini dile getirerek söze başlamaktadır. Wansbrough'nun Kur'an'a yahudi kökenli bir ortam oluşturmak için İbranice teknik kavramları kullandığı metodun tartışmalı olduğunu ve bu iki kitabın İslama karşı önyargılarla dolu olduğunu görmenin umut kırıcı olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, Wansbrough'nun kitabındaki ilk bölümlerde (vahiy, kanon ve peygamberlik) İslam'ı ve [Hz.] Peygamber'i gizli bir şekilde orjinalikten çıkarmaya çalışma tartışması olduğunun hissedildiğine dikkat çekmektedir.¹⁸⁹

Serjeant'a göre, halbuki Kur'an'a bakıldığında hemen görülecektir ki Wansbrough'nun iddia ettiği gibi takipçilerini Yahudiler ve Hristiyanlarla tartışmadan alıkoymuş olduğunu zannettiği Kur'an neredeyse tamamen Yahudi-Hristiyanlıktan uyarlanmış unsurlardan oluşmamaktadır. Bu, yalnızca bu konuda Wansbrough'nun yanlış bilgilenmiş ya da bilgisiz olduğu görülen, diğerleri arasında çok önemli olan Arap unsurunu değil, aynı zamanda Yahudi ve Hristiyan topluluklarını reddetme anlamı taşıyan ve Hz. Peygamberin kendisi ve takipçileri tarafından özellikle dikkat çekilen unsurları da göz ardı etmektedir. Serjeant, Wansbrough'nun Hz. Peygamber'in doğum yerinin Hicaz olduğu konusunda açık ve tartışmasız delil varken Siyer'in neden İslamın kökenini Hicaz'da konumlandırmak için düşünüldüğü konusunda ısrar ettiğine anlam verememektedir.¹⁹⁰

Serjeant'ın eleştirdiği diğer bir husus, Wansbrough'nun belli Kur'an pasajlarındaki “eksilteli ifadeler ve tekrarlar o kadar ki bir ya da çok sayıda kişi tarafından dikkatlice yerine getirilmiş bir proje değil de daha ziyade aslında bağımsız

¹⁸⁸ Sahas, D. J., ‘Comptes rendus / Reviews of books: Islamic Origins Reconsidered: John Wansbrough and the Study of Early Islam: Herbert Berg, editor Special Issue, Method and Theory in the Study of Religion, 9, 1 Berlin: Mouton de Gruyter, 1997. 90 p.’, *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, Volume 28, issue 3, 1999: 372-373.

¹⁸⁹ Serjeant, R. B., “Review of *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* by J. Wansbrough; *Hagarism: The Making of the Islamic World* by Patricia Crone; Michael Cook”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (1978), s. 76.

¹⁹⁰ Ay.

olan geleneklerin uzun bir geçiş süreci boyunca yapısal gelişiminin ürünü”¹⁹¹ olduğu iddiasıdır. Wansbrough’nun bununla Eski Ahit’in geçirdiği kanonlaşma sürecini Kur’an’a uydurmaya çalıştığını ifade eden Serjeant, buna kimsenin itibar etmeyeceğini de açıkça dile getirmektedir. John Burton’un *Collection of the Qur’an*’da Wansbrough’nun ispatlanamaz iddialarından çok daha ikna edici bir tarzda elimizdeki sesli harfsiz Kur’an metninin Hz. Peygamber’in kendisine ait olduğu yönünde iddiada bulunduğuna değinen Serjeant, onun bulgularının Bell’in analizindeki bilgilere daha çok yaklaştığını ifade etmektedir.¹⁹²

Kanonik sesli harfsiz bir metnin erken dönemde oluştuğuna, bunun sesli harfleri olmayan Güney Arabistan yazı diliyle karşılaştırılabileceğine dikkat çeken Serjeant, ancak İslam’ın Yahudi kökenden olduğu fikrine kendini kaptırmış bir kişinin [Hz.] Osman’a dayanan mushaflaşma sürecini Yavne [Jamnia]’deki Rabbinik okulun bir yansıması olarak görebileceğini söylemektedir. Serjeant’a göre, Kur’an’ın mushaflaşma sürecindeki rivayetlerde uyumsuzluklar olsa da, bütün deliller inkar edilmez biçimde sonrasında önemli bir değişiklik olmayan [Hz.] Osman’a dayalı mushaflaşma sürecine işaret etmektedir. Yine Serjeant’a göre, o kadar aleni tarihsel bir durum uydurulmuş olamaz ve kanonik bir metnin yaygınlaşması, başka bir inançtan örnek gerektirmeyen doğal bir gelişimdir.¹⁹³

Kur’an’da Yahudi-Hristiyan kıssalarının anlatımını onları Arap ahlakına yönlendirme amacına bağlayan Serjeant, erken dönem müfessirlerinin eserlerinde İsrailiyata yer vermelerinin de müfessirlerin liberal tutumlarının tipik bir örneği olarak görülebileceğini ve bunun onların çok yönlü uğraşlarından yalnızca birisi olduğunu ifade etmektedir. Serjeant, Wansbrough’nun, yazılarında geniş ölçüde İslam üzerine yazan Musevi biginlerinden beslendiğinden dolayı Yahudilik etkeninin rolü konusunda dengesiz değerlendirmesine neden olduğunu düşünmektedir.¹⁹⁴

Serjeant’a göre, Wansbrough diğer bazı yazarlar gibi Güney Arabistan yazı dili ile ilgili ortaya çıkan önemli bilgileri de ihmal etmektedir ve Vajda’nın “Yahudi karşıtı İslamî öğretileri feshedilen cahiliye adetlerinin yerine aktarma” teorisini kabul etmekte, halbuki bunların -cenazelerde ağıt yakma, ruhsal arınma kuralları vs.- birkaçının İslam

¹⁹¹ Wansbrough, QS, s. 47.

¹⁹² Serjeant, R.B., agm, s. 76.

¹⁹³ Ay.

¹⁹⁴ Ay.

öncesi kayıtlardan biliniyor olduğu J. Ryckmans tarafından 1973’de gösterilmişti demektir.¹⁹⁵

Serjeant değerlendirmesinde Wansbrough’nun bazı yanlış yorumlarına da işaret ederken daha birçok bu şekilde yanlış yorumları bulunduğu dair emareler olduğunu da ifade etmektedir. Örneğin, Wansbrough’a göre Kur’an’da geçen ‘ahit yemeği’ betimlemesi açıkça İncil’e özgü, ve ağırlıklı olarak da Tevrat’a özgüdür.”¹⁹⁶ Oysa, alıntılanan ‘*habl*’ ve ‘*ahd*’ terimleri herhangi yahudî kavramlarından bağımsız olarak antik Arabistanda kabile siyasetinde var olan şeylerdir. Serjeant’a göre, Wansbrough, Garbini’nin *Oriens Antius*, XII, 1973 eserine başvursaydı bunu görebilirdi. İslam öncesi materyallerde anlaşma ve sözleşmelere de çok sayıda göndermeler bulunmaktadır ve eğer bunlar Kur’an’da ya da Güney Arabistan yazı dilinde Allah ile ya da putperest tanrılarıyla ilişkilendirilirse, bunun nedeni en yaygın siyasi organizasyon türünün teokrasi olmasıdır. Bell tarafından erken Medine döneminde olduğu düşünülen Kur’an’ın 23:8¹⁹⁷ ayeti, insanla tanrı arasındaki bir sözleşmeye işaret ediyor görünmemektedir fakat burada ve 8:27 ve 70:32 ayetlerde, Taberi’ye göre, “emanet edilen şeyler” hakkında aldatıcı olmamaya işaret etmektedir ve sadece İslam öncesi yazıtlarda değil Buhari’nin *Sahih*’inde de bulunan, kişinin borçlarını yerine getirmesi zorunluluğuna benzer bir emir olduğu görünmektedir, vs. Yine (Sayfa 11’de) [ayetlerde geçen] *bara’ah*¹⁹⁸ için[yahudilikteki] ‘barış’ [*peace*] anlamındaki *berit*’in yansıması denilmektedir ancak bu, kelimenin Kur’an metinlerinde taşıdığı anlam değildir. Çünkü Kur’an’da 54:43’de özel izin [*dispensation*] gibi bir anlama gelmektedir –aslında *bara’ah* “bir anlaşmadan geri çekilme, kişinin bir zorunluluktan kurtulduğunu ilan etmesi” dir.¹⁹⁹

Wansbrough’nun geniş çaplı bir okuma yaptığına, ancak savunulamaz öznel teorileri dışında Arap bilimcileri açısından çok az yeni şeyler sunduğuna işaret eden Serjeant, kitabın klasik Arapça ile ilgili bölümünün sıradan, ‘Tefsir Prensipleri’nin ise sıkıcı olduğunu söylemektedir. Dahası, metodolojik açıdan Wansbrough’nun “sonraki eserlerden önceki otoritelerin eserlerini çıkarma teşebbüsü’nün doğru sonuçlar ortaya

¹⁹⁵ Ay.

¹⁹⁶ Serjeant, R. B., agm, s. 77.

¹⁹⁷ “Yine onlar ki verdikleri sözlere ve emanetlerine riayet ederler”

¹⁹⁸ K: Tevbe, 1: بَرَاءَةٌ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

K: Kamer, 43: أَكْفَرَكُمْ خَيْرٌ مِنْ أُولِيكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ

¹⁹⁹ Serjeant, R. B., s. 77.

koymayacağı iddiasının kabul edilemez olduğunu, bilimsel hüküm vermenin esasının bunu yapmanın sınırlılıklarını değerlendirmek olduğuna dikkat çekmektedir.²⁰⁰

Wansbrough'nun üslubuna yönelik olarak da eleştiriler getiren Serjeant, Wansbrough'nun bilgi sahibi olduğu konusunda okuyucuları ikna etmek üzere işe koyulmuş görüldüğünü, bu konuda başarılı da olduğunu, ancak kullandığı farklı dillerden teknik terminoloji neticesinde, özellikle de kitabın ilk iki bölümünde eş görülmemiş mübalağalı, kendini beğenmiş bir dil kullanımı ortaya çıktığını, üslub ve kelimelerle boğuşurken insanın sık sık kasdedilen anlam konusunda kafasının karıştığını dile getirmektedir. Öğrenme ile bilginliğin eşit olmayacağı eleştirisini de yapan Serjeant, Wansbrough'nun çalışmasındaki belirsizliğin bir fazilet değil, kusur olduğuna dikkat çekmektedir. Kitabın kötü bir şekilde oluşturulduğuna ve okuyucunun karışıklık ve uyumsuzluk içerisinde bırakıldığına da işaret eden Serjeant'a göre, Wansbrough tarafından mağrur bir şekilde iddia edildiği gibi "Kur'an'ın Kitab-ı Mukaddes eleştiri teknikleri ve araçları ile analize hassas bir belge olarak aslında bilinmiyor" olduğu iddiası da kabul edilemez bir şeydir. Bunun Nöldeke gibi önceki bilim adamlarından başka, Bell'in analitik tercüme çalışmasını da görmezden gelmek olduğunu, tamamen kabul edilmese de tefsir konusunda bir başlangıç niteliğindeki bu çalışmanın dikkate alınmış olması gerekirdi diye Wansbrough'ya eleştiride bulunmaktadır.

2.10.2 Bazı Müslüman Bilim Adamlarının Eleştirileri

2.10.2.1 Mustafa Azami

Mustafa Azami, Wansbrough ile Schacht arasında metotsal benzerlik olduğuna dikkat çekerek Wansbrough'nun kullandığı terminoloji ve metodolojinin yanlışlığını ifade etmektedir:

"İslami araştırmaları Batı Terminolojilerine toptan dönüştürme Kur'an'a yönelik saldırılarda kullanılan ikinci bir çıkış kapısıdır. Schacht *Introduction to Islamic Law* isimli eserinde İslam fıkhnı dört bölüme ayırmaktadır: şahıslar, mülk, genel mükellefiyetler, özel mükellefiyetler ve anlaşmalar, vs. Bu sınıflandırmanın İslam Hukuk sisteminde kullanılan başlık ve sınıflandırmalarla hiçbir alakası olmadığından İslam hukukunu kasdi olarak Roma Hukukuna dönüştürmektedir ve bunun ima ettiği

²⁰⁰ Ay.

şey de elbette ki güya İslam Hukukunun tamamen Roma Hukukundan devşirme olduğudur. Wansbrough da aynı şeyi Kur'an hakkında *Quranic Studies* eserinde Tefsirin prensiplerini bölümlere ayırırken yapmaktadır:1) *Masoretic exegesis*; 2) *Haggadic Exegesis*; 3) *Deutungsbedürftigkeit*; 4) *Halakhic Exegesis*; 5) *Rhetoric and allegory*.

Bu tefsir türleri üzerinde yazdıkları kitabın yarısını tutmaktadır, fakat biz bunları Doğu'da yaşayan ya da Batı'da eğitim bile görmüş herhangi bir müslüman alime sunmuş olsak sadece içindekiler kısmını dahi çözemezdi. Evet, belki bir *haham* bu eski ahit terminolojisini çözebilir ama bu, bir hahamın elbisesini bir müslüman şeyhine giydirmeye benzer.”²⁰¹

Kitabının bir çok yerinde Wansbrough'nun teorilerine eleştiriler getiren Azami'nin bu özlü tenkidıyla iktifa ederek diğer tenkitlerini çalışmasına havale edip diğer araştırmacılara geçmek istiyoruz.

2.10.2.2 İsmail Albayrak

Wansbrough'nun fikirlerini Türk ilahiyat camiası içinde yazdığı makalelere konu edinen ilk kişi olan Albayrak, Wansbrough'nun tarihsel gerçeklerle örtüşmeyen iddialarının ve geliştirdiği tezin oryantalist piyasasındaki konumunu sorgularken, içinde Batılı yazarların da olduğu bazılarının Wansbrough'nun fikirlerini kasıtlı ve planlı bir yaklaşım olarak değerlendirdiğini naklederek bu tür senaryoları bir kalemde silmenin doğru olmadığına dikkat çekmektedir. Albayrak'a göre: “Wansbrough, gıdasını Aydınlanma felsefesinden alan bir ilmî mahfilin ürünüdür. Bu nedenle, tarihî şüpheciliği aşırı görülmemelidir. Almanya'da geliştirilen kutsal metin çalışmalarından son derece etkilenen Wansbrough, Kitab-ı Mukaddesin geçtiği prosedürden Kur'an'ı da geçirmeye çalışmaktadır.”²⁰²

Wansbrough'nun QS'te metodolojisine paralel olarak sıkça Almanca terim ve tabirleri de orijinal halleriyle kullanıyor olması Albayrak'ın bu tesbitinin yerindeliğini destekler niteliktedir.

Wansbrough'nun uyguladığı metot ve öne sürdüğü fikirler açısından bir reaksiyonist olup olmadığı konusunu da değerlendirmeye alan Albayrak,

²⁰¹ Azami, Mustafa, *The History of the Quranic Text_ From Revelation to Compilation_ A Comparative Study with the Old and New Testaments*, Al-Qalam Publishing, 2011. s. 305-306.

²⁰² Albayrak, İsmail, John Wansbrough'nun Kur'an Tarihi Teorisi ve Batı'da Doğurduğu Sonuçlar, *İslamiyât*, C. 4, S. 1, 2001, s. 179.

Wansbrough'nun eserlerinde değişik kitleleri hedef aldığını, bunların başında da günümüz müslümanlarının geldiğini söylemektedir. Albayrak, Wansbrough'nun peşin hükümlü hareket ettiği tespitini de yapmaktadır. Çünkü, Wansbrough'ya göre müslümanlar dogmatik kaygılarından dolayı Kur'an'ı derinlemesine inceleyememektedirler ve sansürü, baskıyı akademisyenliğe tercih ettikleri sürece de bu dogmalardan (!) kurtulamayacaklardır. Ona göre, bu baskıcı ortamı kaldırmanın ilk ve son adımı, Müslümanların kayıtsız bir şekilde inandıkları İlahî Kitab'ın mutlak otoritesini sorgulamaktır. Albayrak, Wansbrough'nun İslamın ilk iki asrını kurtuluş tarihi (*salvation history*) olarak görmesinin ancak ve ancak bu peşin hükümden kaynaklandığını düşünmektedir.

Albayrak'ın eleştirdiği diğer bir husus, Wansbrough'nun ve onun takipçilerinin Wansbrough'nun metodolojisine duydukları güvendir. Albayrak'a göre Wansbrough'nun metodolojisi onun vizyonunu oldukça bulandırmıştır. Takipçileri de ısrarla bunun bir metot meselesi olduğunu ileri sürmüşler ve Wansbrough'nun metodunu kullanarak onun fikirlerini kimsenin reddedemeyeceğini iddia etmişlerdir. Albayrak'a göre ise bu bir metot farklılığı değil, ideoloji farklılığıdır. Wansbrough hem müslümanların sözde sansürüne hem de klasik oryantalizmin kabul ettiği "Kur'an, Hz. Peygamber'in dönemine aittir" fikrine reaksiyon göstermektedir ve yaptığı yorumlarla bu dönemi aydınlatmaktansa daha da karartmaktadır.²⁰³ Gerçekten de Rippin'in QS'e yazdığı önsözde Wansbrough'un sözcülüğünü yaparken, Wansbrough'nun iddiaları neticesinde ortaya koyduğu muğlak sonuçtan bu sözde karmaşa ortamının belirsizliğine kanaat getirmesi²⁰⁴ bu teorinin takipçileri arasında bıraktığı etki ve izlenimin açık bir göstergesi olarak nitelenebilir.

2.10.2.3 Yaşar Çolak

Çolak, Wansbrough'nun öncülük ettiği revizyonist akımın İslam tarihine yaklaşımını konu edinen doktora çalışmasında Wansbrough'nun fikir ve iddialarını nazara verdikten sonra eleştirel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Bu bağlamda Çolak, öncelikle Wansbrough'nun İslam çalışmalarına yönelik bazı katkılarının olduğunu söylemektedir. Bunları şöyle sıralamaktadır:

²⁰³ Albayrak, İ., agm., s. 180.

²⁰⁴ Bkz. Rippin, A., "Foreword", in: QS, s. xvii-xviii.

“Wansbrough İslam’ın doğuş ve erken dönem tarihiyle ilgili bazı muğlak noktaların çözümlenmesinde dinsel geleneklerdeki farklı okuma tekniklerinin önümüze bir takım imkânlar sunabileceğine dikkatlerimizi çekmek bakımından olumlu katkılarda bulunduğunu söylememiz mümkündür.

Bunun yanı sıra, Wansbrough’nun çalışmaları, son iki asırdır Batı’da Kutsal Kitap çalışmalarında denenen birbirinden farklı tekniklerin uyarlanmadan başta Kur’an olmak üzere İslam geleneğinin temel kaynaklarına tatbik edilmesi halinde ortaya çıkacak çarpıklığı bütün açıklığıyla ortaya çıkarması bakımından, ters yönden de olsa, oldukça yararlı olduğu bir gerçektir.

Wansbrough’nun bir başka katkısı da, siyer, hadis ve tefsir kaynaklarının tarihsel köken, dil yapısı, içeriği ve biçimsel özellikleri açısından literatür değerinin belirlenmesine yönelik bizatihi Müslümanlarca yapılması gereken çalışmalara ihtiyacı dolaylı da olsa ortaya çıkarmasıdır.”²⁰⁵

Çolak, buna ilaveten Wansbrough’nun geliştirdiği modelin İslam inancı açısından kabul edilmesinin mümkün olmadığına işaret ederken bu teoriyi oluşturmak için Wansbrough’nun gösterdiği ilmi altyapıyı ve salt entelektüel çabanın takdir edilmesinin bir sorun teşkil etmeyeceğini, hatta bunun İslam’ın adalet ilkesinin bir gereği olduğunu düşünmektedir.²⁰⁶

Çolak, ayrıca Wansbrough ile önceki ve ondan sonraki bir takım oryantalistler arasındaki bazı temel farklılıklara dikkat çekmektedir. Buna göre diğer oryantalistler İslam rivâyetlerine karşı aşırı güvensizlik gösterebilirler de, Kur’an’ın tarihsel bir belge niteliğini haiz olduğunu kabulde büyük ölçüde görüş birliği sergilemişlerdir. Kimileri onu Hz. Muhammed’in Yahudilik ve Hristiyanlıktan ödünç aldığı fikirlerin belgesi, kimileri Arap dilinin yedinci asırdaki durumuna tanıklık eden bir doküman, kimileri Hz. Muhammed’in otobiyografisi olarak değerlendirmiştir. Batılı araştırmacıların çalışmalarında hem İslamî rivayetlere güvensizlik hem de bu rivayetler sayesinde tarihi aydınlatılmış Kur’an’ın tarihselliğini kabul konusunda paradoks bulunduğunu ifade eden Motzki’nin düşüncesine dikkat çeken Çolak, Wansbrough’nun geleneksel Batılı araştırmacıların içine düştükleri bu paradokstan kurtulmak için, radikal bir tavır geliştirerek erken dönem İslam literatüründe yer alan bütün rivâyetlerin

²⁰⁵ Çolak, Y., *Batı’da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook-Patricia Crone ve Lawrence I. Conrad Örneği*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Samsun, 2007, s. 94-95.

²⁰⁶ Çolak, Y., *ag.*, s. 96.

güvenilemeyeceği görüşüne meylettiği sonucuna varmaktadır. Yani Wansbrough diğer birçok oryantalistin kısmen de olsa hadis, siyer ve tefsir edebiyatı gibi İslamî kaynaklardaki varlığını kabul ettikleri tarihsel gerçeklik olgusuyla beraber rivayetlere karşı genel olarak takınılan güvensizlik yaklaşımının oluşturduğu çelişkiden kendince, bu güvensizliği Kur'an'a da teşmil ederek kurtulmaya çalışmıştır. Bunu yaparken kullandığı metot da Kitab-ı Mukaddes metnlerinin oluşum süreçleri ile İslam kaynaklarının ortaya çıkışı arasında paralellikler kurmak olmuştur.²⁰⁷

Wansbrough'nun kullandığı edebi tahlil metoduna esas teşkil eden iddiayı da değerlendiren Çolak, Wansbrough'nun erken dönem İslam literatürünün doğası gereği bize tarihi olayların gerçekte nasıl cereyan ettiğine dair bir şey söyleyemeyeceği, dolayısıyla bunların tarihsel değil, edebi eleştirilere müsait metinler olduğuna dair bir tez öne sürdüğünü belirtmektedir. Çolak, bu görüşün tarihin bilinemezliğini savunan bir takım araştırmacılara dayandığını, buna karşılık tarihin bilinebilirliğini savunan araştırmacılardan nakilde bulunarak Wansbrough'nun İslam tarihinin ilk iki asrının tarihsel açıdan araştırma konusu yapılamayacağını, çünkü böyle bir tarihin olmadığını ileri sürmesinin, makuliyet sınırlarını hayli zorlayan bir iddia olduğunu söylemektedir. Çünkü Çolak'ın ifade ettiği üzere bugün mevcut bulunan rivayet malzemelerinin üçüncü/dokuzuncu asrın başlarında ve fazla uzunca olmayan bir zaman diliminde uydurulabilmesi muhtemel kabul edilemez. Uydurulmuş olduğu farz edilse bile, bunun 1970'li yıllara kadar bir sır olarak saklı tutulduğunu kabul etmek mümkün değildir. Hâlbuki, bugün elimizde Wansbrough'nun iddiasının aksini ispat eden ve kendi kendini kanıtlayan kesin bilgiler vardır. Bir kısmı İslam toplumun kolektif hafızası, bir kısmı ezberiyle nakledilen ve tevatür özelliğinde olan bu bilgiler şüpheyne mahal bırakmayacak niteliktedirler. Hz. Peygamberin yedinci yüzyılda peygamberlik vazifesine başlaması ve Kur'an'ın metin olarak varlığı gibi bilgilerin bu türden olduğuna dikkat çeken Çolak, İslam dininin İslam haricî kaynaklarda da ifadesi bulunan bir bilgi olduğunu vurgulayarak bu tarz bilgiler üzerinde şüphe duymanın Batı'nın en katı pozitivist bilim anlayışıyla dahi bağdaşmayacağını söylemektedir.²⁰⁸

Çolak'a göre Wansbrough İslamî literatüre toptan olumsuz yaklaşırken, kendinden önce Goldziher ve Schacht'ın rivâyet malzemesine yönelik aşırı şüpheciliğini son aşamaya kadar taşımak istemekte, ancak erken dönem literatürünün içindeki bunca

²⁰⁷ Çolak, Y., agt, s. 96-97.

²⁰⁸ Çolak, Y., agt, s. 99-100.

rivâyet malzemesinin ağırlığı karşısında ezilince, tarih ve teoloji geleneğindeki tarihin bilinemezliği teorisine sarılmaktadır. Bunun sonucu olarak da Müslümanların on dört asırdır, Batılıların ise son üç yüzyılda ortaya koydukları İslam'ın iki asrının tarihselliğine ilişkin ilmi birikimi bir çırpıda reddetme durumuna düşmektedir.²⁰⁹

Çolak'ın eleştirdiği diğer bir husus, Wansbrough'nun yola çıkarken ki iddiası ile beraber edebi tahlil metodu ile ulaştığı sonuçlardan tarihsel hüküm çıkararak içine düştüğü çelişkidir. Yani Wansbrough bir taraftan tüm İslamî literatürün bir kurtuluş tarihi inşa etmek üzere kurgulandığını ve bu nedenle bunlara dayanarak İslam'ın erken dönemini tarihsel olarak inşa etmenin imkansızlığını iddia ederken bir taraftan da bu literatür üzerinden tarihsel çıkarım da bulunmaktadır.²¹⁰

Wansbrough'nun diğer oryantalistlerle aynı paralelde Kur'an'ın kutsallığı olmayan, tarihsel bir belge olarak tıpkı seküler kitaplar gibi okunması gerektiğine dair görüşüne de değinen Çolak, bunun yeni bir şey olmadığını, Müslüman araştırmacılarla oryantalistler arasındaki Kur'an'ın ne tür araştırma nesnesi olduğuna dair ayrılığın farklı epistemolojik ön kabullere dayanan ve kesişme ihtimali çok zayıf iki farklı yaklaşım olduğunu dile getirmektedir.²¹¹

Wansbrough'nun İslam literatürüne tarihsel değer atfetmediği için iddialarını ispat yönünde tarihsel kanıt getirme yoluna pek başvurmadığını, bu nedenle onun teorilerini çürütmek için tarihsel kanıt sunmanın mümkün olmadığını düşünen Çolak, bunun yerine Wansbrough'nun metodolojisinin iç tutarlılığını inceleyerek ve ulaştığı sonuçlar üzerinden değerlendirme yapmayı uygun görmektedir. Wansbrough'nun Kur'an, siyer, mecazi, tefsir ve nahiv gibi farklı türden kitâbiyat üzerinde yaptığı tüm edebi eleştirilerinde hep aynı sonucu ortaya koymasını, onun erken dönem İslam toplumuyla ilgili zihninde kurguladığı teorisinin yönlendirmesi sonucunda olduğu kanaatine varmaktadır. Çolak buna ilaveten, Wansbrough'nun da genelde diğer Batılı araştırmacılar da gözlemlendiği gibi sınırlı örnekten hareketle genellemelere gitme tutumunu sürdürdüğünü ifade etmektedir.²¹²

Değerlendirmesinde Wansbrough'nun edebi analiz metoduyla ulaştığı sonuçları isabetlilik açısından da incelemeye alan Çolak, bu sonuçlardaki kimi yanlışlıklara da işaret etmektedir. Örneğin, Wansbrough'nun Kur'an'ın konu, üslup, motif ve sözcük

²⁰⁹ Çolak, Y., agt, s. 100-101.

²¹⁰ Ay.

²¹¹ Çolak, Y., agt, s. 101-102.

²¹² Çolak, Y., agt, s. 102-103.

gibi unsurlarda çeşitliliği içinde barındırdığından hareketle, bu kitabın bir kişinin hayatına sığacak bir süre içinde vücut bulmasının mümkün olamayacağı, ancak farklı dini düşüncelerin birbiriyle rekabette olduğu çatışma ortamının bir ürünü olabileceği sonucuna vardığını, hâlbuki Kur'an sıradan tarihsel bir metin statüsüne indirgenerek okunması halinde bile temas ettiği konuların farklılığı, ifadelerinin açık ve kapalılığı, hakikat ve mecaz üslubunun çeşitliliğinden hareketle, onda homojen bir eserin niteliklerini görmenin mümkün olduğunu, buna Müslüman araştırmacıların da işaret ettiklerini nakletmektedir. Çolak, Kur'an'ı farklı kaynaklara bağlayanların ise sanki Kur'an'ı bir yazarın kaleminden bir çırpıda ortaya çıkmış bir metin gibi algıladıklarını, Wansbrough'nun da böyle düşündüğünü, oysa Kur'an metninin oluşum sürecine bakıldığında bunun böyle olmadığı, Kur'an'ın değişik olay ve gelişmeler üzerine vahy edilen bağımsız ilahi kelamın toplamından ibaret olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Kur'an'ın muhatapları üzerinde bırakmak istediği etkilere binaen üslup farklılıklarının oluştuğunu ancak farklı parçaların içerdiği mesajların özü itibarıyla aynı olduğunu ve Batıda yetişmiş kimi Müslüman araştırmacıların da tespit ettikleri üzere aralarında organik bağlantılar bulunduğunu vurgulayarak Wansbrough'nun bunları gözden kaçırdığını ifade etmektedir.²¹³

Wansbrough'nun teorisini desteklemek üzere delil olarak öne sürdüğü noktalar arasında Kur'an'da zamirlerin ve konuşma modunun değişmesi meselesine de değinen Çolak, Wansbrough'nun bunu Kur'an'ın bağımsız geleneklerden alınan fragmanlardan oluştuğuna dair delil olarak sunduğunu, hâlbuki bunun dilin gramer alanıyla ilgili bir mesele olduğunu, dolayısıyla çıkarılabilecek sonucun da incelenen metnin gramer niteliğiyle ilgili olabileceğini dile getirmektedir. Buna örnek olarak John Burton gibi oryantalistlerin bu yönde sonuçlar ortaya koyduklarına dikkat çeken Çolak, Wansbrough'nun ise akademik araştırmalarda delilin istismarına örnek gösterilebilecek şekilde farklı ve ilgisiz çıkarımlarda bulunduğunu söylemektedir. Bu konuyu açıklamak üzere yapılan araştırmalara örnek olarak M. A. S. Abdelhaleem'in "Grammatical Shift for Rhetorical Purposes: İltifat and Related Features in the Qur'an," isimli makalesini referans gösteren Çolak, Kur'an'daki olağan dışı gibi gözüken şahıs zamirlerdeki değişikliklerin belagat amaçlı ve iltifat için kullanılmış olduğunu belirtmektedir.²¹⁴

²¹³ Çolak, Y., agt, s. 103-104.

²¹⁴ Çolak, Y., agt, 104-105.

Çolak son olarak, Wansbrough'nun Bakara suresinin gelişi güzel oluşturulmuş farklı konulardan oluştuğuna dair iddiada bulunduğunu, bu görüşün diğer bir Batılı araştırmacı olan David E. Smith tarafından Bakara suresi üzerinde yapılan araştırmayla çürütüldüğüne işaret ederek, Wansbrough'nun gerek bu konuda gerekse Şu'ayb kıssasıyla ilgili değerlendirmesinde zihninde tasarladığı teorinin yönlendirmesi altında kaldığını söylemektedir. Çolak'a göre, netice itibarıyla Wansbrough çalışmalarıyla İslam kaynaklarının güvenilirliğine yönelik Batı'da üretilen kuşku halelerine geniş tartışma zemini bulan bir halka daha eklemiştir.²¹⁵

²¹⁵ Çolak, Y., agt, s. 105.

DEĞERLENDİRME

Wansbrough'nun teorilerine iki açıdan bakılabilir. Birincisi; kendi uyguladığı metodolojinin tutarlılığı, incelediği kelime ve kavramların kullanımlarını tespit ve bunlardan çıkardığı sonuçlar yönünden; ikincisi teorisinin öngördüğü temel tezin çıkış noktası açısından uygun olup olmadığıdır.

Birinci açıdan bakıldığında yapılacak inceleme Wansbrough'nun ele aldığı tüm kelime, kavram ve konuların İslam kaynaklarındaki şekilleriyle tek tek inceleme ve karşılaştırmayı gerektirir ki Wansbrough'nun çalışmasındaki hemen göze çarpan hatalar böyle bir çalışmayı gereksiz kılmaktadır. Çünkü eserlerini inceleyen oryantalistlerin eleştirilerinde de görüldüğü üzere incelediği kavramlar ve bunlardan çıkardığı sonuçlar açısından çok sayıda hatalar vardır. Bu konuda ilaveten bir iki örnek göstermek yeterli olabilir. Örneğin, Wansbrough İslam teolojisinin çizdiği monoteistik imajın ana temalarından birinin 'sürgün' (*exile*) olduğunu iddia etmiştir. Halbuki sürgün kavramı Kur'an'da yalnızca dört defa geçmektedir. Bu kadar az ifade edilen bir kavramın Kur'an'ın sunduğu tevhid inancının ana temalarından birisi olması söz konusu olamaz. Ayrıca Wansbrough, bu kavramı anlatırken 'hicret' kelimesinin emir kipinde kullanımlarını buna örnek göstermektedir. Hz. Musa döneminde yahudilerin yaşadığı sürgün ile İslam arasında bir paralellik oluşturabilmek için hicreti sürgün diye yorumlayan ilk kişi her halde Wansbrough'dur. Bu çok açık bir hatadır.

Diğer taraftan İslamî literatürde Kur'an'ın ana konuları arasında sürgün diye bir tanımlamayı bulmak pek mümkün görünmemektedir. Günümüz araştırmacıları arasında da böyle bir tanımlama söz konusu değildir. Örneğin Kur'an'daki çeşitli konular üzerine çok sayıda çalışmaları olan tefsir uzmanı Muhsin Demirci Kur'an'daki konuları amaç ve araç konular şeklinde ikiye ayırmaktadır. Amaç konuları itikadî, ahlakî ve amelî olarak üç başlık altında incelemektedir. Araç konular ise yaratılış ve varlıklar; peygamberlere ve geçmiş topluluklara ait haberler; Allah'ın varlığını ve birliğini düşünmeye sevk eden kevnî/kozmozolojik ayetler; yahudilerin, hristiyanların, kafir ve münafıkların iç yüzlerini anlatan ayetler şeklinde dört ana grup halinde incelemektedir.²¹⁶ Demirci'nin sınıflandırmasında ne amaç konular içerisinde ne de araç konular arasında sürgün kavramına rastlanılmamaktadır. İçerisinde sürgün kavramının geçtiği ayetler ancak olsa olsa araç konulardan peygamberlere ve geçmiş topluluklara ait haberler arasında söz konusu olarak değerlendirilebilir. Kur'an'da geçmiş

²¹⁶ Demirci, M., *Kur'an'ın Ana Konuları*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2016, s. 19-22.

topluluklara dair verilen haberler ise hiç şüphesiz ki bir maksada binaendir. Bu nedenle araç konular olarak nitelendirilmektedir. Bir diğer tefsir uzmanı olan Sait Şimşek de Kur'an'ın Ana Konuları isimli eserinde aynı şekilde Kur'an'ın konularını amaç ve araç konular şeklinde iki kategoride sunmaktadır.²¹⁷ Orada da sürgün diye bir ana tema söz konusu değildir. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Wansbrough'nun tema analizi hiç şüphesiz hatalıdır.

Diğer bir örnek olarak, Wansbrough Kur'an'da vahy kavramının kullanımının farklı şekillerini müslümanların bu görüşleri oluşturdukları tartışmalı bir ortama bağlamakta ve bunun bir ikilem oluşturduğunu söylemektedir. Burada şu soru sorulabilir: Bunlar bir çelişki oluşturuyordu ise Müslümanlar kitapta çeşit olsun diye mi çelişkili anlamları olacak yapı ve kavramları kullandılar? Yahudiler ve Hristiyanlar ile rekabet içinde idilerse böyle (Wansbrough'ya göre) çelişki oluşturacak şeyleri neden kitabın parçası yapsınlar ki? Halbuki mesele Wansbrough'nun yansıttığı gibi değildir. Wansbrough 'Vahy' kelimesinin temel ve yan anlamları etrafında Kur'an'da bir kavram karmaşası olduğu izlenimi oluşturarak buradan hareketle teorisinin bir parçası olan Kur'an'ın bir tartışma ortamı içerisinde oluşturulduğu sonucuna ulaşmaya çalışmaktadır. Oysa ki, bu kendisinin yansıttığı gibi karmaşık bir durum değildir. Vahy kelimesi direkt konuşma anlamına da, perde arkasından hitap anlamına da, melek aracılığı ile bildirme anlamına da, ilham anlamına da gelmektedir. Nahl Suresi altmışsekizinci ayette vahy kavramı 'evha' şeklinde arıya nisbet edilerek de kullanılmaktadır. Buradan hareketle arının da bir peygamber olduğu, doğrudan ya da melek aracılığıyla Allah'la konuştuğu anlamı çıkarılabilir mi? Yoksa Araplar Wansbrough'nun zannettiği gibi tartışma ortamı içerisinde rekabet yahut baskı sebebiyle mi vahy kelimesini arıya nisbet ettiler? Elbette ki bu anlamsız bir iddiadır. Dolayısıyla Wansbrough'nun buradan çıkardığı sonuç da anlamsızdır.

Wansbrough'nun hem metodu hem de fikirleri eleştirilerde de görüldüğü üzere yanlış yorumlamalar, hatalar, çelişkiler ve önyargılarla doludur. Wansbrough'nun metodolojisinin ve iddialarının ön yargılarla dolu olduğunu gösterme sadedinde ilaveten şu ifade edilebilir: Hiç şüphesiz Wansbrough kendisini yönlendiren ön kabuller doğrultusunda işe girişmektedir. Daha kitabına başlarken kullandığı ilk cümlesinde bile bu açıkça görülmektedir:

²¹⁷ Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul, 2015, s. 11.

“İslam vahyi geniş bir peygamber söylenceleri külliyyatından ayrılınca kitap haline geldi ve zaman içerisinde ebebî bir sabitleşme olayından başlayarak kendi mantıksal yapısını içeriyor olarak görüldü”²¹⁸

Wansbrough güya bilimsel edebî analiz yapacakken ilk cümleden hükmü koymaktadır. Wansbrough’nun bu sözünün içerdiği anlamlara bakıldığında aşağıdaki hükümleri peşinen verdiği görülmektedir:

1- İslam vahyi peygamber söylenceleridir ve geçmişte bunun gibi geniş bir külliyyat vardı.

2- Bunun içinden bazıları seçildi ve stabilize edilerek kabul edildi.

3- Bu arada kendi içinde bir mantıksal yapı varolduğu sanıldı. Bu hükmü mefhum-u muhalifinden okursak, aslında kendi mantıksal yapısı yoktur.

Bu hükümleri peşinen vermiş olarak giriş yapması Wansbrough’nun zihnindeki ön yargıların doğrultusunda inceleme işine giriştiğini ve bunlara deliller olarak da dilsel analizler arasına yerleştireceği kurguları sunduğunu göstermektedir.

Wansbrough’nun iddialarını (daha doğrusu kurgularını) burada bir bütünlük içinde özetlemenin çizdiği kurgusal resmin boyutlarını görme açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. QS’te anlatılanlardan ve iddialarının imalarından anlaşıldığı kadarıyla:²¹⁹

Araplar 7. Yüzyılda Mezopotamyada fetihler yapınca Yahudi ve Hıristiyanlar arasındaki mezhebsel kavgaların, tartışmaların içine (*sectarian milieu*) düşmüşler. İktidardaki güç onların olmasına rağmen bu ortamdaki manevi baskıdan çok etkilenmişler. Dindar bir toplum oluşturmak için kendi dinlerini oluşturmaya karar vermişler. Bu öyle kolay bir iş olmadığından 150-200 yıl kadar sürmüş. Ancak Hicrî 3. Yüzyılın başında işler rayına oturmuş. Bütün toplum, alimleri, cahilleri, hocaları, talebeleri, yöneticileri, köleleri, genci yaşlısı hep beraber buna bir şekilde katkıda bulunmuş. Bir peygamber figürü bularak işe girişmişler. Vahy olsun diye onunla ilgili kocaman bir söylence külliyyatı (*corpus of prophetic logia*) uydurmuşlar. Bunlar halk arasında iyice yayılmış. Kimisi yazarak, kimisi çoğaltarak, kimisi susarak, kimi vaaz ederek, kimi yazılanı ayet kabul edip ibadet diye hemen alıp uygulamaya koyarak (*pericope*) vs. vs. Özellikle de tefsir yazarlar. En büyük pay onlarınmış, çünkü onlar metni hem tefsir, hem stabilize ederek, hem de gereksiz şeyleri çıkarıp ihtiyaca uygun

²¹⁸ Bkz. Wansbrough, QS, s.1.

²¹⁹ Wansbrough’nun ideolojisinin çarpıklığını net bir şekilde göstermek için ‘binler defa hâşa’ diyerek iddialarından ortaya çıkan kurgusal resmi burada naklediyoruz. Bu düşünceler ancak kendisine atfedilebilir.

olanları koyarak topluma büyük hizmet etmişler. Sonuçta ortaya çıkan şeye kelimullah demişler, en yüksek statü vermişler, herkes kabul etmiş. Tabi iş bununla sınırlı kalmamış. Bunu desteklemek için Peygamberin sünneti olarak da binlerce hadis ve yüzbinlerce senet kurgusu (*Muhammedan evangelium*) da gerekmiş. İşin otoriteleri bu işi de halletmiş. Tefsirler, siyer yazarlar, hadis âlimi diye bilinenler, vs... Buna ilaveten, bir de islamî tarih lazımmış. Binlerle rivayeti olan bir tarihi de icat etmişler. Tüm bunlar kurtuluş tarihini (*salvation history*) oluşturmuş. Aslında bunların hepsi karışıkmiş da sonradan birbirinden ayrılmış. Zaman geçtikçe taşlar yerine oturmuş, bunlardan muazzam bir hukuk oluşmuş, hadis külliyatları çıkmış, tefsir kitapları çıkmış, siyer kitapları çıkmış, kendilerini bir güzel kandırmışlar... Sonra gelen nesiller de sorgusuz sualsiz bunları kabul ede ede bugüne gelinmiş.

İşte Wansbrough'nun edebî analizinin ortaya koyduğu sonuçlar ve çizdiği resim genel hatlarıyla bu şekildedir. Peki bu geniş çaplı kurgunun delilleri nelerdir? Onlar da özetlenecek olursa:

Kur'an'a ebebî tahlil (*literary analysis*) metodu uygulayınca şunlar çıkıyormuş: Kur'an'da Yahudi kitaplarındakilere, geleneklerindeki benzer ifadeler vardır. Bazı kelimelerin, mecazların, kıssaların benzeri Tevrat'ta da vardır. Kur'an'daki işarî/göndergesel üslubta (*referential style*) görünen ifadelerin/kıssaların uzun ve tam versiyonlarını toplumun bildiği varsayılmalıymış aksi takdirde onlar anlamsız olurmuş. Bazı olaylar olunca onlarla alakalı sözler ayet diye Kur'an'a girmiş. Olaylarda aktarılan sözlerin neredeyse aynısı Kur'an'da bulunabiliyormuş. Tefsir literatüründeki kimi sözleri inceleyince bunların benzerlerinin özellikle Rabbinik (Yahudi) kültüründe de olduğu, Hristiyanlık literatüründe de bulunduğu görülüyormuş. Tefsirler sırayla herbiri bir işi halletmiş. Bu onların tipolojisinden (yani Wansbrough'nun yaptığı tür sınıflandırmasından) anlaşılmaktaymış. Bunlar oluşturulurken kimi Arapçayı kutsal dil (*lingua sacra*) olarak ön plana çıkarmış, kimi ihtiyaca uygun ahkam ayetleri yorumlamış (*halakhic exegesis*), kimi mecazı gerçeğe çevirmiş, hikayeler katmışlar vs, vs... Bir de Wansbrough'a göre erken dönemde bazı İslamî ve gayr-ı Müslim kaynaklarında Kur'an'ın kitap olarak bulunduğu dair net bir ifade bulunmuyormuş. Bu bir sessizlik delili imiş (*Argumentum e silentio*).

Wansbrough'nun delillerinin kabaca özeti de bu şekildedir. Şimdi soruyoruz: Wansbrough iki asır süresinde yaşamış bütün bir toplumu ve özellikle de içindeki âlimleri kurgucu olmakla ve Allah adına bir din ve kitap uydurmakla itham ederken ne

kadar geniş çaplı bir kurgu ve komplo teorisi uydurduğunun farkında değil miydi acaba? Bizce, tam da farkındaydı. Fakat bunu bilimsel kılıf altında ebebiyat tahlili yapıyorum diyerek gizlemek ve sunmak istemiş olması bir hayli muhtemel görünüyor. Zaten oryantalistlerden R. B. Serjeant ve müslüman araştırmacılardan Çolak da değerlendirmelerinde Wansbrough'nun ilmi araştırma kisvesi altında gizli bir ajanda ile hareket ettiğine dair izlenimlerini ifade ediyorlar.

Şimdi eğer oryantalistlerin kendi epistemolojik önkabullerini bir kenara koyarak soracak olursak, müslümanların inandıkları ve savunageldikleri şekilde, İslamın önceki semavî dinlerin (Yahudilik ve Hıristiyanlık) tasdikçisi ve tamamlayıcısı olduğu, Allah'ın varlığı, birliği noktasındaki tasdikî ifadeleri, önceki kimi peygamberlerin de kitap yada suhurlarla şereflendirildikleri, iman noktasında aynı hakikatları anlattıkları, kendilerine emredilen hükümlerde de benzerlikler ve farklılıklar olduğu, dolayısıyla bunları ifade eden kelimelerde de benzerlikler olabileceği, tahrif edildiği nakledilen kitaplardaki kimi kıssaların doğru şekillerinin Kur'an'da kısım kısım anlatılıyor olabileceği, Arapların dillerinin de bir parçası olduğu Sami diller ailesinde kelimelerin bir çok Avrupa dillerinde olduğu gibi birbirine benzemesinin gayet makul olacağı, Allah tarafından insanlığı irşad için gönderilen dinlerin temel hükümlerinin aynı olabileceği vb. hususların Wansbrough tarafından bilinmiyor olma ihtimali var mıydı? Bu (en azından bize) pek makul ve muhtemel görünmediğine göre böyle geniş çaplı iddialar kurgusunun saf bilimsel araştırma merakından ya da hakikatı tespit etme meylinden kaynaklandığını söylemek de pek mümkün görünmemektedir.

Malum olduğu üzere, İslam literatüründe mütevatir denilen bir kavram vardır. Yalan üzerine ittifak etmesi muhtemel olmayan bir toplumu ve bu toplum içerisinde de doğruluk, dürüstlük, zühd ve takva ile temeyyüz etmiş müstesna şahsiyetleri en önde gelen yalancılar olmakla ve onların sahih diye naklettikleri haberleri de yalanla, uydurma söylenceleri dine dönüştürmekle itham etmek, bilimsel araştırmalar adına kabul edilebilecek makuliyet mülahazalarının ötesine geçmektedir. Oryantalistlerden William Graham'ın da dile getirdiği üzere, bu ancak kocaman bir tarihsel komplo teorisi üretmekten öte bir şey değildir. Hele hele, Çolak'ın da işaret ettiği gibi Hz. Muhammed (s)'in Arabistan'da varlığı, peygamberlik vazifesi yapmış olması, Kur'an'ın metin olarak nakli gibi sadece müslüman toplumun kollektif hafızası, sözlü ve yazılı nakilleri ile değil o dönemde yaşamış hıristiyan toplumlarının da tanıklığına dayanan mütevatir

bilgiler üzerinde şüphe etmek Batının en katı pozitivist anlayışı ile bile bağdaşmamaktadır.²²⁰

Wansbrough'nun iddialarına hali hazırda mevcut en eski el yazması mushaflar üzerinden yaklaşacak olursak, bugün İslam dünyasında farklı merkezlerdeki kütüphanelerde bulunan ve Hz. Osman tarafından yazıldığı ya da yazdırıldığı ifade edilegelen mushaflar vardır. Tayyar Altıkulaç'ın bu konudaki çalışmalarından²²¹ hareketle bunlardan kısaca bahsedecek olursak, bunlardan birisi 'Taşkent Mushafı' olarak bilinen ve Özbekistan Müslümanları Dini İdaresi'nin kütüphanesinde bulunan nüshadır.

İkincisi, İstanbul'da Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ve 'Topkapı Mushafı' ya da 'Hz. Osman Mushafı' diye bilinen mushaftır.

Üçüncüsü, İstanbul'da Türk ve İslam Eserleri Müzesi (TİEM)'de bulunan ve yine 'Hz. Osman Mushafı' olarak anılan nüshadır.

Dördüncüsü, Kahire'de el-Mektebetü'l-merkeziyye li'l-mahtûâtî'l-İslamiyye'de bulunan mushaftır.

Bunlara ilaveten iki mushaf daha Muhammed Hamidullah'tan nakledildiğine göre 'İngiltere'deki Hind Dairesi Kitaplığı'nda bulunduğu' söylenen bir mushafla St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshanın daha müslümanlarca 'Hz. Osman Mushafı' olarak anıldığı ve öyle itibar edildiği aktarılmaktadır.

Altıkulaç'ın ifadesine göre, eski dönemlere ait oldukları kesin olan bu mushaflardan özellikle Taşkent, Topkapı, TİEM ve Kahire mushafları üzerinde tek tek ve baştan sona 'titizlikle' yaptığı incelemeden sonra ulaştığı sonuçlar arasında "Bu mushafların hemen hepsi büyük ihtimalle Emeviler Dönemi (661-750)'den günümüze ulaşmışlardır" ve direkt Hz. Osman'a nisbeti ispat edilemese bile Kur'an'ın "...bütün coğrafyalarda ve zaman dilimleri içinde sadece okuyanların ezber ve sadalarıyla değil, ashab nesline çok yakın dönemlere ait, belki de sahabe kalemiyle değişik bölgelerde yazılmış belgelerle de 21. Yüzyıl insanının önünde.." olduğunu ortaya koymuştur.²²²

²²⁰ Çolak, Y., agt, s. 99-100.

²²¹ Bu mushaflar hakkındaki incelemeyi konu alan makalesi için bkz. Altıkulaç, Tayyar, 'Günümüze Ulaşan En Eski Mushaf Nüshaları', *1400. Yılında Kur'an-ı Kerim*, Antik A.Ş. Kültür Yayınları, 2010, s.28-37. Altıkulaç'ın bu konuyu detaylarıyla ele aldığı kitap çalışması için de bkz: *Günümüze ulaşan mesahif-i kadime: ilk mushaflar üzerine bir inceleme*, İstanbul, IRCICA, 2015. Altıkulaç ayrıca, Paris, Topkapı, TİEM ve Kahire'de bulunan Hz. Osman'a nispet edilen mushaflarla San'a'da bulunan ve Hz. Ali'ye nispet edilen Sana Nüshasını da tıpkıbasımla neşretmiştir.

²²² Altıkulaç, T, agm. s. 34-37.

Şimdi, bu bilgilerden yola çıkarak şunu söylememiz mümkündür: Demek ki, mevcut en eski elyazması mushaf nüshaları hicrî 3. Yüzyıldan değil en geç 2. Yüzyılın ilk yarısından kalmadır. Sadece bu tespit bile Wansbrough'nun teorisini geçersiz kılmaktadır. Şüphesiz Tayyar Altıkulaç'ın 'metin çalışmasına' ve 'imla özelliklerinden yola çıkarak' yaptığı incelemedeki tespitleri, John Wansbrough'nun 'edebî tahlil'le ulaştığı kurgulardan daha ikna edici ve bilimseldir.

San'a da bulunan parşömenler ve Birmingham Üniversitesi kütüphanesinde bulunan parşömen parçalar üzerinde yapılan tetkik ve analizler, karbon testleri gibi çalışmalar da Kur'an'ın yedinci yüzyılda mushaf halinde var olduğu gerçeğini desteklemektedir.²²³ Görmediğine inanmayan zihniyet, Kur'an tarihine dair rivayetleri göz ardı etse bile bunlar gibi gözler önünde bulunan apaçık delillere de herhalde itiraz etmemelidir.

Ayrıca, Kur'an'ın Hz. Peygamber (s) döneminden beri aralıksız olarak devam eden bir hıfz geleneği vardır. Müslümanlar Kur'an'ı baştan sona ezberlemeyi en büyük bir şeref ve mazhariyet kabul etmiş, bunun için medreseler, okullar, hıfz merkezleri oluşturmuş ve bu şekilde milyonlarca hafızlar yetiştirmiştir. Bugün de bu gelenek aynı şekilde devam etmekte ve Kur'an'ın yazılı olarak olduğu gibi beşerin hıfzında da korunuyor olduğu gerçeğini hayatta tutmaktadır. Sosyal bir realite olan bu durum inkar edilemez bir olgu olarak önümüzde durmakta ve başka hiç bir kitabın elde edemediği bir derecede ilgi ve hürmetle korunan ve saygı duyulan Kur'an'ın insan elinin müdahalesi olmadan, nazil olduğu günden beri muhafaza edilen Kelamullah olduğu hakikatine şahadet etmektedir.

Wansbrough'nın metodu paradokslarla doludur. Eserleri hakkında değerlendirmeler yazan bazı oryantalistler ve müslüman araştırmacılar da bunları fark etmiş ve eleştirilerinde dile getirmişlerdir. Kendisi bir taraftan tüm İslamî disiplinlerin Kur'an'a bir Hicazî köken ayarlamak için kurgulandığını söylerken diğer taraftan bu kurgular arasında gördüğü tefsir literatürünü bu iddianın aksini ispatlamak için kullanmaya çalışmaktadır. Kendisinin bakış açısından meseleye bakacak olursak, eğer tefsir literatürü o amaçla kurgulandıysa ve bunda da başarılı olunmuşsa nasıl oluyor da

²²³ San'a'da bulunan el yazması eserler üzerinde yapılan karbon testi sonuçlarını gösteren bir çalışma Behnam Sadeghi ve Uwe Bergmann tarafından yayımlanan "The Codex of a Companion of the Prophet and the Qur'an of the Prophet" isimli makaledir. Bu makalede net bir şekilde nümune olarak incelenen San'a 1 kodlu parşömenin karbon testi sonuçlarına göre yüksek bir ihtimalle Hz. Muhammed (s)'in vefatından sonra en geç 15 yıl içerisinde yazılmış olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bkz. Sadeghi B. & Bergmann, U., "The Codex of a Companion of the Prophet and the Qur'an of the Prophet", *Arabica*, Volume 57, Issue 4, 2010, pages 343 – 436.

için de şu ana kadar fark edilmemiş ama çok bariz yüzlerce Rabbinik kültüre ait olan öğeler, hükümler yahut eksik bırakılmış noktalar barındırıyor? O kurguları yapanların bu izleri de ortadan kaldırmaları gerekmez miydi? Tefsir ve siyer ve hadis alimlerini hem yüzyıllarca devam edecek ilmî disiplinlerin kurucuları olarak hem de beceriksizlikle itham etmek çelişki değil midir? Yoksa bugünkü Avrupa medeniyetine üstadlık eden etmiş Endülüste ve diğer İslam coğrafyalarında yetişmiş ve modern bilim dallarının harika şahsiyetleri olarak gösterilen dehalar ve şimdi sayıları milyonları bulan müslüman âlim ve araştırmacıları da mı bunları görememiş de Mezopotamya da olmuş işleri 14 asırdır Hicaz'da olmuş zannetmişler? Mekke Arabistan'da eskiden beri bir ticarî ve dinî merkez değildi de 9. Yüzyılda mı birden oluverdi? Ka'be putperest Araplar dahil inananların Beytullah diye bilip tavaf ettiği kutsal mekan değildi de bugünkü Irak'ı, Suriye'yi ele geçirdiklerinden sonra mı oldu? Bu mantığa göre düşünecek olsak, Araplar Bağdat'ı, Şam'ı, Kahire'yi ele geçirdikten sonra neden her sene hac ve umre için günlerce yolculuk gerektirecek ve çok zahmetleri olan kurak bir mekanı kendilerine dîni merkez ittihaz etsinler ki? Ben edebî tahlil yaptım deyip ötesine gidemeyen Wansbrough'nun teorisinde bu gibi meselelere cevaplar bulmak mümkün değildir.

Halbuki işin aslı böyle değildir. Evet, erken dönem İslam kaynaklarında İsrailiyat diye ifade edilen ve Yahudi gelenek ve metinlerine dayanan bir takım rivayetler bulunmaktadır. İlk dönem İslam alimleri İsrailiyata ait bazı unsurları bilinçli olarak eserlerinde kullanmışlardır. Zira, “ilk dönemlerde İsrâiliyat’a karşı tavırlarını açıkça ortaya koyan İslâm âlimlerine göre İslâm’da diğer dinlere ait unsurların bulunması onun güvenilirliğine ve ilâhî kaynaklı oluşuna bir zarar vermez. Özellikle Kur’an’da yer alan tarihî hadiseleri, peygamber kıssalarını, Hz. Meryem ve Ashâb-ı Kehf’e dair olaylarla ilgili beyanları aydınlatmada İsrâilî bilgileri kullanmanın bir sakıncası yoktur.”²²⁴ Tefsirlerde İsrailiyatın varlığı yüzyıllardır bilindiği ve birçok Müslüman âlimler tarafından tartışması yapıldığı halde, şeyhi Golziher’in mevzu hadislerin uydurulma oldukları İslam alimleri tarafından yüzyıllar önce ortaya konulduğu halde bilmezden gelip yeni bir şey keşfetmiş gibi onların mevzuluğunu ispat

²²⁴ Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *DİA*, 2001, c. 23, s. 196.

ederek teorisine argüman üretmesi gibi²²⁵ Wansbrough da yeni bir şey bulmuşçasına bu tür bilgilere dayanarak Kur'an'ı ilahî kaynağından tecride çalışması isabetli değildir.²²⁶

Yine Wansbrough, gerek QS'te gerekse *The Sectarian Milieu* 'da belirttiği üzere amacının “sistemik inceleme” olduğunu²²⁷, “tarihsel bir yeniden yapılandırma değil kaynak analizi olduğunu”²²⁸ söylemekte, sonra da İslam tarihine yönelik çıkarımlar ve varsayımlar²²⁹ ortaya atarak kendi kendisiyle çelişmektedir. Böyle yaparak Wansbrough hem başta belirttiği amacından uzaklaşmakta hem de metodunun bilimselliğini ve inandırıcılığını yitirmektedir.

Wansbrough'nun Kur'an'a uyguladığı tahlil metodunun benzerini kullanarak biz de onun düşüncelerinin arka planını geçmişten günümüze doğru tahlil ettiğimizde ortaya şu çıkmaktadır: Erken dönemde de yani 7. -8. yüzyıllarda da Kur'an'ın kitab-ı Mukaddes vb. kaynaklardan devşirme olduğunu iddia edenler olmuştur. Hatta Ortaçağ'da hristiyanlar Hz. Muhammed (s)'i kilisenin sapkın bir öğrencisi olarak görmüş ve Kur'an'a Muhammed'in İncili yakıştırmasını bile yapmışlardır. Modern döneme gelindiğinde on dokuzuncu yüzyılda Alman yahudilerinden haham Abraham Geiger gibi oryantalistler İslamın yahudilikten alınma olduğunu ispat etmeye çalışmışlardır.²³⁰

Metodu çocukluğundan itibaren özellikle Moses Wolf Freudenberg'den aldığı Tevrat, Talmud ve Yahudi din felsefesi derslerine hâkim olan Yahudilik şuuruna

²²⁵ Goldziher'in çarpıtma, hata ve teorilerine verilmiş cevaplar için bkz: Koçyiğit, Talat, 'Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil Ve Tenkidi', AÜİF Yay., 1967, Cilt XV, s., 43-55.

²²⁶ Günümüz eserleri arasında bu konuda ayrıntılı bilgiler ve konunun boyutları için önerilebilecek iki kaynak şunlardır: Muhammed Hüseyin Zehebî'nin *Tefsir ve Hadiste İsrailiyat* (terc. Enbiya Yıldırım), Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011; Abdullah Aydemir'in *Tefsirde İsrailiyat*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

²²⁷ Krş. “My aim here is a systematic study of the formal properties of scriptural authority, as merely one (though possibly the major one) factor contributing to the emergence of an independent and self-conscious religious community [Burada benim amacım, bağımsız ve bilinçli bir dinî toplumun ortaya çıkmasında yalnızca bir etken (gerçi muhtemelen ana etken) olarak Kitap otoritesinin biçimsel özelliklerinin sistemik bir incelemesidir]” in: QS, s. xxii.

²²⁸ Krş. “My Purpose in these chapters is not historical reconstruction, but rather, source analysis [Bu bölümlerde benim amacım tarihsel yeniden yapılandırma değil, daha ziyade kaynak analizidir].” in: SM, s. ix.

²²⁹ Krş. “Chronologically, the date of Arabic literature cannot be said to attest to the existence of the canon before the beginning of the third/ninth century [Kronolojik olarak Arap edebiyatının üçüncü/dokuzuncu yüzyıldan önce kutsal kitabın varlığına şahadet ettiği söylenemez].” in: QS, s. 202.

Diğer bir örnek için bkz: “What they do not, and cannot, provide is an account of the ‘Islamic’ community during the 150 years or so between the first Arap conquests and the appearance, with the *sira-maghazi* narratives, of the earliest Islamic literature [Onların ispat etmediği ve edemeyeceği şey, ilk Arap fetihleriyle Siyer -Megazi hikâyeleriyle beraber en erken islamî literatürün ortaya çıkışı arasında İslam toplumunun 150 yıl kadar süredeki hikayesidir].” in: SM, s. 119.

²³⁰ Bkz. Abraham Geiger'in *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* [Muhammed Yahudilikten neleri aldı?] adlı eseri.

dayanan Yahudi kökenli Macar Şarkiyatçısı Ignaz Goldziher, Wansbrough'dan yaklaşık 80 yıl kadar önce hadislerin güvenilir olmadığını, isnad zincirlerinin metnin muhtevası gibi polemik ve dini ve politik nedenlerle sonradan uydurulmuş olduğunu iddia etmiştir.

Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde hristiyan papazı Alphonse Mingana Kitab-ı Mukaddes'e uygulanan eleştirel metotların Kur'an'a da uygulanmasını teklif etmiş ancak o dönem bu fikre müşteri olan olmamıştır.

Katolik bir ailede dünyaya gelip temel eğitimi Yahudi okullarında alan ve çalışmalarında İslam Hukukuna yoğunlaşan Joseph Schacht ise 1950'lerde İslam fıkhiındaki hükümlerin birkaç istisna dışında doğrudan Kur'an'dan kaynaklanmadığını, İslam Hukukunun kaynağını Emeviler döneminde halk arasındaki yaygın uygulamaların, adet ve geleneklerin oluşturduğu tezini ileri sürmüştür.

Yine Wansbrough öncesinde Alman yahudilerinden din tarihçisi ve filozofu Hans-Joachim Schoeps ve İbranice ve Sami dilleri profesörü Chaim Menachem Rabin İslam'ın eskatolojik tartışmalar ekseninde dönen mezhebsel kökenden doğduğunu ileri sürmüşlerdir.²³¹

Bu kısa kronolojik analizden anlaşılacağı üzere, yüzyıllardır tevarüs eden hristiyan düşüncesi arka planından gelen Wansbrough, oryantalizm sahasında Geiger'in araladığı kapıdan girip, Goldziher ve Schacht'ın bıraktığı izleri takip ederken Mingana'nın teklifini kendine düstur edinmiş, Schoeps ve Rabin'in ortaya attıkları tezi farklı temellere dayandırarak İslamı, yahudi kaynaklarından etkilenecek kurgulanmış bir din olarak göstermeye çalışmıştır. Her halde bu çıkarımımız tarihsel değerlendirme açısından Wansbrough'nun iddialarında sunduğu kurgulardan daha akla yatkın ve ispatlanabilir özelliktedir.

Erken dönemden beri hristiyan ve yahudi din adamları sonrasında ise oryantalist kimliğe mensup araştırmacılar tarafından Kur'an'ın yapısına, kaynağına ve tarihine yönelik bir sürü iddialar atılagelmiştir. Orta çağdaki mesnedsiz karalamaların bir fayda getirmediğini anlayan hristiyan din adamları Kur'an'ın dili olan Arapçaya yönelerek misyonerlik faaliyetleriyle çalışmalarını devam ettirmişlerdir. Avrupadaki aydınlanma hareketleri, bilim dallarındaki gelişmeler, kilisenin tasallutunun ortadan kalkması, bilim adamları arasında İslam dünyasına ve Kur'an'a tarafsız yaklaşma meyillerini uyandırmışsa da oryantalistlerin ortaya koydukları eserler genelde ön yargılardan, yanlış değerlendirmelerden, çarpıtmalardan kurtulamadıklarını göstermiştir. Önce

²³¹ Bkz. Wansbrough, QS, s. xxii.

karalamalarla, sonra misyonerlik faaliyetleri için, daha sonra politik, ticarî ve sömürgeci amaçlar gözetilerek yapılan çalışmalarda son olarak da akademik inceleme kisvesinde yazılan eserlerde ortaya atılan iddiaların ortak yanı Kur'an'ın kelimullah, Hz. Muhammed (s)'in de Allahın elçisi olduğu hakikatını kabul etmemek olmuştur. Esasen, Kur'an bu iddiaların hep var olacağını bildirmiş ve bu iddiada bulunanlara davalarını ispat için bir yol da göstermiştir. Allah-u Teala yapmaları gereken şeyin Kur'an'ın (kısmen de olsa) bir benzerini ortaya koymak olduğunu bir çok ayette beyan etmiştir. Örneğin;

“Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz (Kur'an) hakkında şüphede iseniz, haydin onun benzeri bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz, Allah'tan başka şahitlerinizi çağırın (ve bunu ispat edin). Eğer, yapamazsanız -ki hiçbir zaman yapamayacaksınız- o halde yakıtı insanlarla taşlar olan ateşten sakının. O ateş kâfirler için hazırlanmıştır.”²³²

Fakat bunun mümkün olmadığını ve hiçbir zaman da mümkün olamayacağını yine Kur'an mu'cizevî bir şekilde başka bir ayette şöyle ifade etmektedir:

"De ki: Ant olsun, insanlar ve cinler bu Kur'an'ın bir benzerini getirmek üzere toplansalar ve birbirlerine de destek olsalar, yine onun benzerini getiremezler.”²³³

Kur'an aleyhinde çeşitli menfî iddia ve iftiralarda bulunanlar ise bu ayetlerin nüzulünden bu yana on dört asrı geçkin süredir bunu yapamayıp kimileri toptan inkarcılığa, kimileri çeşit çeşit iftiralara, kimileri rivayetlerde zayıf halkalar bulmaya, kimileri ayetlerin benzeri ifadelerini tahrife uğramış İncil ve Tevrat kayıtlarında veya Hristiyan ve yahudi geleneklerinde tespit etmeye, ya da Kur'an mushafının 7. Yüzyıldan kalma nüshası elde yoktur şeklinde mesnedsiz ve hakikatı olmayan çeşitli iddialara meyletmişlerdir. Oryantalistlerin kimisi Kur'anı 8. Yüzyıla, kimi 9. Yüzyıla, kimisi Hz. Peygamber (s)'den de öncesine konuşlandırmaya çalışmış, kimisi de rivayetlere ses çıkartamayıp 7. yüzyıla razı olmuşlardır.

Oryantalistler maalesef Kur'an'ın, ayetlerinin ve hakikatlerinin imanlı zihinlerde çaktırdığı şimşeklerden, mümin kalplere verdiği huzurdan, putperest ve bedevî bir kavim içerisinde çıkardığı ve bugünkü Batı'ya üstadlık eden medeniyetten, Arapçayı hiç bilmeyen müslümanların bile onu dinlerken aldığı hazdan, vicdanlara verdiği doğruluk, samimiyet ve safiyet duygularından, topluma kazandırdığı kardeşlik

²³² K: Bakara, 22-23.

²³³ K: İsra, 88.

bilincinden, ferdlere, nefislere yaptığı ahlakî terbiyeden, etrafında oluşan âli ilimlerden, Kur'an'dan ders alan milyonlarca âriflerin samimane ve dürüstçe zühd ve takva içinde geçen hayat serüvenlerinden gafil ya da yüz çevirmiş bir şekilde Kur'an'ı sıradan bir kitap gibi değerlendirmeye çalışmışlardır.

Oryantalistlerin temelde yanlış yaptıkları ve işin özünü oluşturan bir mesele var ki başlı başına geniş çaplı bir çalışmayla ele alınmayı gerektirmektedir. Burada kısaca değinecek olursak, bu mesele Kur'an'ın fideistik (inanç) boyutunun reel dünyada karşılığı olup olmamasıdır. Tüm İslamî literatürde ve kendi içinde değişmemiş Kelamullah olarak nakledilen bir kitabı edebiyat tahlillerine tabi tutmadan önce insanlığın; kainatın yaratıcısı ve peygamberlerin lüzum ve varlığı, bunların akli, mantıkî, naklî yahut fizikî delilleri gibi kelimî, metafizik ve ontolojik alanlardaki birikimini dikkate almak gerekir. Bilindiği gibi, din olgusu ilk defa 7. yüzyılda ortaya çıkmış bir şey değildir. Yeryüzünde dinlerin tarihi insanlık tarihiyle beraber başlamaktadır. Din bir açıdan, yaratıcı tarafından insana sunulan bir programdır. Bir insan en basit bir cihazın kullanma kılavuzu olduğunu kabul edip, nasıl olur da aklın ve tüm bilim dallarındaki araştırmaların binlerce yıldır inceliklerine tam manasıyla nüfuz edemediği bir mükemmellikte yaratılan kainatın, bir programı ve yaratıcı tarafından bildirilecek bir nevi kılavuzu ve bunu insanlara tebliğ edecek elçilerin var olacağını inkar edebilir. Kur'an'da kendinden önce gelen peygamberler gibi Hz. Muhammed (s)'in de Allah'ın elçisi olduğu²³⁴, Kur'an'ın da Allah'ın kelimî olduğu²³⁵ ve Allah'ın bununla dinini tamamladığı²³⁶ açıkça beyan edilmiştir. Bu konuda bir çok haricî delil ve kaynak eser gösterilebilir. Konumuzu genişletmemek için bu mevzuyu kısa tutuyoruz. Bu dinin hükümleri hayatın her sahasını kuşatmıştır ve insanlığa yön gösteren bilgiler ihtiva etmektedir. Bu hükümlerin en başında Allaha ve peygamberine iman gelmektedir. Bu dinin hükümleri bu inancı zorunlu kılmakta ve aksinin ahirette cezaya müncer olacağını ifade etmektedir. İnsan bu meseleye, ya bu inanca sahip olarak ya da olmayarak bakabilir. Bu inanca sahip olmayarak bakmak tarafsızlık değil, karşı tarafta olmaktır. Böyle bir bakış açısıyla bir eser yazmak baştan ön yargılı olarak (yani inanmayarak) işe girişmek demektir. Ön yargılı bakışlarla girişilen oryantalist çalışmaların sağlıklı sonuçlar ortaya koyamamasının bir sebebi de bizce budur.

²³⁴ K: Fetih: 28-29.

²³⁵ K: Secde/2-3; Hakka/41-43; İbrahim/1; Fussilet/42; Zümer/1.

²³⁶ K: Maide: 3.

Modern dönemde geliştirilen geleneksel oryantalist yaklaşımlar İslamî literatürü tarihsel eleştiri metoduyla incelerken, en azından İslamî rivayetlerin tarihsel vakıalara delaletlerinden şüphe etmezken, Wansbrough'nun öncülük ettiği revizyonist anlayış, hem İslam literatürünü ve tarihçiliğini hem de kendinden önceki oryantalist çalışmaların muktesebatını hiçe indirmektedir.

Bizce Wansbrough uzun yıllar boyunca kafasında kurguladığı teoriyi ortaya atmadan önce Arapça, retorik, tefsir gibi alanlarda bir hazırlık nevinden çalışmalar yapmıştır. Kendisini iyi tanıyan Malcom Yapp'ın anlattıklarından anlaşılabileceği üzere doçent olduktan ve teorisini yayımladıktan sonra bu teoriyi savunacak ve devam ettirecek kadroların oluşması için de SOAS'ta idarecilik faaliyetlerine talip olmuş ve gerek öğrenci gerekse öğretim kadrosunun seçiminde önemli rol almıştır. Talebelerinden Andrew Rippin, Gerald Hawting, Norman Calder, Patricia Crone gibi oryantalistlerin de onun öğretilerine bağlılıkları ve aynı ya da benzer düşünceleri eserlerinde savunmuş olmaları Wansbrough'nun revizyonistler diye adlandırılan bir ekol haline gelmesine neden olmuştur.

Wansbrough'nun İslam toplumunun teşekkülünde ana kaynak olan Kur'an'ı yalnızca yazınsal bir ürün olarak ele alıp o topluma mensup, gerek siyer gerekse tefsir ve tarih alanında eserler veren alimlerin Kur'an tarihine ve İslam peygamberine (s.) dair naklettikleri rivayetleri hiçe sayması bilimsel bir analiz değil en hafif tabirle yanlış bir tarih okumasıdır ve sosyal realitelerle bağdaşmamaktadır. Kur'an'ı bütün bir toplumun ve o toplumda otoriteler olarak tanımladığı âlimlerin kollektif ürünü olarak tanımlamakla İslamın ilk iki asrında yaşamış tüm müslümanlara ve âlimlere edebî tahlil kılıfı altında iftira atmaktadır. Teorisi açmazlarla doludur ve gerek diğer oryantalistler gerekse müslüman araştırmacılar tarafından yöneltilen sorulara cevaplar vermemektedir. Bütün bir toplumu ve tefsir alimlerini zan altında bırakıp kimin neyi ne zaman ve nasıl uydurduğunu da izah etmemekle Wansbrough, âdeta 'bu kadarını ben uydurdum, gerisini siz getirin' demektedir. Aslında, Wansbrough'nun kimi yerlerde delil olarak öne sürdüğü sessizlik delili, '*argumentum e silentio*', kendi teorisine en güzel cevap olmaktadır. Soruyoruz: Kafasında Kur'an tarihine yönelik olarak kurguladığı hicri 3. yüzyılda ve öncesinde ya da sonrasında Kur'an'ın, İslam tarihinin ve de hadislerin kimin tarafından ne zaman uydurulduğuna(!) dair *Sectarian Mileu* dediği Mezopotamya'da yahut Hicaz'da veya dünyanın diğer yerlerinde yaşamış *Rabbînik*

kültüre mensup kişiler yahut başka herhangi bir kişi tarafından yazılmış ikna edici herhangi bir belge ya da delil var mıdır?

... *Argumentum e silentio*...

Wansbrough bu kavramı bir delil olarak sunarken bile işine gelen rivayetin işine yarayan tarafına itibar etmektedir. Wansbrough'nun Wensick'e dayandırarak sunduğu *Fıkh Akbar I* rivayeti Imam-ı Azam Ebu Hanife'den nakledilen iki rivayetten birisidir. Fıkh-ı Ekber olarak bilinen rivayetlerden biri talebelerinden Ebû Mutî' el-Belhî, diğeri ise oğlu Hammâd b. Ebû Hanîfe yoluyla gelmiştir. Birinci rivayet sonradan el-Fıkhü'l-ebsa't, ikinci rivayet de el-Fıkhü'l-ekber olarak tanınmıştır.²³⁷ Wensick bunları *Fıkh Akbar I* ve *Fıkh Akbar II* olarak isimlendirip her ikisini de kitabında incelemiştir. İslam âleminde ikinci rivayet daha ziyade meşhur olmuş ve bilinen ismiyle anılmıştır. Bu rivayette Kur'an lafzı da, Kur'an'ın kelimullah olduğu da bir çok defa ifade edilmektedir. Wensick her ikisini de kitabında incelemesine rağmen Wansbrough da Wensick gibi Ebû Mutî' el-Belhî'den soru-cevap usulünde gelen rivayette Kur'an lafzının bulunmamasını bir delil olarak sunmaktadır. Hâlbuki o rivayette de genel olarak kitaplara iman hususu ve Hz. Muhammed'in Allah'ın resulü olduğu ifade edilmektedir. Wansbrough ise Kur'an'da 'namaza yaklaşmayın' yazıyor diyen Bektâşî misali rivayetin işine yarayacak kısmına itibar edip delil olarak sunmaktadır. Bu durum onun sübjektif ve ön yargılı yaklaşımının çok bariz bir örneğidir.

Wansbrough'nun teorisi farklı kişiler tarafından farklı zamanlarda ve farklı yerlerde yazılmış tefsirlerin tefsir ettikleri Kur'an ayetlerini de aynı zamanda yazdıklarını ve Kur'an'ın evrile çevrile stabilize olduğunu öne sürmektedir. Bu teori, hakkında kalem oynattığı toplumun sosyolojik ve davranışsal yapısıyla da hiç uyuşmamaktadır. Haydi farz edelim ki Wansbrough'nun iddia ettiği gibi üçüncü yüzyıla kadar herhangi bir belge olmasın (Halbukî gerek mushaflar, gerekse tefsir el yazmaları, mektuplar, günlükler vs. mevcuttur). Eğer üçüncü yüzyıldan itibaren yazılmış eserleri ve olayları anlatan kitapları birer tarihsel belge olarak kabul edebiliyorsak, müslüman toplumlarda cereyan eden hâdiselerin tetikleyici unsurlarını ele aldığımızda müslümanların kabul ettiği değerlere bağlılıkta canlarını feda edecek derecede ileri oldukları şüphe götürmez bir gerçektir. 'Mihne' olayları bunun çok açık bir örneğidir. İslam âlimleri kendilerine zorla dayatılan bir fikri kabul etmemek için canlarını bile feda etmekten geri durmamışlardır. Sadece hadis âlim ve muhakkiklerinin

Gölcük, Ş., & Bebek, A., "el-fikhü'l-ekber", *DİA*, c. 12, s. 544-547.

hadislerin tasnifinde sergiledikleri titizlik ve kimi konulardaki farklılıklar bile o zamanda yaşamış insanların kabul konusundaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Abdulkerim bin Ebu'l Avca gibi şahısların hadis uydurduğu tespit edildiği için idam cezası ile infaz edildikleri tarihî bir vakıadır. Böyle bir toplumda birilerinin yüz elli iki yüz yıl boyunca bir şeyler uydurup, bunları ayet diye peyder pey Kur'an'a sokup, beraberinde tefsirini de yapıp, buna bir de binlerce senet ve rivayetiyle hadis külliyatı ekleyip, sonra da Atlantik kıyılarından Çin seddine kadar olan bir coğrafyada bunu yaydıklarını ve içerisinde gayr-ı Müslim topluluklar da dahil olmak üzere farklı mezheplere mensup ve görüş ayrılıkları taşıyan insanlara kabul ettirdiklerini farz edecek bilimsel (*scholarly*!) bir edebi tahlil metodunu ancak Kur'an'ın kalamullah olduğunu önyargılı olarak reddeden bir anlayış kabul edebilir.

Wansbrough böyle bir teoriyi ortaya atarken tarihin o dönemine tanıklık eden her türlü İslam hârici kaynağı da ya saf dışı etmekte ya da işine gelene itibar etmektedir. Halbuki İslamın erken dönemine tekabül eden yedinci ve sekizinci yüzyıllardan kalma Hıristiyan kaynakları (İslama karşı yazılan reddiyeler, papazlar arasında ya da papazlarla Emevi halifeleri arasında yollanmış mektuplar) da mevcuttur. Bunlardan bazılarını çalışmamızın birinci bölümünde işaret ettik. Bunlarda İslam peygamberinin (s.) varlığına dair bir şüphe olmadığı gibi Kur'an'ın bir kitap olarak ifadesi de net olarak bulunmaktadır. Dahası, Medine'nin müslümanların başkenti olduğunu bile yazmışlardır. Yoksa bunları da mı Müslümanlar kurgulamış ve Hıristiyanlara kendi kaynakları olarak kabul ettirmişlerdir?

Wansbrough'nun yürüttüğü mantıkla bakılırsa, Antik Yunan filozoflarından mesela Aristoteles'e, Platon'a ait eserlerin Yunanca el yazması orjinalleri olmadığına ve en eski eserlerin de genelde, Aristoteles'in *Organon*'unu Arapçaya aktaran Ibn Mukaffa gibi Müslüman ve/veya Arap alim ve filozoflar tarafından Arapçaya yapılan tercümeler olduğundan hareketle, bu eserleri de Müslümanların kurguladıkları ve Wansbrough'nun tabiriyle geriye dönük olarak (*retrospectively*) meşhur Yunan filozoflarına atfettikleri pekala iddia edilebilir. Felsefî çalışmaların Bağdat'ta 800'lü yıllarda Beytül Hikme'nin tesisinden sonra önemli ölçüde geliştiğini, dolayısıyla o bölgede sıkça felsefî tartışmaların yaşandığı varsayımını da hesaba kattığımızda bu durumda müslüman filozoflar da o dönem itibarıyla Atina civarında yaşamadıklarına göre Aristoteles'i de Mezopotamya'da yaşamış hayali bir kişilik olarak konuşturmak mümkün olacaktır. Elbette ki böyle bir yaklaşım bilimsel olmadığı gibi

tarihsel gerçeklerle de bağdaşmaz. Wansbrough'nun teorisinin inandırıcı olamamasının bir sebebi de budur.

Ne varki içerdiği onca açmazlara rağmen Wansbrough'nun bu gibi teorilerini savunmaya talebelerinden Rippin, Crone ve Calder gibi oryantalistler devam etmişlerdir. Wansbrough'nun İngiltere'de oryantalizm çalışmalarının merkezi konumundaki SOAS'ta uzun yıllar etkin olduğunu, kurumun idarecilik görevlerinde bulunarak çalıştığı dönemde yetişecek kadroların seçiminde de etkin rolünün bulunduğunu²³⁸ da dikkate aldığımızda oryantalizm faaliyetlerinin son dönemde ne denli tarafsız ve bilimsel olarak faaliyetlerine devam ettiği konusunda da bir fikir ortaya çıkmaktadır.

Özetle ifade edecek olursak, Wansbrough'nun düşüncelerinin, İslama karşı erken dönemden bu yana var olan ön yargılı, tahrifatçı anlayışın farklı tonda, yeni bir kılıf içerisinde sunumundan ibaret olduğu görülmektedir.

²³⁸ Bkz. Yapp, Malcom, "Preface: Professor J. E. Wansbrough", *BSOAS*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), s. 1-4.

SONUÇ

Esasen Kur'an'ın kelimullah olmadığı iddiasını ortaya atanlar erken dönemden beri var olagelmıştır. John of Damascus (Yuhanna ed-Dımişkî)'tan John Wansbrough'ya gelinceye kadar Kur'an'ın kaynağını Yahudi ya da Hristiyan kitaplarında ve geleneklerinde arayanlar, Hz. Peygamber (s)'e sahtekâr, deccal, yalancı diyenler, Kur'an'ı şiirlere benzetenler, eski hikayelerin ve masalların redaksiyonu nazarıyla bakanlar, sadece tarihsel bir dokümandır diye nitelendirenler hep olmuştur ve kıyamete kadar da olacaktır. Şu var ki, Wansbrough'nun bu gruh içinde kendine has bir yer edindiğini söylemek abartı olmayacaktır. Çünkü Kur'an'ı bir toplumun ve özellikle de âlimlerin kollektif ama rastgele oluşturulmuş ürünü gibi gösteren bir teoriyi daha önceden ileri süren olmamıştır. Bu kendisi adına bir ilkin başarısıdır denilebilir. Oryantalistler arasında revizyonistler şeklinde bir grubun teşekkül etmesi de hiç şüphesiz ki onun bu konudaki çalışmalarının bir ürünüdür. Bunun yanında, Çolak'ın da işaret ettiği gibi Wansbrough'nun bu eserlerini yazarken hem erken dönem tefsirler hem de yahudi ve hristiyan literatürünü tarama ve bağlantılar kurma yönünde gösterdiği entelektüel çabayı da görmezden gelmek haksızlık olur. Ayrıca, ulaştığı sonuçları derin bilimsel analiz olarak gösterebilmek için çoğu kez karmaşık ve ağdalı, açıklayıcı olmayan bir dil ve üslup perdesinde ve çeşitli dillerden atıflar yaparak kullandığı dil aracılığıyla literatüre yaptığı anlamlı katkıyı da görmek gerekir.

Wansbrough'nun gerçeklerle bağdaşmayan teorisinin ve edebî tahlil metotunun inkar edilemez bir faydayı netice verdiğini de açık yüreklilikle teslim etmemiz icab eder. O da Neuwirth'in de ifade ettiği gibi, *hristiyan kaynaklarına uygulanan bir metodolojinin İslam kaynaklarına uygulanmasının sağlıklı sonuçlar ortaya çıkarmadığının kesinliğidir.*

İslam literatürünü kendi içindeki kavramlarla değil de sırf bir faraziyeyle dayanarak bir başka kültürün tanımlayıcı kavramlarıyla analiz etmek de kabul edilebilir ve doğru bir tasnif ve tahlili netice vermemiştir. Ne diğer oryantalistlerin ne de müslüman âlim ve araştırmacıların bu türden sınıflandırma ve tanımlamaları eserlerinde kullanmamaları, bu tarz bir yaklaşımın isabetli sonuçlar ortaya koymadığının açık bir göstergesidir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Wansbrough tarih alanında çalışmalar yaparken muhatap olduğu tarihçilerin yüzeysel ve yetersiz okumalarından sonra yaptıkları kurgulardan ve Kitab-ı Mukaddesin geçirdiği tahrifat, eklemeler ve tescillenme sürecindeki

hadiselerden yola çıkarak İslam tarihçiliğinin de, Kur'an'ın da aynı şekilde bir süreçten geçmiş olabileceği yönünde bir fikre sahip olmuş ve teorisini bu fikir etrafında geliştirmiştir.

Metodolojisiyle ilgili bölümde ifade ettiğimiz üzere, Wansbrough kurgu niyetiyle yazılan roman, hikaye gibi eserler ile tarihin vesikası olmak üzere nakledilen vakıaları anlatmak için telif edilen eserleri aynı kategoride görmektedir. Bu durum, aşırı şüphecî tutumunun kendisini düşürdüğü zihinsel bir karışıklıktan ileri gelmiş olabilir.

Tahminimize göre, Wansbrough'nun yazdığı diğer roman ve dedektif hikayelerini neşretmemesinin bir sebebi, Kur'an tarihine yönelik ortaya attığı büyük kurgudan sonra onları da yayımlamakla, kendisinin daha fazla bir kurgu yazarı olarak görünmeyi istememiş olması olabilir. Hiç şüphesiz ki, mensubu olduğu kendini Batılı olarak tanımlayan düşünce sistemi, kurgulama konusunda asırlardır tanımlamaya çalıştığı Doğu'dan fersah fersah ileridedir. Bu bariz fark, yalnızca Avrupa ve Amerika'da yayımlanan kurgu ürünleriyle İslam dünyasında yazılan mukabilleri karşılaştırılsa bile açıkça görülebilir.

Kanaatimizce, Wansbrough teorisinin makuliyeti konusunda kendisi de şüpheler taşıdığı ve şiddetli itirazlara maruz kalacağını bildiği için QS'in Giriş bölümünde görüşlerini geçici (*provisional*) olarak nitelendirmiştir. Ne var ki hayatının sonuna kadar da bu görüşleri değiştirmemiştir. Wansbrough'nun, *The Times* gazetesinde yayımlanan biyografisinde görüşlerinin İslama düşmanlıktan kaynaklanmadığı, aksine Yahudilik ve Hristiyanlıkla birlikte İslamın da tek tanrılı bir din geleneğinin ifadesi olduğunu ve diğer kardeşleri gibi onun da aynı ilmî ciddiyetle ele alınması gerektiğini ifade edilmişse de biz bu ifadenin daha ziyade gelecek tepkileri bir derece savuşturmak için söylenmiş olduğunu düşünüyoruz. Yeryüzüne nüzulünden bugüne kadar milyarlarca insanın inanç dünyasının merkezinde bulunan, hükümleri ve hakikatleriyle hayatın her alanını kuşatan ve kainatın yaratıcısı tarafından inzal edildiğini ilan eden bir kitabı ve İslam'ın diğer temel kaynaklarını iki asrı kapsayan bir dönemde yaşamış insanların düzmecesi olduğunu iddia edip, fakat bu da diğerleri gibi ilmî analizi hak ediyor şeklinde ifadede bulunmak, ancak olsa olsa, ön yargılarından bir türlü kurtulamayan oryantalist anlayışın *John Wansbrough* adıyla ortaya çıkmış bir örneğidir. Biz bu örnekle oryantalizmin bünyesinde barındırdığı çarpık ve çok açık bir şekilde isabetsiz yaklaşımlarından birini, bir nebze de olsa anlaşılır bir şekilde sergileyebildiysek, çalışmamız amacına ulaşmış olacaktır. Ümidimiz, artık Avrupada kürsüleri kapanmaya

başlayan oryantalizm kurumlarının giderek yerini alan ve müslüman araştırmacı ve bilim adamlarını istihdama başlayan İslam ilahiyatı kürsülerinin Batılılar nezdinde İslam'ı, Kur'an'ı, tarihini ve tefsirini hakkıyla gösterecek çalışmalar ortaya koymaları ve Batı toplumları içerisindeki olumsuz, mesnedsiz, hakikatlarla ve reel gerçeklerle uyuşmayan iddia, imaj ve ön yargıların giderilmesi, gerek iletişim ve teknolojiye gelişmeler, gerekse uluslararası anlaşmalar ve etkileşimler ile adeta küçük bir köy haline gelen günümüz dünyasında İslamiyetin ve Kur'an'ın hakikatını *teslim* edebilecek, araştırma namına tahribat yapmaya çalışmayan, birbirinin değer ve kültürel mirasına olduğu kadar tarihsel birikimine de gerekli saygıyı gösterebilen bilim insanlarının ve bu doğrultuda yapılan çalışmaların sayısının artmasıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Adams, Charles, J. “Reflections on the work of John Wansbrough”, *Method & Theory in the Study of Religion*, Brill, Vol. 9, No. 1 (1997), pp. 75-90.
- Albayrak, İsmail, “John Wansbrough Ve Ahkam Tefsiri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2004, s. 127-139.
- _____, “John Wansbrough’nun Kur’an Tarihi Teorisi ve Batı’da Doğurduğu Sonuçlar”, *İslamiyât*, C. 4, S. 1, 2001, s. 163-180.
- Azami, Mustafa, *The History of the Quranic Text_ From Revelation to Compilation_ A Comparative Study with the Old and New Testaments*, Al-Qalam Publishing, 2011.
- Bayraktar, İbrahim, “Müsteşrikler ve Hz. Peygamber’e Bakışları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, sayı: 21, s. 7-61.
- Blanks, David R. & Miachel Frassetto, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, St. Martin’s Press, New York, 1999.
- Brett, M., & G. R. Hawting, “Published Writings of J. E. Wansbrough”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), pp. 4-13.
- Brett, Michael, “Obituary: John Wansbrough - Scholar Whose Work on the Koran Brought Him to Controversial Conclusions”, *The Independent*, Independent Print Ltd., London, 28 June 2002, page 18.
- URL: <http://search.proquest.com/docview/312051512?accountid=9645>
- Bulut, Yücel, “Oryantalizm”, *DİA*, 2007, c. 33, s. 428-437.
- Cerrahoğlu, İsmail, ‘Batı’da Kur’an Tetkikleri’, *Vakıflar Dergisi*, 1976, sayı: 11, s. 323-342.
- Chibli, Mallat, ‘Readings of the Qur’an in London and Najaf: John Wansbrough and Muhammad Baqir al-Sadr’, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), pp. 159-173.
- Crone, Patricia, & Michael Cook, *Hagarism, The Making of the Islamic World*, Cambridge University Press, Malta, 1977.

- Çolak, Yaşar, *Batı'da İslam Tarihinin Erken Dönemine İlişkin Farklı Metodolojik Yaklaşımlar: John Wansbrough, Michael Cook- Patricia Crone Ve Lawrence I. Conrad Örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 2007.
- Fono Universal Sözlük, Almanca-Türkçe*, Fono Açıköğretim Kurumu, İstanbul, 2004.
- Graham, William A., "Review of Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation by John Wansbrough", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 100, S. 2 (1980), s. 137-141.
- Gölcük, Şerafettin & Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-Ekber", *DİA*, 1995, c. 12, s. 544-547.
- Hatip, Abdulaziz, *Kur'an ve Hz. Peygamber Aleyhindeki İddialara Cevaplar*, Nesil Basım Yayın, İstanbul, 1997.
- Hatiboğlu, İbrahim, "israiliyat", *DİA*, 2001, c. 23, s. 195-199.
- Jones, Charles, E., "Professor John Wansbrough", *The Times*, News International Trading Ltd., London, 14, June, 2002, p. 34. URL: <http://search.proquest.com/docview/318676576?accountid=9645>
- Juynboll, G. H. A., "Review of J. Wansbrough, Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation" (London Oriental Series, XXXI), Oxford University Press 1977, *Journal of Semitic Studies*, Volume 24, S. 2, 1979, s. 293-296.
- Kaplan, İbrahim, "Erken Dönem Müslüman-Hıristiyan Polemik Geleneği", *Hikmet Yurdu*, 2010, cilt: III, sayı: 5, s. 155 – 188.
- Koçyiğit, Talat, "Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil Ve Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1967, Cilt XV, s., 43-55.
- Koren, J.& Nevo, Y.D. "Methodological Approaches to Islamic Studies", *Der Islam*, Volume 68, Issue 1, 1991, Pages 87–125.
- Lebster, Toby, „What is the Quran", *The Atlantic*, January 28. Article, 1999, s. 43-46.
- Langenscheidt's Taschen Wörterbuch Türkisch*, Langenscheidt, Berlin, 2001.
- Longman Dictionary of Contemporary English*, 3rd Edition, Longman Group Ltd, Great Britain, 1995.
- Macfie, A. L. *Orientalism: A Reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000.
- Motzki, Harald, "The Collection of the Qur'an", *Der Islam*, Volume 78, Issue I, 2001, s. 1-34.

- Nar, Mehmet Şükrü, “Oryantalizm Üzerine Antropolojik Tartışmalar”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/5 Spring 2014, Ankara, p. 1651-1669.
- Neuwirth, Angelika, “Review of John Wansbrough, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*”, London Oriental Series, Vol. 31. Oxford Univ. Press 1977.XXVI, 256 S., *Die Welt des Islams, New Series*, Bd. 23/24 (1984), Brill, s. 539-542.
- Özsoy, Nuriye, *Der Islam Dergisinde Yayımlanan 112. El-İhlas Suresiyle İlgili Makaleler Örneğinde Oryantalistik Kur'an Çalışmalarının Değerlendirilmesi* (Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2010.
- Penn, Michael Philip, *When Christians First Met Muslims A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, University of California Press, California, 2015.
- Philip Penn, Michael, *When Christians First Met Muslims, A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings on Islam*, University of California Press, California, 2015.
- Polat, Hüseyin, *Alman Oryantalistlerin Kur'an ve Tefsir Çalışmaları (Rudi Paret Örneği)* (Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2011.
- Rafiq, Aayesha, ‘From European to American Orientalism’, *Academic Research International*, C. 5, S. 4 Temmuz 2014, s. 287-295.
- Rippin, Andrew, ‘Foreword’, John Wansbrough, *Quranic Studies, Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Prometheus Books, New York, 2004.
- Sadeghi, Behnam and Bergmann, Uwe, ‘The Codex of a Companion of the Prophet and the Qur'an of the Prophet’, *Arabica*, Volume 57, Issue 4, 2010, pages 343 – 436.
- Sahas, D. J., ‘Comptes rendus / Reviews of books: Islamic Origins Reconsidered: John Wansbrough and the Study of Early Islam: Herbert Berg, editor Special Issue, Method and Theory in the Study of Religion, 9, 1 Berlin: Mouton de Gruyter, 1997. 90 p.’, *Studies in Religion/Sciences Religieuses*, Volume 28, issue 3, 1999: 372-373.
- _____, *John of Damascus on Islam*, E. J. Brill, Leiden, 1972.
- Said, Edward W., *Şarkiyatçılık, Batının Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, Metis Yay. Beşinci Basım, İstanbul, 2010.
- Sarı, Osman, *Oryantalizm Üzerine Bir Arastırma* (Fırat Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2008.

- Sarıçam, İ., Özdemir M.& Erşahin, S., İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2011
- Serjeant R. B., “Review of Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation by J. Wansbrough; Hagarism: The Making of the Islamic World by Patricia Crone; Michael Cook”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1 (1978), pages 76-78.
- Shaar, Stuart. "Orientalism at the Service of Imperialism." In: *Orientalism, A Reader*, ed. by A.L. MacFie, New York University Press, New York, 2000, pages 181-193.
- Şimşek, M. Sait, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul, 2015.
- Turner, Bryan S. *Orientalism, Post Modernism and Globalism*, Tylor & Francis e-Library (İlk Baskısı: Routledge, 1994, New York), 2003.
- Vitkus, Daniel, ‘Early Modern Orientalism: Representations of Islam in Sixteenth-and Seventeenth-Century Europe’, in: Blanks, David R. & Miachel Frassetto, *Western Views of Islam in Medieval and Early Modern Europe*, St. Martin’s Press, New York, 1999.
- Wansbrough, John, *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*, Prometheus Books, New York, 2004.
- _____, *Sectarian Milieu: Content and Composition of Islamic Salvation History*, Oxford: Oxford University Press, 1978.
- _____, ‘Majaz Al-Qur'an: Periphrastic Exegesis’, *BSOAS*, 33 (1970), 247-266.
- _____, “Res Ipsa Loquitur: History and Mimesis”, in: (ed.) Berg, Herbert, *Method and Theory in the Study of Islamic Origins*, Brill, 2003, s. 3-19.
- Wehr, Hans, *Arabisches Wörterbuch*, Vierte Auflage, Librairie du Liban, (1977 baskısı alınarak, tarihsiz) Lübnan.
- Yapp, Malcolm, “Preface: Professor J. E. Wansbrough”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 57, No. 1, In Honour of J. E. Wansbrough (1994), s. 1-4.
- Zakzuk, Mahmud Hamdi, *Oryantalizm*, (Çev.) Abdulaziz Hatip, İzmir, 1993.

İnternet Kaynakları:

- *Encyclopedia of Islam, Secon Edition*:
<http://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopaedia-of-islam-2>

- http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/imtiyazat-COM_0371
- http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/hiba-COM_0282
- https://en.wikipedia.org/wiki/Res_ipsa_loquitur
- https://simple.wikipedia.org/wiki/History_of_salvation

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Şenol ÇAKMAK
Öğrenci Numarası	131212108
Enstitü Anabilim Dalı	Temel İslam Bilimleri
Programı	Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN
Tez Başlığı (Türkçe)	Kur'an'a Oryantalist Yaklaşımlar John Wansbrough Örneği

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 138 sayfalık kısmına ilişkin, 21/12/2016 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programında aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç.
- 2- Kaynakça hariç.
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin yüksek lisans tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azan benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Gıyasettin ARSLAN
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Erkan YAR
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal program raporu** ve ilgili makale şartını¹ sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

¹ Makale şartı doktora öğrencilerini kapsamaktadır.

ÖZGEÇMİŞ

30.05.1979 tarihinde Sivas'ta doğdu. İlkokulu Sivas'ta okudu. 1997'de Isparta Gazi Lisesinden mezun oldu. 1997'de İstanbul Üniversitesi İngilizce Öğretmenliği bölümünde yükseköğrenime başladı ve 2001 yılında mezun oldu. 2001-2011 yılları arasında Almanya'da Tübingen ve Frankfurt Üniversitelerinde İngiliz Dili, Kültürü ve Edebiyatı, Dilbilimi, İslam Bilimi ve Doğu Bilimleri bölümlerinde lisans ve yüksek lisans öğrenimi gördü. 2012 yılında Fırat Üniversitesinde İngilizce Okutmanı olarak göreve başladı. 2013 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Tefsir Bilim Dalında yüksek lisansa başladı. Evli ve iki çocuk babası olup İngilizce, Arapça ve Almanca bilmektedir.

